

Geen geheimen meer

De veranderende relatie van (klein-)kinderen tot hun (groot-)vader door hun zoektocht naar
zijn oorlogsverleden als Nederlandse SS'er

Naam student: Denise Schreuder

Studentnummer: 049868

Email: schreudd@xs4all.nl

Faculteit: Erasmus School of History, Culture and Communication

Opleiding: Master Geschiedenis, specialisatie Cultuurgeschiedenis

Datum: 23-8-2022

Begeleider: Dr. Pieter van den Heede

Tweede lezer: Dr. Robbert-Jan Adriaansen

Voorwoord

Toen ik mijn middelbare school had afgerond, stond ik voor de keuze tussen een theateropleiding of de studie Maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus universiteit. Het werd het laatste, maar na het behalen van mijn propedeuse koos ik toch voor het eerste. Meer dan dertig jaar heb ik met veel plezier en inspiratie voorstellingen gemaakt en geschreven voor en met uiteenlopende doelgroepen. De laatste tien jaar heb ik community-art projecten in diverse steden ontwikkeld waarbij de individuele verhalen van mensen met verschillende leeftijden en achtergronden centraal stonden. Ik ontdekte hierbij niet alleen de verbindende kracht van verhalen maar ook hoe nauw deze verbonden zijn met de persoonlijke geschiedenis van mensen, hun familie en de plaats waar zij wonen en vandaan komen. Dit wakkerde mijn oude liefde voor geschiedenis weer aan. Ik besloot alsnog mijn master Cultuurgeschiedenis te behalen.

In het voorjaar van 2020 heb ik in het kader van deze master een semester stage gelopen bij het Verzetsmuseum Amsterdam. Ten behoeve van hun nieuwe vaste opstelling deed ik onderzoek naar de zogenaamde Duo verhalen; narratieven over uiteenlopende relaties tussen Nederlanders, bevrijders of bezetters tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hiervoor bestudeerde ik onder andere dossiers uit archieven bij het NIOD. Daar hoorde ik dat nazaten van zowel slachtoffers als daders zich hier wekelijks nog melden om onderzoek te doen naar hun familiegeschiedenis tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dit intrigeerde mij meteen: waarom is dit zoveel jaar na dato nog zo van belang voor nakomelingen?

In 2023 organiseert het Verzetsmuseum Amsterdam samen met Nationaal Monument Kamp Vught een tentoonstelling over de Nederlandse SS in het kader van het themajaar 'Leven met de oorlog' van het platform WO2. Naast een overzicht van de algemene geschiedenis van de Nederlandse SS wordt door middel van een tiental persoonlijke portretten van Nederlandse SS'ers meer inzicht gegeven in hun ouderschap; hun achtergrond, motieven en ervaringen en hoe het hen na de oorlog is vergaan. Daarbij komen de verhalen van hun (klein-)kinderen ook aan bod.

Na afloop van mijn stage ben ik door Karlien Metz, conservator en hoofd tentoonstellingen van het Verzetsmuseum, gevraagd of ik interesse zou hebben om mijn afstudeeronderzoek te combineren met research voor deze tentoonstelling. Al snel moest ik weer denken aan die nazaten op zoek naar hun geschiedenis bij het NIOD en besloot dat hun

verhalen het onderwerp van mijn scriptieonderzoek zouden worden. Een belangrijke vraag hierbij is hoe zij zich verhouden tot dit beladen oorlogsverleden van hun (groot-)vaders.

Mijn onderzoek heeft onder andere door de verschillende periodes van lockdown in verband met de Covid-19-pandemie langer geduurd dan gepland. In de afgelopen anderhalf jaar heb ik veel direct betrokkenen gesproken over het voor hen vaak nog steeds beladen onderwerp van daders en daderschap en de doorwerking hiervan op volgende generaties. Allereerst wil ik alle kinderen, kleinkinderen en andere familieleden die mij telefonisch, live of soms zelfs door de omstandigheden gedwongen schriftelijk via de mail hun verhaal hebben verteld ontzettend bedanken voor hun vertrouwen en medewerking. Zonder jullie was dit onderzoek niet mogelijk geweest. Daarnaast wil ik Liesbeth van der Horst en Karlien Metz van het Verzetsmuseum bedanken voor hun voorstel en de waardevolle gesprekken die we inmiddels over dit onderwerp hebben gevoerd. Ook wil ik Sipke Witteveen van Landelijk Steunpunt Gast sprekers WO2-heden en Cuny Holthuis, Lenie Degen en Jeroen Saris van Stichting Werkgroep Herkenning bedanken voor hun medewerking.

Met veel plezier denk ik terug aan de constructieve en inspirerende gesprekken met mijn medestudenten tijdens de researchworkshop in collegejaar 2021-2022. Speciale dank ook aan Ronald van Schaik, mijn studiemaatje vanaf het eerste uur. Verder wil ik graag mijn docenten Robbert-Jan Adriaansen en Hester Dibbits bedanken voor hun waardevolle suggesties bij het ontwikkelen van mijn onderzoeksvoorstel. Uiteraard wil ik mijn scriptiebegeleider Pieter van den Heede bedanken voor zijn heldere feedback en constructieve ideeën voor het uitwerken en schrijven van deze scriptie.

Lieve Willem, lieve Charlie, zonder jullie grappen, aanmoediging en liefdevolle steun was dit verhaal er nooit gekomen.

Rest mij, u, de lezer veel plezier te wensen bij het lezen van deze scriptie. Ik hoop met dit onderzoek een kleine bijdrage te hebben kunnen leveren aan de meerstemmigheid binnen de historische cultuur.

Denise Schreuder,
Amsterdam, augustus 2022.

Afkortingen

In dit onderzoek komen de volgende afkortingen regelmatig terug:

CABR:	Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging
NIOD:	Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie
NWO:	Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek
NSB:	Nationaalsocialistische Beweging
SS:	Schutzstaffeln
Waffen-SS:	De naam van de militaire onderdelen van de Nationaalsocialistische partijtropen SS. De Nederlandse SS-vrijwilligers maakten hierbinnen voornamelijk deel uit van de volgende drie eenheden: Het regiment Westland; later onderdeel van de Wiking divisie. Het Vrijwilligerslegioen. De Landwacht; later werd dit de Landstorm genoemd.

Foto voorpagina: Ersatzkommando van de Waffen SS op de hoek van de Dam en de Nieuwendijk in Amsterdam (1944)

Fotograaf: Charles Beijer

Inhoudsopgave

VOORWOORD	II
HOOFDSTUK 1	1
1.1. INLEIDING.....	1
1.2. HOOFD- EN DEELVRAGEN	5
1.3. HISTORIOGRAFIE	6
1.3.1. <i>Ontwikkeling in het denken over ouderschap, ouders en hun kinderen</i>	6
1.3.2. <i>Ontwikkeling van de memory studies, family memory en postmemory</i>	14
1.3.3. <i>Historisch-wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie van dit onderzoek</i>	23
1.4. THEORETISCHE CONCEPTEN	24
1.4.1. <i>Historische cultuur en historische configuraties</i>	24
1.4.2. <i>Postmemory</i>	26
1.5. PRIMAIRE BRONNEN	28
1.5.1. <i>Introductie primaire bronnen</i>	28
1.5.2. <i>Bronnenkritiek</i>	29
1.6. METHODOLOGIE.....	31
HOOFDSTUK 2: “OPRUIJEN DIE MIST”	34
2.1. INTRODUCTIE	34
2.1.1. <i>De sociale en historische narratieve context van het interview</i>	34
2.2. AANWEZIGHEID VAN DE OORLOG TIJDENS ZIJN JEUGD EN LATERE LEVEN	35
2.2.1. <i>‘lets’</i>	35
2.2.2. <i>Familieanekdotes over de oorlog</i>	37
2.2.3. <i>Invloed van het familiale oorlogsverleden op zijn leven als (jong-)volwassene</i>	40
2.3. DE ZOEKTOCHT.....	44
2.3.1. <i>Aanleiding en motieven</i>	44
2.3.2. <i>Geraadpleegde bronnen tijdens de zoektocht</i>	45
2.3.3. <i>Materiële artefacten; foto’s</i>	49
2.4. HET NARRATIEF VAN MR OVER DE OORLOGSGESCHIEDENIS VAN ZIJN VADER EN FAMILIE	51
2.4.1. <i>Familie en de grensstreek</i>	52
2.4.2. <i>Tijdens de oorlog</i>	53
2.4.3. <i>Terug in de gemeenschap</i>	54
2.5. REFLECTIE.....	55
2.5.1. <i>Schuld, schaamte en de last van het oorlogsverleden</i>	56
2.5.2. <i>Agency</i>	57
2.6. CONCLUSIE	57
HOOFDSTUK 3: “MIJN VADER IS MIJN VOORBEELD VAN HOE HET NIET MOET”	60
3.1. INTRODUCTIE	60
3.1.1. <i>De sociale en historische narratieve context van het interview</i>	60
3.2. AANWEZIGHEID VAN DE OORLOG TIJDENS ZIJN JEUGD EN VERDERE LEVEN	61
3.2.1. <i>‘lets’</i>	61
3.2.2. <i>‘Biographical experience’ van zijn vader</i>	63
3.2.3. <i>Invloed van het oorlogsverleden van zijn vader op zijn leven als (jong-)volwassene</i>	65
3.3. DE ZOEKTOCHT.....	66
3.3.1. <i>Aanleiding en motieven</i>	67
3.3.2. <i>Geraadpleegde bronnen</i>	68
3.4. HET NARRATIEF VAN RS OVER DE OORLOGSGESCHIEDENIS VAN ZIJN VADER EN FAMILIE	72
3.4.1. <i>Een reeks van keuzes</i>	72
3.4.2. <i>Slachtoffer versus dader</i>	76
3.4.3. <i>Materiële artefacten</i>	77
3.5. REFLECTIE.....	79
3.5.1. <i>Schuld, schaamte en de last van het oorlogsverleden</i>	80

3.5.2. Agency	81
3.6. CONCLUSIE	81
HOOFDSTUK 4: ALS DE MUG EEN OLIFANT BLIJKT TE ZIJN	84
4.1. INTRODUCTIE	84
4.1.1. <i>De sociale en historische narratieve context van het interview</i>	84
4.2. AANWEZIGHEID VAN DE OORLOG TIJDENS HAAR JEUGD EN LATERE LEVEN	85
4.2.1. <i>'Iets'</i>	86
4.2.2. <i>Familieanekdotes over de oorlog</i>	87
4.2.3. <i>Invloed van deze oorlogsgeschiedenis op haar leven als (jong-)volwassene</i>	91
4.3. ZOEKTOCHT	91
4.3.1. <i>Begin</i>	91
4.3.2. <i>Vervolgstappen in haar zoektocht</i>	92
4.3.3. <i>Materiële artefacten</i>	95
4.4. HET NARRATIEF VAN MIM OVER DE OORLOGSGESCHIEDENIS VAN HAAR OPA EN FAMILIE	98
4.4.1. <i>Afkomst en herkomst</i>	98
4.4.2. <i>Van kwaad tot erger</i>	99
4.5. REFLECTIE	100
4.5.1. <i>Schuld, schaamte en de last van het oorlogsverleden</i>	100
4.5.2. <i>Agency</i>	102
4.6. CONCLUSIE	102
HOOFDSTUK 5: DOORVERTELLEN	105
5.1. HISTORISCHE CONFIGURATIE(-S)	105
5.1.1. <i>Schriftelijke representaties</i>	105
5.1.2. <i>Andere vormen van historische configuratie</i>	107
5.2. BETEKENIS VAN HUN HISTORISCHE CONFIGURATIES	109
5.2.1. <i>Familie</i>	109
5.2.2. <i>De volgende generatie</i>	110
5.3. BETEKENIS VAN HUN HISTORISCHE CONFIGURATIES IN HET PUBLIEK DOMEIN	116
5.3.1. <i>Betekenis in het publiek domein</i>	116
5.3.2. <i>Testimonial agency</i>	118
5.4. CONCLUSIE	120
HOOFDSTUK 6: CONCLUSIE	122
6.1. BETEKENIS VAN HET FAMILIALE OORLOGSVERLEDEN TIJDENS HUN JEUGD	122
6.2. AANLEIDING VOOR HUN ZOEKTOCHT	124
6.3. ZOEKTOCHT	126
6.4. REFLECTIE OP HUN ZOEKTOCHT	127
6.5. DOORVERTELLEN	128
6.6. REFLECTIE EN AANBEVELINGEN VOOR VERDER ONDERZOEK	130
BIBLIOGRAFIE	135
APPENDIX I: ANALYSEMODEL VOOR DE GEBRUIKTE PRIMAIRE BRONNEN	142
APPENDIX II: AANDACHTSPUNTEN NARRatieve ANALYSE (<i>POSTMEMORY</i>)	144
APPENDIX III: THEMA'S EN AANDACHTSPUNTEN VOOR DE INTERVIEWS MET BETROKKEN RESPONDENTEN	146
APPENDIX IV: THEMA'S EN AANDACHTSPUNTEN VOOR DE INTERVIEWS MET DE DERDE GENERATIE	148
APPENDIX V: SAMENVATTING	150

Hoofdstuk 1

1.1. Inleiding

Ik weet niet wat oorlog betekent, maar ik heb erover nagedacht. Noodgedwongen net als de Duitsers. Ik wist dat er iets was, in mijn familie. Iets zwaars. Eerst heette het 'Rusland.'¹

MR hoorde als kind op een familiebijeenkomst dat zijn vader ooit in Rusland was geweest. Wat hij daar gedaan had, bleef onbesproken. MR groeide op in een klein dorp in de Achterhoek. Soms merkte hij een korte stilte op als reactie van dorpsgenoten bij het horen van zijn familienaam. Verder overheerste tijdens zijn jeugd zowel in zijn familie als in de dorpsgemeenschap het zwijgen over de oorlog. Vele jaren later besloot hij het oorlogsverleden van zijn vader uit te zoeken. Tijdens zijn zoektocht ontdekte hij dat zijn vader destijds in Rusland was, omdat hij tijdens de oorlog als Nederlandse SS'er aan het Oostfront had gevochten. Het 'zwaars' in de familie verkreeg zo een naam en betekenis, waardoor MR zich uiteindelijk tot dit pijnlijke familieverleden kon verhouden.

Binnen de nationale collectieve herinnering worden historische gebeurtenissen van triomf en overwinning vaak gekoesterd en geëerd. Schuld en schaamte daarentegen worden bij voorkeur uitgewist of zoveel mogelijk vergeten.² Het ontwikkelen van een collectieve herinnering rond daders is complex en ligt gevoelig. (Nationale) trots en schaamte botsen hierbij immers, wat het onderkennen van schuld lastig maakt. In de dominante historische cultuur van een natie worden dergelijke geschiedenissen dan ook bij voorkeur verzwegen of weggestopt. Cultuurwetenschapper Aleida Assman formuleert het als volgt: 'It is as easy to remember the guilt of others, as it is difficult to remember one's own guilt.'³

De Nederlandse SS werd op 11 september 1940 opgericht. Tijdens de Tweede Wereldoorlog dienden ongeveer 25.000 Nederlanders vrijwillig in de Waffen-SS, waarvan naar schatting 18.500 de oorlog hebben overleefd. Circa tienduizend van hen kwamen na de Duitse capitulatie in Nederlandse interneringskampen terecht. Zij werden veelal veroordeeld tot een gevangenisstraf of werden tewerkgesteld. Hun Nederlands paspoort werd hen

---

¹ Marcel Rözer, *Zo Vader. Een keuze voor de Waffen-SS die generaties lang nadreunt* (Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2013), 10.

² Aleida Assman, "Memory, Individual and Collective," in *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, red. Robert E. Goodin and Charles Tilly (Oxford: Oxford University Press, 2006), 9.

³ Assman, "Memory, Individual and Collective," 9.

afgenomen, omdat zij hadden gevochten voor een vijandige mogendheid. In het naoorlogse Nederland werden Nederlandse SS'ers gezien als landverraders van de ergste soort; degenen die medeplichtig waren aan de nazimisdaden.⁴

In de eerste decennia na 1945 werd in Nederland in de collectieve herinnering aan de Tweede Wereldoorlog de nadruk gelegd op het Nederlands verzet en de onderdrukking van de natie tijdens de bezetting, waar de bevolking echter met verenigde kracht uit was gekomen. Binnen dit heroïsch en vaderlandslievend zelfbeeld van de natie was weinig ruimte voor de verhalen van slachtoffers of daders.⁵ Pas vanaf de jaren zeventig groeide in de herdenkings- en herinneringscultuur geleidelijk aan de aandacht voor de verschillende groepen van oorlogsslachtoffers, waaronder uiteindelijk ook voor de kinderen van voormalige collaborateurs. De verhalen van de daders en hun ouderschap hebben hier echter tot op heden nauwelijks deel van uitgemaakt.⁶

De meeste oud-SS'ers hebben de rest van hun leven grotendeels gezwegen over hun oorlogsverleden binnen hun familie en daarbuiten in het publieke domein. Veel families van nazaten zwijgen nog altijd het liefst over deze 'foute' kant van hun familiegeschiedenis. Dergelijke stilte(s) kunnen niet alleen worden beschouwd als een collectieve of sociale constructie, maar zijn ook voor een groot deel individueel bepaald, aldus historicus Selma Leydesdorff. Schuld en schaamte behoren namelijk mede tot het intrapsychische verlangen om stil te zijn.⁷ Dat wil echter niet zeggen dat de (klein-)kinderen van deze daders niets van dit 'foute' deel van de familiale geschiedenis hebben meegekregen. Zoals hierboven is beschreven, heeft MR dit bijvoorbeeld geformuleerd als "iets zwaars."

In het licht van meerdere maatschappelijke crises en in het bijzonder de recent uitgebroken oorlog in Oekraïne is recentelijk de aandacht gegroeid voor collectief trauma en wat dit op meer individueel niveau met mensen doet. Binnen het publieke domein is door de non-profit organisatie 'War Child' in samenwerking met de Nederlandse omroeporganisatie

---

⁴ Evertjan van Roekel, *Veldgraauw, Nederlanders in de Waffen-SS*, (Amsterdam: Spectrum, 2020), 395-416.

⁵ Frank van Vree en Rob van der Laarse, "Ter inleiding," in *De Dynamiek van de Herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context*, red. Frank van Vree en Rob van der Laarse (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2009), 7.

⁶ Bram Enning, *Spreken over fout; hoe kinderen van collaborateurs het zwijgen verbraken, 1975-2000*, (Amsterdam: Balans, 2014), 206.

⁷ Selma Leydesdorff, "Shadows of War, A Social History of Silence in the Twentieth Century," review of *Shadows of War, A Social History of Silence in the Twentieth Century*, red. Efrat Ben-Ze'ev, Ruth Ginio en Jay Winter, *Memory Studies* 5, nr.1 (Januari 2012): 107-8, geraadpleegd op 12-6-2022, <https://doi.org/10.1177/1750698011424035e>.

EO in april 2022 bijvoorbeeld de campagne ‘Oorlog is erfelijk’ gestart, waarin aandacht wordt gevraagd voor de wijze waarop oorlog invloed kan hebben op de levens van de volgende generatie(-s). Daarnaast is onder meer in kranten en bij erfgoedinstellingen sprake van een groeiende belangstelling voor de zoektocht die nakomelingen ondernemen naar de verzwegen of ‘stille’ geschiedenis van hun voorvaders, bijvoorbeeld met betrekking tot het Nederlandse koloniale verleden en de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog. De wijze waarop dit beladen verleden als een transgenerationeel trauma doorwerkt in het heden van deze volgende generaties is een belangrijk aspect van of zelfs de directe aanleiding voor de zoektocht van deze nazaten.⁸

In Nederland zijn naar schatting ongeveer 450 erfgoedinstellingen die origineel bronnenmateriaal over de Tweede Wereldoorlog bewaren dat aangemerkt kan worden als ‘beladen erfgoed’, dat wil zeggen erfgoed dat afkomstig is van of betrekking heeft op collaborerende en/of nazigezinde personen of instellingen. Een deel van dit erfgoed is tot nu toe slechts beperkt toegankelijk.⁹ Het Centraal Archief Bureau Rechtspleging (CABR) bevat de dossiers van ruim 300.000 personen die na de oorlog zijn onderzocht op verdenking van collaboratie en al dan niet zijn vervolgd. Nadat het archief in 2000 is overgedragen van het Ministerie van Justitie aan het Nationaal Archief, is het voor journalisten, historici maar ook voor nabestaanden gemakkelijker geworden om deze dossiers in te zien.¹⁰ Nog steeds worden jaarlijks bij het Nationaal Archief gemiddeld 3000 aanvragen gedaan door nazaten. Ook bij andere erfgoedinstellingen gerelateerd aan de herdenking en herinnering van de

---

⁸ Zie bijvoorbeeld de driedelige podcast “Als Geschiedenis in je Opstaat,” die is ontwikkeld in het kader van de tentoonstelling ‘Revolusi! Indonesië Onafhankelijk’, die tot 5 juni 2022 in het Rijksmuseum was te zien. Hierin heeft theatermaker en schrijver Marjolein van Heemstra, met Iris van Santen, projectleider bij het Rijksmuseum, onderzocht hoe het kan dat het beladen oorlogsverleden van de grootvader van Van Santen, die als soldaat tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog gevochten had, nog zijn doorwerking heeft in het leven van Van Santen en haar vader. “Als geschiedenis in je opstaat,” www.vpro.nl, Geraadpleegd op 22-7-2022. <https://www.vpro.nl/programmas/ovt/luister/fragmenten/Als-geschiedenis-in-je-opstaat.html> In De Volkskrant is in het voorjaar van 2022 onder de titel ‘Wie Zijn Mijn Voorouders’, een tiendelige reeks interviews gepubliceerd met mensen die op zoek zijn gegaan naar het koloniale verleden van hun voorouders. “Wie zijn mijn voorouders,” [www. Volkskrant.nl](http://www.volkskrant.nl), <https://www.volkskrant.nl/kijkverder/2022/wie-zijn-mijn-voorouders/>

⁹ “Projectvoorstel. Collaborateurs online. Erfgoedinstellingen, internet en beladen persoonsgegevens,” Netwerk Oorlogsbronnen.nl, geraadpleegd op 1-3-2022, <https://docplayer.nl/212642370-Collaborateurs-online.html>. Komende jaren wordt een deel van dit erfgoed hoogstwaarschijnlijk meer ontsloten. Zo wordt bijvoorbeeld het CABR archief in principe in 2025 openbaar toegankelijk.

¹⁰ Froukje Demant, “Beladen Archief. Verwerking,” *Tweede Wereldoorlog.nl, onderzoek uitgelicht*, geraadpleegd op 25-1-2021, <https://www.tweedewereldoorlog.nl/onderzoekuitgelicht/rituelen-en-verwerking/beladen-archief/>

Tweede Wereldoorlog is de vraag van (klein-)kinderen naar informatie onverminderd groot.¹¹

Historisch wetenschappelijk roept dit de vraag op wat de mogelijke waarde en bijdrage kan zijn van de zoektochten en verhalen van deze latere generatie(-s) aan de publieke herinnering rond deze verzwegen of verheimelijkte geschiedenissen van slachtoffers, daders, schuld, schaamte en verantwoordelijkheid. Elk individu herinnert zich immers het verleden op een andere manier. Tot welke verschuivingen en veranderingen in de hedendaagse historische cultuur kan een dergelijke meerstemmigheid, zoals dit begrip ooit is omschreven door de Duitse filosofe Hannah Arendt, leiden? ¹² In deze scriptie wordt hiertoe onderzoek gedaan naar de verhalen van de (klein-)kinderen van Nederlandse SS'ers, waarbij de volgende thema's centraal staan:

In hoeverre was het oorlogsverleden van hun (groot-)vaders voor deze nazaten bekend tijdens hun kindertijd? Waarom besluiten zij tot een dergelijke zoektocht? Hoe verloopt hun onderzoek en welke rol spelen (familie-)foto's en andere materiële artefacten hierbij? Dergelijke objecten kunnen een belangrijke functie hebben bij het zich herinneren en doorvertellen van familieverhalen. In hoeverre verandert de betekenis hiervan voor deze volgende generatie(s) door hun onderzoek? En hoe verhouden zij zich na hun zoektocht tot het oorlogsverleden van hun (groot-)vader?

Vanuit cultuurhistorisch perspectief en op basis van *oral history* interviews wordt in deze scriptie een diepte-analyse gemaakt van de zoektocht van drie (klein-)kinderen van Nederlandse SS'ers en de narratieven die zij uiteindelijk op basis hiervan rond het oorlogsverleden van hun (groot-)vader hebben geconstrueerd. Deze alternatieve verhalen hebben zij alle drie in uiteenlopende vormen gedeeld binnen het publiek domein. In deze scriptie wordt tevens belicht op welke wijze zij zich hiermee positioneren binnen hun familie en de ruimere collectieve herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Nederland.

---

¹¹ Demant, "Beladen Archief. Verwerking."

¹² Selma Leydesdorff, *Oral History. De mensen en de verhalen* (Amsterdam: Prometheus, 2021), 27, 40.

1.2. Hoofd- en deelvragen

Bij het onderzoek in deze scriptie is de volgende hoofdvraag leidend:

Hoe verhouden (klein-)kinderen zich tot het oorlogsverleden van hun (groot-)vader als Nederlandse SS'er en hoe komt dit tot uiting via hun pogingen tot historische configuratie van deze familiegeschiedenis?

Onder historische configuraties versta ik daarbij de narratieve vormen waarin de betrokken respondenten hun familiale oorlogsgeschiedenis construeren en doorvertellen binnen de context van de hedendaagse historische cultuur.¹³ Om de hoofdvraag te beantwoorden, wordt een analyse gemaakt van de narratieven van de drie respondenten aan de hand van de volgende deelvragen:

1. *Op welke wijze is het oorlogsverleden van hun (groot-)vader al dan niet van betekenis geweest tijdens hun jeugd en leven als jongvolwassene?*
2. *Waarom zijn de (klein-)kinderen uiteindelijk op zoek gegaan naar meer informatie rond het oorlogsverleden van hun (groot-)vader en waaruit bestond die zoektocht?*
3. *Welke betekenis hebben foto's en andere materiële artefacten eventueel gehad bij hun zoektocht en de constructie van hun uiteindelijke narratief over deze oorlogsgeschiedenis?*
4. *Welk narratief hebben zij uiteindelijk weten te construeren rond het oorlogsverleden van hun (groot-)vader?*
5. *Hoe kijken de (klein-)kinderen terug op hun zoektocht?*
6. *Op welke wijze geven zij hun verhaal over het oorlogsverleden van hun (groot-)vader door?*

Met deze deelvragen als leidraad wordt in de hierna volgende drie hoofdstukken telkens een casus geanalyseerd. Bij de eerste deelvraag wordt gekeken in hoeverre het oorlogsverleden aanwezig was in de jeugd van de betrokken (klein-)kinderen en welke invloed dit had op hun verdere leven. Vervolgens wordt bij de tweede deelvraag de aanleiding en motivatie van de betrokken (klein-)kinderen voor hun zoektocht en vervolgens hun zoektocht in ruimte en tijd onderzocht. Daarna wordt gekeken naar de eventuele betekenis van foto's en andere

---

¹³ Het concept historische configuratie wordt nader toegelicht in paragraaf 1.4.1.

materiële artefacten voor hun zoektocht en de constructie van hun narratief rond het familiale oorlogsverleden. Aan de hand van de vierde deelvraag wordt een analyse gemaakt van de plotstructuur en belangrijkste thema's in dit door hen geconstrueerde narratief. Vervolgens wordt belicht hoe de respondenten reflecteren op hun zoektocht en wat deze hen heeft opgeleverd in de wijze waarop zij zich verhouden tot het ouderschap van hun (groot-)vaders. In het vijfde en extra hoofdstuk als onderdeel van mijn Honours Degree traject wordt tenslotte onderzocht hoe deze (klein-) kinderen hun verhaal doorvertellen binnen de familie en in het publieke domein. Daarbij wordt gekeken op welke wijze zij met hun alternatieve verhalen een bijdrage kunnen leveren aan de meerstemmigheid in de geschiedenis van ouders en ouderschap binnen de nationale collectieve herinnering rond de Tweede Wereldoorlog. In het laatste hoofdstuk van deze scriptie worden de verschillende casussen aan de hand van de uitkomsten van de deelvragen met elkaar vergeleken. Hiermee wordt de hoofdvraag van dit onderzoek beantwoord.

1.3. Historiografie

De narratieven van de betrokken respondenten rond het oorlogsverleden van hun (groot-)vaders en de doorwerking hiervan op hun eigen levens komen voort uit de wisselwerking tussen de nationale collectieve herinnering aan de Tweede Wereldoorlog en hun familiale en individuele herinnering. Het onderzoek in deze scriptie naar deze verhalen en herinneringen wordt in onderstaande paragrafen historisch-wetenschappelijk gekaderd en gepositioneerd. Allereerst wordt de ontwikkeling in het historisch-wetenschappelijk en sociaal-maatschappelijk denken geschetst over de Nederlandse bezetting en meer in het bijzonder over collaborateurs en de positie van hun kinderen. Vervolgens wordt een overzicht gegeven van het internationaal wetenschappelijk onderzoek binnen de *memory studies*, de sociale- en literatuurwetenschappen naar de verhalen van (klein-)kinderen van slachtoffers en ouders uit de Tweede Wereldoorlog. Vanuit dit overzicht wordt tot slot de wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie van het onderzoek in deze scriptie besproken.

1.3.1. Ontwikkeling in het denken over ouderschap, ouders en hun kinderen

In de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog stond in de nationale herdenkings- en herinneringscultuur het martelaarschap van de natie en de kracht van het verzet centraal,

waarbij weinig ruimte was voor andere stemmen.¹⁴ De focus lag vooral op de wederopbouw met daaraan gerelateerd een mentaliteit van zwijgen en schouders eronder.¹⁵

Pas in de jaren zestig ontstond binnen het publieke domein meer interesse in de Tweede Wereldoorlog mede onder invloed van de televisieserie *De Bezetting* van historicus Lou de Jong, die werd uitgezonden van 1960 tot en met 1965. Daarnaast publiceerde De Jong tussen 1969 en 1994 *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dat nog steeds wordt beschouwd als een standaardwerk over de bezettingsperiode. In zijn historische beeldvorming werd de nadruk gelegd op 'goed' en 'fout' en was nauwelijks ruimte voor nuancering over collaboratie of verhalen van daders zelf.¹⁶ In deze periode vond wel geleidelijk een omslag plaats naar een meer pluralistische herdenkings- en herinneringscultuur, waarbinnen meer ruimte en aandacht kwam voor de diversiteit in ervaring en beleving van de verschillende (slachtoffer-) groeperingen tijdens de bezetting, in het bijzonder de Joodse slachtoffers van de Holocaust.¹⁷ Deze groeiende aandacht had ook te maken met de grotere invloed op het publieke denken van films, documentaires en ooggetuigenverslagen zoals deze bijvoorbeeld werden getoond tijdens het Eichmannproces in Jeruzalem in 1961.¹⁸ In 1965 verscheen het boek *Ondergang* van de historicus Jacques Presser, waardoor in Nederland het inzicht groeide dat de Nederlandse bevolking als geheel niet zo heldhaftig was geweest in het voorkomen van het wegvoeren van de Nederlandse Joden en het plegen van verzet.¹⁹

In de jaren zeventig en tachtig was sprake van een groeiende democratisering op mentaliteitsgebied en in historisch besef, waarbij de verhalen van 'gewone' mensen ruimere aandacht begonnen te krijgen.²⁰ Maatschappelijk groeide de aandacht voor psychisch oorlogsleed. Joodse overlevenden en verzetsmensen kwamen steeds meer zelf aan het woord. In de jaren tachtig volgden andere slachtoffergroepen, waartoe uiteindelijk ook de

---

¹⁴ Van Vree, "Ter inleiding," 7.

¹⁵ Jolande Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2002), 106-110.

¹⁶ Van Roekel, *Veldgraaf*, 51.

¹⁷ Frank van Vree, "De dynamiek van de herinnering. Nederland in de internationale context," in *De Dynamiek van de Herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context*, ed. Frank van Vree en Rob van der Laarse (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2009), 32-33.

¹⁸ Van Vree, "De dynamiek van de herinnering," 35.

¹⁹ Bettine Siertsema, "Kampgetuigenissen. Herinnering in teksten," in *De Dynamiek van de Herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context*, red. Frank van Vree en Rob van der Laarse (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2009), 107-108.

²⁰ Withuis, *Erkenning*, 94.

kinderen van 'foute' ouders werden gerekend. Vanaf dat moment vond langzamerhand een verandering plaats in de kijk op deze kinderen en werden zij niet langer over een kam geschoren met het ouderschap van hun ouders.

In 1981 verscheen *Foute Boel* van Jac van Gool, het eerste egodocument van een voormalig NSB-kind over zijn ervaringen tijdens zijn jeugd. In de jaren tachtig en negentig verschenen nog enkele andere publicaties van NSB kinderen over hun levensverhaal.²¹ Deze groep kinderen van 'foute' ouders was vooral op zoek naar maatschappelijke erkenning en aandacht voor hun problematiek. Hun verhalen en publicaties gingen in die periode niet zozeer over hun ouders maar vooral over henzelf en hun gecompliceerde jeugd. Volgens historicus Ismee Tames kwam hieruit het beeld naar voren van het 'onschuldige' kind dat zich afzette tegen de maatschappelijke stigmatisering die het vaak had ervaren vanwege het 'foute' verleden van zijn ouders.²² Het naar buiten treden met hun verhaal was voor veel van deze kinderen niet eenvoudig en vaak beangstigend. Veel auteurs maakten dan ook gebruik van een pseudoniem om zichzelf en hun familie te beschermen tegen negatieve reacties.²³

In 1981 werd ook de zelfhulpgroep Werkgroep Herkenning, tegenwoordig Stichting Werkgroep Herkenning, opgericht door nakomelingen van collaborateurs.²⁴ De Stichting Werkgroep Herkenning richtte zich op (klein-)kinderen van 'foute' ouders, die de oorlog of de periode van Bijzondere Rechtspleging zelf hadden meegemaakt maar ook op de latere generaties die na de oorlog waren geboren.²⁵ Historicus Lenie Bolle onderzocht in haar onderzoek *Kinderen van NSB'ers* (2013) de achtergrond van de opkomst van kinderen van 'foute' ouders als slachtoffergroep in relatie tot de ontwikkeling in het denken over de psychische oorlogsgevolgen in Nederland sinds 1945.²⁶ Volgens Bolle zette Stichting

---

²¹ Lenie Bolle, *Kinderen van NSB'ers, de opkomst en problematiek van een slachtoffergroep geplaatst binnen het algemene denken over de psychische gevolgen van de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Jonge Historici Schrijven Geschiedenis, publicatienummer 76, 2013), 85.

²² Ismee Tames, *Besmette Jeugd, de kinderen van NSB'ers na de oorlog* (Amsterdam, Balans 2009), 230-233.

²³ Bolle, *Kinderen van NSB'ers*, 86.

²⁴ Tames, *Besmette Jeugd*, 230-233.

²⁵ Gonda Scheffel-Baars, Cuny Holthuis - Buve, Paul Mantel en Teun van der Vaart, *Compendium 1981-2021. Ervaringen Van Kinderen En Kleinkinderen Van 'Foute Ouders'* (Zwolle: Stichting Werkgroep Herkenning, 2021), 81.

In dit compendium maakt de Werkgroep de volgende indeling in categorieën op basis van de mate van traumatisering en verschillen in ervaringen:

1. Kinderen die voor 1942/1943 zijn geboren.
2. Kinderen die tussen 1942 en mei 1945 zijn geboren.
3. Kinderen die na 1945 zijn geboren, waaronder ook de kleinkinderen.

²⁶ Bolle, *Kinderen van NSB'ers*, 4.

Werkgroep Herkenning zich met succes in voor erkenning en maatschappelijke emancipatie van deze groep.²⁷ Zo werd bijvoorbeeld mede dankzij hun inspanning in 1990 de organisatie KOMBI (Kinderen van de Oorlog voor Maatschappelijke Begeleiding en Integratie) opgericht, waarin de dialoog tussen verschillende groepen van tweede generatie(s) oorlogsslachtoffers centraal stond. In 1995 werd een vertegenwoordiging van Stichting Werkgroep Herkenning uitgenodigd om deel te nemen aan de jaarlijkse Dodenherdenking op de Dam. In 1996 volgde de officiële erkenning door het ICODO als oorlogsslachtoffergroep.²⁸

In 2002 hield Stichting Werkgroep Herkenning in samenwerking met het *Historisch Nieuwsblad* een enquête onder 600 kinderen van 'foute' ouders, die uiteindelijk door 229 respondenten werd ingevuld. De resultaten hiervan werden door historicus Bas Kromhout allereerst uitgewerkt in een artikel voor het *Historisch Nieuwsblad*. Vervolgens vulde Kromhout het onderzoeksmateriaal uit de enquête aan met 21 persoonlijke interviews met respondenten. Dit geheel werd door hem geanalyseerd in zijn boek *Fout Geboren*.²⁹ Hierin trachtte Kromhout een antwoord te formuleren op de vraag hoe het kon gebeuren dat deze kinderen in de Nederlandse samenleving het etiket 'fout' kregen zonder dat hen iets te verwijten viel. Binnen deze context sprak Kromhout van een Bijbels te noemen erfzonde, waarvoor de kinderen van 'foute' ouders tot 'in het derde of vierde geslacht' moeten boeten.³⁰

In 2004 publiceerde Stichting Werkgroep Herkenning een compendium waarin onder meer een overzicht werd gegeven van overeenkomende klachten en thema's in de problematiek van kinderen van collaborateurs en kinderen van andere groepen van oorlogsslachtoffers zoals PTSS-klachten, transgenerationele traumatisering, identiteitsproblemen, een afwezige of juist zeer aanwezige oorlog in hun leven, afscherming van de buitenwereld en de negatieve beïnvloeding van onbeantwoorde vragen over de oorlog door de eerste generatie. Dit overzicht was gebaseerd op wetenschappelijke artikelen

---

²⁷ Bolle, *Kinderen van NSB'ers*, 96-98.

²⁸ ICODO ofwel Informatie- en Coördinatieorgaan Dienstverlening Oorlogsgetroffenen was het steunpunt voor hulpverlening aan oorlogs- en geweldsgetroffenen. Dit is sinds januari 2005 opgegaan in Stichting Cogis; Bolle, *Kinderen van NSB'ers*, 89-91.

²⁹ Bolle, *Kinderen van NSB'ers*, 96-98.

³⁰ Bas Kromhout, *Fout Geboren-het verhaal van kinderen van foute ouders* (Amsterdam: uitgeverij Contact, 2004), 9-18.

uit de geestelijke gezondheidszorg, die sinds de jaren tachtig over dit onderwerp waren verschenen, aangevuld met verhalen van kinderen zelf.³¹

In tegenstelling tot de groeiende differentiatie in het denken over de verschillende groepen oorlogsslachtoffers waartoe ook de nakomelingen van 'foute' ouders uiteindelijk behoorden, werden de collaborateurs zelf en hun ouderschap nog lang onverdeeld als 'fout' beschouwd. Vanaf de jaren zestig verschenen wel enkele semi-wetenschappelijke publicaties van en over collaborateurs en meer specifiek over de Nederlandse SS, maar deze werden niet onverdeeld positief ontvangen.³² In 1976 promoveerde historicus Nanno In 't Veld op het werk *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945*. Dit onderzoek wordt nog steeds beschouwd als een standaardwerk over de Nederlandse SS. Hierin probeerde In 't Veld om als tegenwicht op het eerdere zwartwit denken van De Jong een minder moraliserend en genuanceerder beeld te schetsen van de Nederlandse SS-vrijwilligers.³³

In 1981 verscheen de dissertatie van psychiater Jaap Hofman onder de titel *De Collaborateur. Een sociaalpsychologisch onderzoek naar misdadig gedrag in dienst van de Duitse bezetter*, die baanbrekend was in het wetenschappelijk denken over collaborateurs. Hofman was namelijk de eerste wetenschapper die concludeerde dat de verklaring voor het misdadig gedrag van de collaborateurs niet zozeer in de persoonlijkheid van de mensen zelf zat maar vooral samenhang met de situatie en het misdadig systeem waar zij deel van waren gaan uitmaken.³⁴ In de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw werd binnen het Nederlands historisch-wetenschappelijk denken de strikte scheiding tussen 'goed' en 'fout' van De Jong van De Jong verder ter discussie gesteld door onder meer de historici Jan Bank en Hans Blom.³⁵ Deze invalshoek vond ruimere publieke weerklank in 2001, toen het boek *Grijs Verleden* van historicus Chris van der Heijden verscheen.

---

³¹ Scheffel-Baars, *Compendium 1981-2021*, 72-79; Bolle, *Kinderen van NSB'ers*, 81-82.

³² In 1967 verscheen bijvoorbeeld *De SS'ers* van Armando en Sleutelaar, waarin zij voormalige Nederlandse vrijwilligers van de Waffen-SS hun verhaal lieten vertellen. Het boek en met name de gebruikte benadering, waarbij de schrijvers de landverraders kritiekloos aan het woord hadden gelaten, leidde destijds tot veel commentaar.³² Daarnaast verscheen in dat jaar *25.000 Landverraders* geschreven door Sytze van der Zee, journalist en specialist in de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, waarin hij de geschiedenis van de SS in Nederland en het verhaal van de Nederlandse SS vrijwilligers beschreef.³²

³³ Van Roekel, *Veldgraauw*, 54-55.

³⁴ Bolle, *Kinderen van NSB'ers*, 64.

³⁵ Hans Blom, *In de ban van goed en fout: wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*, Bergen (N-H), 1983 en Hans Blom, *Een kwart eeuw later. Nog altijd in de ban van goed en fout?* Afscheidsrede UvA 2007. In beide publicaties pleitte Blom met name voor meer aandacht voor nuance en complexiteit binnen het historisch-wetenschappelijk denken over de bezetting.

In dit boek en zijn latere publicaties betoogde Van der Heijden dat de periode van de Nederlandse bezetting eerder als een grijze schemerzone gezien moest worden. In zijn visie waren mensen niet simpelweg goed of slecht, maar waren hun keuzes altijd verbonden met een menselijk verhaal. Bovendien had de grootste groep Nederlanders volgens Van der Heijden tijdens de oorlogsjaren slechts getracht te overleven zonder een duidelijke keuze te maken tussen 'goed' en 'fout'.³⁶ Voor veel kinderen van 'foute' ouders voelde de publicatie van het boek van der Heijden aanvankelijk als een bevrijding. Zijn opvattingen kregen enerzijds bijval in wetenschappelijke kring, maar leidden anderzijds ook tot hoogoplopend maatschappelijk en historisch-wetenschappelijk protest. Verschillende auteurs verweten Van der Heijden met name nivellering van het daderschap en relativering van het Joods slachtofferschap.³⁷ Een factor van betekenis hierbij was het feit dat de vader van Van der Heijden zelf had gecollaboreerd. Historicus Zonneke Matthée merkte in een terugblik op deze commotie op dat kinderen van foute ouders aanvankelijk een gevoel van opluchting en bevrijding hadden gevoeld na de publicatie van het boek van Van der Heijden. De daaropvolgende felle polemiek had hen echter weer huiveriger gemaakt om hun verhaal in het publieke domein te delen.³⁸

Hoe het gedrag van de mensen tijdens de bezetting valt te verklaren, is een discussie die tot op heden voortduurt. In 2016 pleitte Ismee Tames bij haar installatie als professor in de verzetsgeschiedenis aan de Universiteit van Utrecht voor het loslaten van de preoccupatie met eindoordelen over de bezettingstijd. In haar oratie, die met name betrekking had op het perspectief van het verzet, stelde Tames voor om de bezetting meer te beschouwen als een liminale periode ofwel een tussentijd tussen twee situaties in. Binnen een dergelijke benadering zou de vraag centraal komen te staan hoe mensen hadden getracht om te gaan met de onzekerheid van hun bestaan tijdens de bezetting. Inzicht in de ervaringen en transformaties van de mensen in deze tussentijd zouden volgens Tames

---

³⁶ Chris Van der Heijden, *Grijs verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog*, (Amsterdam: Contact, 2001); idem, *Dat nooit meer: de nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Amsterdam: Contact, 2011); idem, "Contramine: Grijs verleden," *Tijdschrift voor Geschiedenis*, Vol. 124, no.2 (2011), 238-238.

³⁷ Met name historicus en publicist Evelien Gans heeft een belangrijke stempel op deze discussie gedrukt. Zie bijvoorbeeld haar artikel in *De Groene Amsterdammer*, "Iedereen een beetje slachtoffer, iedereen een beetje dader," *De Groene Amsterdammer*, 27-1-2010, geraadpleegd op 25-3-2022, <https://www.groene.nl/artikel/iedereen-een-beetje-slachtoffer-iedereen-een-beetje-dader>.

³⁸ Meindert van der Kaaij, "Verdriet over een foute vader," *Trouw*, 4 mei 2013, Geraadpleegd op 3-6-2022, https://www.trouw.nl/nieuws/verdriet-over-een-foute-vader~bc5f5fdb/?utm_campaign=shared_earned&utm_medium=social&utm_source=email

inzichten en vaardigheden kunnen opleveren die ook waardevol zouden kunnen zijn om met de gelaagdheid en ambivalentie van het huidige bestaan om te gaan.³⁹

In de laatste decennia is op historisch-wetenschappelijk gebied meer gedifferentieerd onderzoek gedaan naar collaboratie en collaborateurs en specifiek ook naar de Nederlandse SS vrijwilligers.⁴⁰ Ook is sprake geweest van een groeiende interesse in de geschiedenis van de ‘schurken’ uit de bezettingstijd resulterend in biografische studies over bijvoorbeeld de Nederlandse SS-voorman Henk Feldmeijer en NSB-leider Mussert en zijn vertrouwelingen.⁴¹

Daarnaast is in de laatste decennia historisch-wetenschappelijk meer systematisch en gedifferentieerd historisch-wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de wijze waarop de kinderen van collaborateurs sinds de Tweede Wereldoorlog door de samenleving zijn gepositioneerd. Zo heeft Tames binnen het vierjarige NWO-onderzoeksproject ‘Erfenissen van collaboratie’ in haar onderzoek en latere gelijknamige publicatie *Besmette Jeugd (2009)* onderzoek gedaan naar de meer individuele en specifieke ervaring van kinderen van NSB’ers over hun positie in de naoorlogse samenleving. Sommigen van hen hadden het idee dat zij werden afgerekend op het ‘foute’ verleden van hun ouders, terwijl anderen zich juist verantwoordelijk voelden voor de schuld van hun ouders. Weer anderen waren van mening dat de samenleving juist iets goed te maken had tegenover hun ouders.⁴²

Een soortgelijke diversiteit in ervaring, beleving en strategie kwam naar voren uit haar latere onderzoek en publicatie *Doorn in het vlees (2013)* waarin Tames binnen hetzelfde NWO project het integratieproject van NSB’ers en hun gezinnen in de jaren vijftig en zestig onderzocht. Kenmerkend was hierbij wel dat NSB’ers een hernieuwde kans konden krijgen, wanneer zij overtuigend schuld bekenden en zich voegden naar de nieuwe heersende moraal over goed en kwaad. Zwijgen en geheimhouden werden hierdoor een strategie in veel NSB-families om weer in de samenleving mee te kunnen tellen.⁴³

---

³⁹ Ismee Tames, “Over Grenzen: Liminaliteit en de Ervaring van Verzet” (Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar ‘Geschiedenis en betekenis van verzet tegen onderdrukking en vervolging’ in de faculteit Geesteswetenschappen aan de Universiteit Utrecht, op 17 mei 2016), <https://www.niod.nl/nl/publicaties/oratie>, geraadpleegd op 16-01-21, 5-7.

⁴⁰ Robin Te Slaa en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de NSB*, (Amsterdam: Boom, 2009); Robin Te Slaa en Edwin Klijn, *De NSB. Twee werelden botsen. 1936 -1940*, (Amsterdam: Boom, 2021); Evertjan van Roekel, *Veldgrauw, Nederlanders in de Waffen-SS*, (Amsterdam: Spectrum, 2020).

⁴¹ Bas Kromhout, *De voorman. Henk Feldmeijer en de Nederlandse SS*, (Amsterdam, Antwerpen: Atlas Contact, 2012); Tessel Pollman, *Mussert & Co. De NSB-leider en zijn vertrouwelingen*, (Amsterdam: Boom, 2012).

⁴² Ismee Tames, *Besmette Jeugd*, 18-19 en 223.

⁴³ Ismee Tames, *Doorn in het Vlees, Foute Nederlanders in de jaren vijftig en zestig* (Amsterdam, Balans 2013), 344-359.

Binnen hetzelfde NWO onderzoeksproject deed historicus Bram Enning onderzoek naar de positionering van de kinderen van 'foute' ouders als groep vanaf de jaren zeventig. Hieruit kwam onder andere naar voren dat in de hedendaagse samenleving nog steeds sprake is van een duidelijke afbakening binnen het nationale herdenkingsdiscours; slachtoffers en daarmee dus ook de kinderen van 'foute' ouders horen hier inmiddels wel bij maar de verhalen van de daders nog steeds niet.⁴⁴

Het is opmerkelijk te noemen dat tot op heden nog geen historisch wetenschappelijk onderzoek is gedaan dat zich meer specifiek richt op de (klein-) kinderen van Nederlandse SS'ers. Zij worden vooral besproken als onderdeel van de grotere groep kinderen van 'foute' ouders ofwel kinderen van NSB'ers, terwijl een aantal verschillen zijn op te merken: SS'ers waren vaak vrij jong toen zij zich aanmeldden als vrijwilliger, namelijk tussen de zestien en negentien jaar. Het merendeel van hen kreeg pas kinderen na de oorlog. Doordat deze mannen op zo'n jonge leeftijd actief meevochten in een oorlog vol wreedheden, waren SS'ers vaak relatief zwaarder getraumatiseerd dan NSB'ers. In een aantal gevallen werkte dit door in de opvoeding van hun kinderen. Daarnaast groeiden deze kinderen op met het zwijgen en aanpassen dat van hun vader werd verwacht in de naoorlogse samenleving. NSB'ers werden als collaborateurs beschouwd, maar SS'ers werden veel sterker gestigmatiseerd als oorlogsmisdadigers.⁴⁵

Uit bovenstaande schets van de historiografische ontwikkeling komt naar voren dat het ouderschap van de 'foute' ouders nog steeds beladen is binnen de herdenkings- en herinneringscultuur rond de Tweede Wereldoorlog. De verhalen van deze daders en hun ouderschap worden wel erkend als onderdeel van de nationale collectieve herinnering rond de Tweede Wereldoorlog maar zijn (nog) niet geheel en al gedifferentieerd bekend en aanvaard. Hierdoor is nog steeds sprake van een spanningsveld tussen de nationale collectieve herinnering en herdenking en de familiale en individuele herinnering van de (klein-)kinderen van deze daders. Naar de betekenis hiervan voor deze nazaten is tot nu toe binnen het Nederlands historisch-wetenschappelijk onderzoeksgebied nog geen onderzoek gedaan. Het onderzoek in deze scriptie levert hier een bijdrage aan. Daarmee sluit dit onderzoek tevens aan op het internationaal onderzoeksgebied van de *memory studies* en de

---

⁴⁴ Enning, *Spreken over fout*, 206.

⁴⁵ Informatie verstrekt door Cuny Holthuis, secretariaat Stichting Werkgroep Herkenning, tijdens telefonisch gesprek op 30 November 2020.

sociale- en literatuurwetenschappen, waar dit onderwerp in diverse studies aan de orde is gekomen. Deze onderzoeken worden in de volgende sub-paragrafen kort besproken.

1.3.2. Ontwikkeling van de *memory studies*, *family memory* en *postmemory*

De Franse socioloog Maurice Halbwachs wordt beschouwd als een van de belangrijkste grondleggers van de discipline *memory studies*. In 1925 introduceerde hij het concept *collective memory* en daarmee samenhangend de term sociale kaders. Volgens Halbwachs zijn herinneringen sociale constructies; we herinneren of vergeten afhankelijk van de sociale groepen waartoe we behoren.⁴⁶ Pas in de jaren tachtig nam de aandacht voor herinnering binnen het wetenschappelijk onderzoeksgebied maar ook in de politieke arena, de kunsten en de media weer toe. Deze snelgroeiende trend werd door sommige auteurs een *memory boom* genoemd en hing samen met een aantal grote maatschappelijke, politieke en culturele veranderingen. Mede onder invloed van ingrijpende veranderingen in de wereldpolitiek zoals het einde van de Koude Oorlog was volgens historicus Jay Winter en cultuurwetenschapper Aleida Assman in veel landen een einde gekomen aan de zogenaamde *grand narratives* van eenheid en continuïteit als verbindend nationaal narratief. In plaats daarvan werd binnen de herinneringscultuur meer de nadruk gelegd op verscheidenheid en werden nieuwe concepten rond het omgaan met het verleden ontwikkeld waaronder *transnational justice* en *reconciliation*. Inmiddels waren steeds meer ooggetuigen van beide Wereldoorlogen overleden, waardoor de vormen van herdenking en herinnering hieraan ingrijpend veranderden. Samenlevingen werden meer afhankelijk van bijvoorbeeld literatuur, films en monumenten ter nagedachtenis aan en herinnering van deze ervaringen. Binnen het onderzoek naar de Holocaust maar ook binnen andere onderzoeksdisciplines zoals gender studies en postkoloniale studies werden onderwerpen zoals collectief trauma en de gevolgen hiervan voor getuigen en nabestaanden steeds belangrijker thema's.

Binnen deze ontwikkeling in de *memory studies* publiceerde de Franse historicus Pierre Nora in de jaren tachtig zijn invloedrijke studie naar nationale *lieux de mémoire*.

---

⁴⁶ Aleida Assman, "Reframing memory. Between individual and collective forms of constructing the past," in *Performing the Past: Memory History and Identity in Modern Europe*, red. Karin Tilmans, Frank van Vree en Jay Winter (Amsterdam: University Press, 2010), 37.

Daarnaast was de opkomst van de digitale revolutie en de daarbij horende groei aan moderne mediaproducten en -technologieën van grote invloed op de collectieve en culturele herinnering.⁴⁷

In Duitsland werd door de cultuurwetenschappers Aleida en Jan Assman het gedachtegoed van Halbwachs rond *collective memory* verder uitgewerkt, waarbij ze o.a. de begrippen *communicative memory* en *cultural memory* introduceerden.⁴⁸ Een fundamenteel kenmerk van alle vormen van *memory*, zowel individueel als collectief, is dat er sprake is van een onderscheid tussen dat wat wordt herinnerd en dat wat wordt vergeten. *Cultural memory* is echter niet alleen gebaseerd op herinneren en vergeten maar ook op de combinatie hiervan, namelijk de culturele functie van het bewaren van informatie van generatie op generatie zoals dit bijvoorbeeld plaatsvindt in bibliotheken, musea, en archieven. Daarnaast behoren ook tradities, rituelen en herdenkingen hiertoe.⁴⁹ Het communicatief geheugen werd door Jan Assman beschouwd als 'biographical and factual.' Deze vorm van *memory* is intergenerationeel dat wil zeggen gepositioneerd binnen een generatie van tijdgenoten die een bepaalde gebeurtenis of reeks van gebeurtenissen (het feitelijke aspect) als volwassenen meemaken. Hun emotionele en fysieke verbondenheid (het biografische aspect) met deze gebeurtenis(sen) geven zij door aan hun nakomelingen. Binnen de normale opeenvolging van generaties, waarbij Assman de familie zag als een cruciale herinneringseenheid, wordt deze belichaamde vorm van *memory* gedurende drie tot vier generaties doorgegeven ofwel 80 tot 100 jaar.⁵⁰ Binnen het communicatief geheugen vormt familie een mnemonische gemeenschap die zich kenmerkt door specifieke mnemonische praktijken (een-op-een gesprekken en gezamenlijke gesprekken tijdens familiebijeenkomsten), waar inhoudelijk-specifieke herinneringen gerelateerd aan

---

⁴⁷ Assman, "Memory, Individual and Collective," 1-2; Jay Winter, "The Generation of Memory: Reflections on the "Memory Boom," *Contemporary Historical Studies, Canadian Military History* 10, nr.3 (2001), 57-66, geraadpleegd op 12-6-2022, <https://scholars.wlu.ca/cmh/vol10/iss3/5/>; Astrid Erll, "Locating Family in Cultural memory Studies," *Journal of Comparative Family Studies* 42, nr.3 (May/June 2011): 308-309.

⁴⁸ In deze scriptie worden *collective memory*, *cultural memory* en *communicative memory* met collectief/cultureel/communicatief geheugen vertaald wanneer globaal naar een van deze fenomenen wordt verwezen. Wanneer meer specifiek naar actieve herinneringspraktijken wordt verwezen, zal collectieve/culturele/communicatieve herinnering worden aangehouden.

⁴⁹ Assman, "Memory, Individual and Collective," 10.

⁵⁰ Marianne Hirsch, *The Generation of Postmemory. Writing and Visual Culture After the Holocaust* (New York: Columbia University Press, 2012), 32.

familieverhoudingen en voor de familie bijzondere gebeurtenissen worden uitgewisseld en doorverteld.⁵¹

In haar artikel 'Locating Family in Cultural Memory Studies' (2011) heeft historicus Astrid Erll de ontwikkeling van de positie van *family memory ofwel familieherinnering* in relatie tot andere vormen van herinnering verder besproken.⁵² Volgens Erll wordt familieherinnering tegenwoordig gezien als een dynamische, context-afhankelijke constructie die door de tijd heen aanzienlijk kan veranderen onder invloed van communicatie en interactie binnen de familie maar ook daarbuiten.⁵³ In de laatste decennia is onder meer door sociologen en *oral historians* aangetoond dat de collectieve herinnering en culturele herinnering een voortdurende wisselwerking hebben met kleinere herinneringseenheden zoals de familie en het individu. Daarnaast is uit verschillende interdisciplinaire onderzoeken gebleken dat massamedia, fotografie en literatuur een grote invloed hebben op de vorming van de individuele en familiale herinnering en daarmee ook op de collectieve herinnering en culturele herinnering.⁵⁴

Het omvangrijke Duitse onderzoeksproject *Tradierung von Geschichtsbewusstsein* naar familie en herinnering, uitgevoerd door sociaalpsycholoog Harald Welzer en zijn onderzoeksteam, heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan het ontwikkelen van deze visie. Welzer en zijn team hebben hierbinnen onder meer onderzocht hoe historische ervaring uit de nationaalsocialistische periode wordt doorgegeven van ooggetuige naar (klein-)kinderen binnen een familie.⁵⁵ Een belangrijke conclusie van dit onderzoek is dat persoonlijke herinneringen binnen de familie als herinneringseenheid vaak afwijken en daarmee losgekoppeld zijn van het algemeen historisch bewustzijn dat met name de jongere familieleden hebben over het naziverleden. Via onder meer onderwijs en media beschikt de jongere generatie over uitgebreide historische kennis van de periode van de Nazi's en de Holocaust. Paradoxaal gezien leidt deze kennis tot het fenomeen dat deze jongere familieleden de neiging hebben om hun familie uit deze geschiedenis te verwijderen. Met name de derde generatie heeft de neiging om de verhalen van hun ouders en grootouders te

---

⁵¹ Erll, "Locating Family in Cultural Memory Studies," 312-313.

⁵² Erll, "Locating Family in Cultural Memory Studies," 312-313.

⁵³ Erll, "Locating Family in Cultural Memory Studies," 314.

⁵⁴ Erll, "Locating Family in Cultural Memory Studies," 312.

⁵⁵ Harald Welzer, Sabine Moller en Karoline Tschuggnall, *Opa war kein Nazi, Nazionalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis* (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2002), 7-17.

herschrijven en meer specifiek om hen meer morele integriteit en verzet tegen de Nazi's toe te dichten. Welzer noemt dit verschijnsel waarbij de familiale geschiedenis 'beter en beter' wordt gemaakt van de ene generatie op de andere *cumulative heroization*.⁵⁶

Welzer en zijn team hebben ook een transnationaal vergelijkend onderzoek gedaan naar de manier waarop binnen families door de drie achtereenvolgende generaties wordt gepraat over de herinnering aan de Holocaust, collaboratie en het verzet in Europa en hoe deze familieherinneringen zich verhouden tot de nationale collectieve herinnering. Deelnemende landen waren de vroeger bezette naties Noorwegen, Denemarken, Nederland en daarnaast Zwitserland, Servië en Kroatië. Uit het Nederlandse onderzoek, dat onder andere door historicus Hans Marks is uitgevoerd, blijkt dat de familieherinnering grotendeels het dominant historisch narratief rond 'goed' en 'fout' volgt. Opvallend is dat verhalen over collaboratie door volgende generatie(s) worden doorverteld op een manier alsof ze eigenlijk niets meer met de familie te maken hebben. Jongere generaties hechten daarnaast nog steeds veel waarde aan de boodschap van het verhaal rond de Holocaust vooral binnen een meer universele en geactualiseerde context.⁵⁷

Onderzoekers van familieherinnering hebben te maken met de complexe dynamiek tussen verschillende mnemonische lagen: het organisch-autobiografische, het interactieve-familiaire, het geïnstitutionaliseerde-nationale en het massa gemedieerde-transnationale niveau. Daarnaast zijn de verbindingen tussen deze verschillende lagen niet altijd continu. Zoals ook de toenemende heroïsering laat zien, is volgens Erll altijd sprake van zogenaamde *gaps* ofwel kloven tussen officiële en persoonlijke herinneringen, tussen culturele en communicatieve herinnering, tussen de geïnstitutionaliseerde herdenking en de dynamiek van het alledaags herinneren in sociale contexten.⁵⁸ Materiële cultuur, de veelheid en diversiteit aan media en cultureel beschikbare plotstructuren, topi en metaforen, die in deze mediavormen worden gebruikt, zijn van invloed op de manier hoe families hun verhalen (door)vertellen, aldus Erll.⁵⁹

---

⁵⁶ Harald Welzer, "Family Memories of World War II and the Holocaust in Europe," in *Cultural Memories. The Geographical Point of View*, red. Peter Meusburger, Michael Heffernan en Edgar Wunder (Dordrecht: Springer, 2011), 178-181.

⁵⁷ Harald Welzer, *Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis* (Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 2007), 26-29.

⁵⁸ Erll, "Locating Family in Cultural Memory Studies," 314-315.

⁵⁹ Erll, "Locating Family in Cultural Memory Studies," 313.

Binnen het Engels-Amerikaanse onderzoek naar herinnering heeft Marianne Hirsch, professor in de vergelijkende literatuurwetenschappen, uitgebreid onderzoek gedaan naar de ethiek en esthetiek in de effecten van collectief trauma op volgende generaties. In het kader van dit onderzoek heeft Hirsch begin jaren negentig het concept *postmemory* ontwikkeld. *Postmemory* wordt door Hirsch omschreven als de relatie die de latere generatie(s) heeft met de persoonlijke, collectieve en culturele trauma's van de voorgaande generatie(s). Aanvankelijk richtte zij zich in haar onderzoek rond *postmemory*, dat zij deels samen met historicus Leo Spitzer heeft uitgevoerd, op de relatie tussen (familie)foto's en de herinneringen van tweede en derde generatie van slachtoffers van de Holocaust. Volgens Hirsch kunnen foto's, al dan niet met hun bijschriften in fotoalbums door hun materialiteit en tactiliteit familieverhalen doorvertellen en zo geschiedenis creëren. Zij beschouwt foto's als 'the medium connecting first and second-generation remembrance, memory and postmemory.'⁶⁰

Na twee decennia aan vervolgonderzoek is het begrip *postmemory* uitgegroeid tot een waardevol concept binnen het internationale academisch denken over trauma en herinnering met betrekking tot diverse vormen van representaties in uiteenlopende disciplines, culturen en geschiedenissen door tweede en derde generatie(s) van betrokkenen bij oorlog, genocide of soortgelijk collectief trauma, zo schrijft de Amerikaanse literatuurwetenschapper Caroline Kyungah Hong.⁶¹ Hirsch pleit zelf in dit kader voor de notie van de zogenaamde *connective histories*, waarbij dergelijke uiteenlopende geschiedenissen van oorlog en geweld niet alleen naast elkaar maar ook in onderling verband worden onderzocht. Hiermee sluit zij aan bij meer recente transnationale onderzoeken binnen de memory studies van onder andere Michael Rothberg, Andreas Huyssen en Gabriele Schwab, wiens onderzoek later in deze paragraaf wordt besproken.⁶²

Postmemory is gerelateerd aan de zoektochten die deze latere generaties vaak ondernemen om van de transgenerationeel aan hen overgedragen gefragmenteerde oorlogsherinneringen van de eerdere generatie een coherent verhaal te kunnen maken. Daarnaast is *postmemory* verbonden met de representaties waarin de volgende generaties

---

⁶⁰ Marianne Hirsch, *The Generation of Postmemory* (New York: Columbia University Press, 2012), 233-237; Erll, "Locating Family in Cultural Memory Studies," 313. Zie voor uitleg begrip *postmemory* paragraaf 1.4.2.

⁶¹ Caroline Kyungah Hong, "Postmemory and the Imaginative Work of Those Who Come After," *Women's Studies Quarterly* 48, nr. 1&2 (Spring/Summer 2020): 130.

⁶² Hirsch, *The Generation of Postmemory*, 21.

hun configuratie van het oorlogsverhaal van de eerdere generaties tot uitdrukking brengen. In deze uiteindelijke representaties blijft het emotionele gewicht van de traumatische ervaringen van de eerste generatie weliswaar aanwezig, maar dit overschaduwet niet langer het geheel van dit verhaal binnen de familiegeschiedenis. Latere generaties kunnen hierdoor hun eigen identiteit meer loskoppelen van dit traumatische deel van hun familieverleden: ‘it’s not all about you,’ zoals Hirsch dit ooit heeft omschreven. Volgens de Amerikaanse literatuurwetenschapper Sunali Thakkar kan *postmemory* in die zin werken als een vorm van *reparative remembering*.⁶³

Bovenstaande aspecten maken *postmemory* tot een waardevol theoretisch concept voor de analyse van de verschillende casussen in deze scriptie. Daarmee biedt dit onderzoek een aanvulling op de studie naar *postmemory* zoals dit is geconceptualiseerd door Hirsch, aangezien dit zich voorlopig nog niet op (klein-)kinderen van daders zoals voormalige Nederlandse SS’ers heeft gericht.

Vanuit de *oral history* traditie hebben de Israëliische psycholoog Dan Bar-On en de Amerikaanse journalist Gerald Posner onafhankelijk van elkaar als een van de eersten gedurende meer dan tien jaar de uitwerking van de Holocaust op kinderen van nazi-daders onderzocht, waarna zij hun bevindingen in boekvorm hebben gepubliceerd.⁶⁴ De studie van Bar-On heeft mede ten grondslag gelegen aan het onderzoeksproject van Welzer en zijn onderzoeksteam, dat eerder in deze paragraaf is besproken.

Systeemtherapeut Hans Schindler heeft in zijn artikel ‘Kinderliebe, Moral und die Suche nach Bedeutung-Kinder aus Nazi-Täterfamilien’ (2002) de bevindingen van beide auteurs naast elkaar gelegd. Een van de belangrijkste bevindingen hieruit is dat hoe meer de vader heeft gezwegen over zijn verleden, hoe meer de kinderen onder de last van dit zwijgende verleden hebben geleden.⁶⁵ Bar-On wijst daarnaast op het zogenaamde *double wall phenomenon*. De eerste generatie heeft als het ware een muur opgetrokken tussen hun traumatische oorlogsverleden en hun huidige leven. Hun kinderen voelen tijdens hun jeugd

---

⁶³ Sunali Thakkar, “Reparative Remembering,” *Women’s Studies Quarterly* 48, nr. 1&2 (Spring/Summer 2020): 140.

⁶⁴ Dan Bar-On, *Die Last des Schweigens. Gespräche mit Kindern von Nazi-Tätern* (Hamburg: Körber Stiftung, 1993); Gerald L. Posner, *Belastet. Meine Eltern im Dritten Reich: Gespräche mit den Kindern von Tätern* (Augsburg: Bechtermünz, 1994).

⁶⁵ Hans Schindler, “Kinderliebe, Moral und die Suche nach Bedeutung-Kinder aus Nazi-Täterfamilien,” *Systhema* 16, nr.1 (2002): 20-26.

dat deze muur aanwezig is, durven geen vragen te stellen en bouwen als reactie hierop een dergelijke muur om zichzelf heen. Wanneer op een later moment een van beide partijen de muur probeert te slechten, stuit hij op de muur van de ander.⁶⁶ Daarnaast komt uit beide onderzoeken naar voren dat sprake is van een grote familieloyaliteit van latere generaties naar de eerste generatie. Hierdoor worstelen (klein-)kinderen van nazidaders vaak met een schuldvraag. Zij zijn zich bewust van de schuld van hun ouders, maar willen tegelijkertijd van hen als zijnde hun ouders kunnen houden. Wanneer de 'schuldige' vader al vroeg uit hun leven is verdwenen of door hen als 'slechte' vader is ervaren, dan is de belasting van deze schuldvraag minder groot.⁶⁷

In een later artikel heeft Schindler deze thema's verder aangevuld op basis van zijn eigen praktijkervaringen als systeemtherapeut met (klein-)kinderen van slachtoffers en daders gecombineerd met zijn analyse van een aantal autobiografische verhalen van (klein-)kinderen van daders en (semi-)wetenschappelijke Duitse boeken met interviews met nazaten van daders. Waar een deel van de volgende generaties zich van het naziverleden van de eerste generatie tracht te distantiëren door dit te bagatelliseren of te blokkeren in de familieherinnering, neemt een andere groep juist afstand door hen weg te zetten als 'slechte' (groot-)vaders. Weer anderen trachtten door zelf onderzoek te doen meer te begrijpen van het denken en handelen van de eerste generatie en als het ware hun (groot-)vader achter de dader terug te vinden. Het is dan ook zeker relevant om te onderzoeken in hoeverre deze thema's terug te vinden zijn in de narratieven van de (klein-)kinderen die betrokken zijn bij dit onderzoek.⁶⁸

De Duitse sociologe Gabriele Rosenthal werkte van 1992 tot 1996 met Bar-On samen in een vergelijkend sociaalwetenschappelijk onderzoek naar het verhaal over de Holocaust in drie generaties van families van overlevenden en families van daders in Israël, in West-Duitsland en in voormalig Oost-Duitsland. In het eerder in deze paragraaf besproken onderzoeksproject van Welzer en zijn team lag de focus vooral op de manifeste tekst en de intergenerationele communicatieve betekenis van de verhalen die binnen de families over de nationaalsocialistische periode de ronde deden. In het onderzoek van Bar-On en Rosenthal werd ook gekeken naar de meer sluimerende betekenissen van dergelijke

---

⁶⁶ Dan Bar-On, *Tell Your Life Story: Creating Dialogue Among Jews and Germans, Israelis and Palestinians* (Budapest: Central European University Press: 2006), 46.

⁶⁷ Hans Schindler, "Kinderliebe," 20-26.

⁶⁸ Hans Schindler, "A Nazi in the Family Closet?", *ANZJFT* 26, nr. 4 (2005): 165-168.

verhalen zoals deze zich manifesteren in stilte(s) en zwijgen over bepaalde thema's gerelateerd aan het familiale oorlogsverleden.⁶⁹ Naast tal van verschillen kwamen uit dit onderzoek ook overeenkomsten tussen de diverse groeperingen van latere generaties naar voren. Individueel was in meer of mindere mate bij alle latere generatie(s) sprake van psychosomatische klachten, die grotendeels overeen komen met het overzicht van kenmerken zoals deze zijn omschreven in het compendium van Stichting Werkgroep Herkenning.⁷⁰ Deze klachten waren vaak ook gerelateerd aan een onderling overeengekomen zwijgen binnen de familiedynamiek over de oorlogservaringen van de eerste generatie. Binnen families van daders had de eerste generatie hun eigen *life story* vaak (deels) losgekoppeld van de geschiedenis van het nationaalsocialisme en presenteerden deze (groot-)ouders zich naar hun (klein-)kinderen als mensen die niet direct betrokken waren geweest bij de oorlogshandelingen en vervolgingen gedurende het naziregime. Door deze zogenaamde narratieve herstel strategie konden zij voor hen ongemakkelijke herinneringen, waar zij zich schuldig over voelden en/of die inmiddels tot de taboes behoorden in de naoorlogse samenleving, blokkeren en (deels) laten verdwijnen in hun eigen herinnering en daarmee binnen de familieherinnering.⁷¹ Hierdoor hoopten zij ook de liefde van hun (klein-)kinderen te kunnen behouden. In sommige gevallen overheerste een algehele stilte, in andere gevallen werd de mythe die door de eerste generatie als herstelstrategie was gecreëerd in stand gehouden door de volgende generatie(s) of zelfs nog verder afgezwakt om conflicten te vermijden.⁷²

De Duits-Amerikaanse literatuurwetenschapper Gabriele Schwab heeft in haar boek *Haunting Legacies* (2010) verschillende aspecten van het transgenerationale trauma bij (klein-)kinderen van zowel slachtoffers als daders onderzocht vanuit een psychoanalytische en literaire invalshoek.⁷³ In aanvulling op het door Hirsch geconceptualiseerde *postmemory* schrijft Schwab dat de overdracht van dergelijke traumatische herinneringen die zij *haunting*

---

⁶⁹ Gabriele Rosenthal, *The Holocaust in Three Generations. Families of Victims and Perpetrators of the Nazi Regime* (Opladen & Farmington Hills: Barbara Budrich Publishers, 2010), 13-19; Welzer, *Opa war kein Nazi*, 15.

⁷⁰ Zie ook paragraaf 1.3.1.

⁷¹ Rosenthal, *The Holocaust in Three Generations*, 306 en 331.

⁷² Rosenthal, *The Holocaust in Three Generations*, 13-19.

⁷³ Reina van der Wiel, "Haunting Legacies: Violent Histories and Transgenerational Trauma," review *Haunting Legacies: Violent Histories and Transgenerational Trauma*, Gabriele Schwab, *The European Legacy* 17, nr.6 (2012): 856-857, geraadpleegd op 11-5-2021, <https://www.tandfonline.com.eur.idm.oclc.org/action/doSearch?field1=AllField&text1=haunting+legacies++violent+histories+and+transgenerational+trauma>.

legacies noemt niet alleen plaats vindt middels concrete verhalen, herinneringen en gedrag van de betrokken eerste generatie maar ook via zogenaamde somatische herinneringen. Volgens Schwab ontwikkelen kinderen van een getraumatiseerde ouderlijke generatie zich tot geoefende lezers van stiltes en van wat zij noemt het optisch onbewuste.⁷⁴ Voor het onderzoek in deze scriptie is dit een waardevolle aanvulling op *postmemory*, aangezien de Nederlandse SS'ers vaak na de oorlog over hun herinneringen hebben gezwegen, maar de meeste (klein-)kinderen aangeven dat zij al in hun jeugd toch wisten dat er 'iets' was.

In haar theoretisch kader verwijst Schwab onder meer naar het onvermogen om te rouwen en de daaruit voortvloeiende psychische immobiliteit waar de Duitse psychoanalytici Alexander en Margarete Mitscherlich in hun boek *Die Unfähigkeit zu trauern* (1967) op hebben gewezen. De Mitscherlichs stellen dat het direct na de oorlog onmogelijk is geweest voor de Duitse natie om hun buitensporige schuld, schaamte en angst die was veroorzaakt door de Holocaust te onderkennen. Dit Duitse pathologische onvermogen om te rouwen schrijven zij toe aan het feit dat in de naoorlogs Duitse samenleving lang nauwelijks ruimte is geweest voor de menselijke en politieke betekenis van alle slachtoffers van de Holocaust. Volgens Schwab heeft dit bevroren blijven in schuld niet alleen een cultuur van stilte(-s) in standgehouden maar ook gezorgd voor emotionele verdedigingsmechanismen die het verwerken van dit verleden tegenhouden. Binnen deze cultuur van stilte(s) en onvermogen om te rouwen zijn trauma(s) en herinneringen als *haunting legacies* aan de volgende generatie(s) doorgegeven, aldus Schwab.

Zowel Hirsch als Schwab pleiten dan ook voor een doorbreken van de traumatische stilte en het aan het licht brengen van dergelijke verdrongen en verzwegen oorlogsgeschiedenissen, zoals dit door de volgende generatie(s) onder meer wordt gedaan in hun literaire werken. Zij beschouwen dit als de enige mogelijkheid waarop deze *postmemories ofwel haunting legacies* binnen de individuele herinnering en familieherinnering maar ook breder gezien binnen de culturele en collectieve herinnering hun plek kunnen verkrijgen.⁷⁵

---

⁷⁴ Schwab, *Haunting Legacies*, 14-15.

⁷⁵ Gabriele Schwab, *Haunting Legacies*, 12-13.

1.3.3. Historisch-wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie van dit onderzoek

Het onderzoek in deze scriptie kan beschouwd worden als een aanvulling op het historisch wetenschappelijke onderzoek naar de grotere groep kinderen van ‘foute’ ouders van Bolle, Tames en Enning alsmede op het pleidooi van Tames om de periode van de bezetting te beschouwen als een liminale periode. De kinderen die betrokken waren bij deze onderzoeken zijn grotendeels van de generatie(s) die geboren zijn vlak voor, tijdens of net na de oorlog. In deze onderzoeken lag de focus vooral op de positionering van en door de samenleving van deze brede groep kinderen van collaborateurs.

In deze scriptie wordt een analyse gemaakt van de narratieven van een latere tweede generatie en derde generatie nazaten van een meer specifieke groep van voormalige collaborateurs, namelijk van de voormalige Nederlandse SS'ers. Vanuit de invalshoek van de *memory studies*, *oral history* en cultuurgeschiedenis ligt de focus hierbij met name op de rol en betekenis van het oorlogsverleden van de eerste generatie op de levens van de latere generatie als *postmemory*, hun motivatie voor en uitvoering van hun zoektocht en de reconstructie van deze oorlogsgeschiedenis die deze latere generatie(s) uiteindelijk zowel in de familieherinnering als in het publieke domein delen. Binnen het Nederlands historisch-wetenschappelijk onderzoeksveld is zowel in doelgroep, onderwerp als aanpak nog niet eerder een dergelijk onderzoek gedaan.

Niet alleen omwille van de gekozen doelgroep maar ook omdat de Nederlandse context in dit verband nog niet is onderzocht, kan dit onderzoek daarnaast gezien worden als een aanvulling op de internationale studies naar *postmemory* en *haunting legacies* van Hirsch en Schwab en de onderzoeken van Welzer, Schindler, Bar-On en Rosenthal. Interessant is hierbij met name de vraag in hoeverre dit scriptieonderzoek deze eerdere studies naar de doorwerking van transgenerationeel trauma binnen de familiedynamiek en de daaruit volgende narratieven van de volgende generaties herbevestigt, tegensprekt of aanvult.

Het herdenken en herinneren is in Nederland als bezette natie en Duitsland als bezettende natie uiteraard grotendeels geheel anders.⁷⁶ Uit de paragrafen 1.1 en 1.3.1 is echter duidelijk geworden dat de geschiedenis van daders zoals de Nederlandse SS'ers niet

---

⁷⁶ Een ruimere bespreking hiervan valt buiten het thema van deze scriptie. Voor verdere toelichting zie bijvoorbeeld: Matthias Heyl, "Duitse herinneringscultuur. Gedachten en patronen," in *De Dynamiek van de Herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context*, red. Frank van Vree en Rob van der Laarse (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2009), 221-244.

alleen binnen de families van daders maar ook binnen het publieke domein in Nederland nog steeds een beladen en gevoelige onderwerp is. Deze 'stilte' wordt binnen de collectieve herinnering nog versterkt door het feit dat een groot deel van dit beladen erfgoed slechts deels is ontsloten.⁷⁷ In deze scriptie worden de verhalen van de (klein-)kinderen van deze Nederlandse daders derhalve naast deze Duitse onderzoeken gelegd om te kijken in hoeverre sprake is van soortgelijke stilte(s) en thematiek in de narratieven van de betrokkenen en wellicht ook van een soortgelijk onvermogen om te rouwen door de eerste generatie en de samenleving als geheel.

Hiermee levert dit onderzoek zowel historisch-wetenschappelijk als maatschappelijk gezien een bijdrage aan het perspectief op de meerstemmigheid en gelaagdheid in de nationale collectieve en culturele herinnering rond Nederlandse daders en daderschap in de Tweede Wereldoorlog. In relatie tot de huidige samenleving kan dit ook relevant zijn voor het onderzoek naar de aantrekkingskracht van hedendaags extremisme en radicaliseringsbewegingen. Daarnaast biedt de analyse van de verhalen van deze (klein-)kinderen van Nederlandse SS'ers niet alleen meer inzicht in de doorwerking van de Tweede Wereldoorlog maar ook van andere geschiedenissen van geweld, genocides en collectief trauma op de volgende generaties, zoals deze zich tot op de dag van vandaag voordoen.

1.4. Theoretische concepten

Voor de operationalisering van dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van een aantal theoretische concepten uit de disciplines cultuurgeschiedenis, *memory studies* en *oral history*. Deze worden in onderstaande (sub-)paragrafen besproken.

1.4.1. Historische cultuur en historische configuraties

Historici Maria Grever en Robbert-Jan Adriaansen omschrijven historische cultuur als de wijze waarop mensen met het verleden omgaan. Hierbij maken zij onderscheid tussen de volgende drie onderling met elkaar verbonden niveaus:

1. Historische verhalen die mensen vertellen of uitvoeren over bijvoorbeeld bepaalde gebeurtenissen of personen uit het verleden.

---

⁷⁷ Zie paragraaf 1.1.

2. Mnemonische infrastructures ofwel formele en informele historische infrastructures, die het vertellen van deze verhalen mogelijk maken, zoals bijvoorbeeld musea, archieven, herdenkings- en herinneringsplekken.
3. Onderliggende opvattingen over geschiedenis.

Historische cultuur omvat niet alleen de collectieve herinnering en historische verbeelding maar geeft ook inzicht in “the dynamic interaction between human agency, tradition, performance of memory, historical representations and their dissemination” aldus Grever en Adriaansen.⁷⁸ Tot het eerste analyseniveau behoren zowel de actuele historisch-wetenschappelijke als meer populaire geschiedbeoefening, waarbinnen iedereen wordt beïnvloed door politieke en maatschappelijke ontwikkelingen en de daarbij horende emoties.⁷⁹ Binnen de context van dit onderzoek gaat het hierbij bijvoorbeeld over de wisselwerking tussen de beladenheid en de stilte(s) rond de geschiedenis van daders en daderschap als de (groot-)vaders van de betrokken respondenten binnen het publieke domeinen hun familieherinnering. Deze narratieve en performatieve uitdrukkingsvormen worden verankerd in tijd en ruimte door de mnemonische infrastructures; het tweede analyseniveau. Met performatief wordt hier bedoeld dat ‘the performance of memory’ zoals historicus Jay Winter dit heeft genoemd, niet alleen kan worden belichaamd in taal maar ook kan worden uitgedrukt in bewegingen, houdingen, gebaren, vormen van kunst of in fysieke aanwezigheid.⁸⁰ Het derde niveau van analyse behelst de geschiedconcepties. Alle historische culturen zijn volgens Grever en Adriaansen afhankelijk van specifieke opvattingen over geschiedenis; de wijze waarop heden, verleden en de toekomst zich tot elkaar verhouden inclusief vormen van (modern) historisch bewustzijn.⁸¹

Het vertellen over het oorlogsverleden van hun (groot-)vaders, zoals de respondenten voor dit onderzoek hebben gedaan, behelst zowel het beschrijven als het (opnieuw) configureren van dat verleden binnen de context van de hedendaagse historische cultuur. De term configuratie refereert hierbij naar wat de filosoof Paul Ricoeur een proces

---

⁷⁸ Grever, Adriaansen, “Historical Culture: A Concept Revisited,” 77-78.

⁷⁹ Maria Grever, “Visualisering en collectieve herinneringen. Volendams meisje als icoon van Nederlandse identiteit,” in *Onontkoombaar Verleden. Reflecties op een veranderende historische cultuur*, Maria Grever, (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2020), 8.

⁸⁰ Grever, Adriaansen, “Historical Culture: A Concept Revisited,” 79.

⁸¹ Grever, Adriaansen, “Historical Culture: A Concept Revisited,” 84.

van *narrative emplotment* heeft genoemd. Volgens Ricoeur vormen individuen en groepen hun identiteit door middel van narratieven. Dat wil zeggen door mondelinge, schriftelijke of audiovisuele verhalen te produceren die de 'grote verhalen' binnen de samenleving bevestigen, wijzigen of ondermijnen. Binnen het perspectief van nieuwe gebeurtenissen, kennis en ervaring is sprake van een voortdurende narratieve reconfiguratie van de identiteit.⁸² Bij het vertellen wordt deze identiteit gegeneerd door feiten, ervaringen en gebeurtenissen op een betekenisvolle manier samen te brengen in een plot. De meeste representaties van het verleden zijn gebaseerd op een plot, die het verleden betekenis geeft voor degene die vertelt maar ook voor zijn publiek.⁸³

De zoektocht die (klein-)kinderen van voormalige Nederlandse SS'ers ondernemen om meer over het oorlogsverleden van hun (groot-)vader te weten te komen, kan gezien worden als een uiting van de hedendaagse historische cultuur. Het verhaal dat zij op basis van hun onderzoek uiteindelijk weten te construeren rond het familiale oorlogsverleden en de wijze waarop zij deze historische configuratie vervolgens doorvertellen, komt voort uit en wordt beïnvloed door de drie onderling met elkaar verbonden analyseniveaus in de historische cultuur, zoals deze door Grever en Adriaansen zijn benoemd. Dit maakt deze concepten waardevol voor een gelaagde en veelzijdige analyse van de verschillende casussen.

1.4.2. Postmemory

Postmemory gaat over de relatie die deze (klein-)kinderen hebben tot ervaringen die zij zich als latere generaties "herinneren" of menen te weten vanuit de beelden, verhalen, het gedrag en de somatische herinneringen van de eerdere generatie(s) waarmee zij zijn opgegroeid.⁸⁴ Volgens Hirsch zijn de oorspronkelijke gebeurtenissen voor de eerste generatie dermate ingrijpend geweest, dat ze niet of nauwelijks te bevatten zijn en zich slechts deels als narratief laten reconstrueren.⁸⁵ De herinneringen van de eerste generatie aan deze gebeurtenissen zijn dan ook vaak slechts fragmentarisch en kenmerken zich door leemtes, gaten of vervormingen. De *postmemory* van de latere generaties laat zich bijgevolg

---

⁸² Grever, Adriaansen, "Historical Culture: A Concept Revisited," 78.

⁸³ Grever, Adriaansen, "Historical Culture: A Concept Revisited," 77-78.

⁸⁴ Hirsch, *The Generation of Postmemory*, 4-6; Schwab, *Haunting Legacies*, 14-15.

⁸⁵ Hirsch, *Family Frames. Photography, Narrative and Postmemory* (Cambridge: Harvard University Press, 1997), 5.

onder meer omschrijven als *a memory shot through with holes* zoals de Franse literatuurwetenschapper Henri Raczymow dit heeft genoemd.⁸⁶

Hoewel deze latere generatie(s) de oorspronkelijke gebeurtenissen nooit zelf hebben meegemaakt, zijn deze zo diepgaand en affectief sterk aan hen overgedragen dat het voor hen vaak voelt alsof het over hun eigen verhalen en herinneringen gaat. Deze latere generatie(s) voelen vaak een grote persoonlijk betrokkenheid bij het oorlogsverleden van hun (groot-)ouders en de Tweede Wereldoorlog in het algemeen. Hirsch benadrukt hierbij dat zelfs de meest persoonlijke, transgenerationale herinneringen al gemedieerd zijn door publiekelijk beschikbare beelden en narratieven van zowel de eerste generatie als de latere generatie(s).⁸⁷ In die zin is bij *postmemory* altijd sprake van een wisselwerking tussen de meer individuele herinnering en de bredere culturele en collectieve herinnering. De verbinding van *postmemory* met dit familieverleden komt dus feitelijk gezien niet tot stand door het ophalen van herinneringen maar middels “imaginative investment, projection and creation,” aldus Hirsch.⁸⁸

Bij *postmemory* is sprake van een spanningsveld tussen afstand en nabijheid, breuk en continuïteit.⁸⁹ Aan de ene kant is sprake van een ervaringsgerichte en epistemologische afstand tot de traumatische gebeurtenissen van de eerste generatie. De volgende generatie is zich terdege bewust dat zij zelf niet aanwezig waren bij deze oorlogservaringen en ze zich deze moeilijk kunnen voorstellen. Aan de andere kant proberen ze deze afstand als het ware te overbruggen met inzet van hun verbeeldingskracht en projectie en zo leemte(s) en stilte(s) in het familiale oorlogsnarratief op te lossen.⁹⁰

Vanuit persoonlijke drijfveren zoals schuldgevoel, solidariteit, verlangen naar herstel of compensatiedrang gaan deze volgende generaties vaak niet alleen op zoek naar meer informatie maar ook naar manieren om deze (deels) gefragmenteerde verhalen van de eerdere generatie te kunnen vastleggen, te representeren en door te vertellen, met name als hun (groot-)ouders hierover hebben gezwegen.⁹¹ Volgens Hirsch worden deze volgende

---

⁸⁶ Hirsch, *Family Frames*, 22-23.

⁸⁷ Marianne Hirsch, “Works in Progress: Sketches, Prolegomena, Afterthoughts,” *Woman’s Studies Quarterly*, volume 48, no.1 &2 (Spring/Summer 2020): 143.

⁸⁸ Marianne Hirsch, *The Generation of Postmemory*, 4-6.

⁸⁹ Hirsch, “Works in Progress,” 143.

⁹⁰ Marianne Hirsch, “Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory,” *The Yale Journal of Criticism* 14, nr.1 (Voorjaar 2001): 5.

⁹¹ Hirsch, *The Generation of Postmemory*, 33-36.

generaties hierbij vanuit hun *postmemory* niet zozeer gedreven door empathie als wel door een oog hebben voor de kwetsbaarheid van de eerdere generatie(-s). Met hun uiteindelijke historische configuraties nemen zij in zekere zin een bepaalde verantwoordelijkheid voor de oorlogsgeschiedenis van de eerdere generatie(s) en geven hier hun reactie op zonder het slachtofferschap of daderschap van hun voorouders te homogeniseren. In die zin beschouwt Hirsch *postmemory* als een potentieel productief vermogen van de volgende generaties om de transgenerationeel aan hen doorgegeven traumatische ervaringen te verwerken en van hun beladenheid te ontdoen binnen de familieherinnering ofwel als een vorm van *repair and redress*.⁹²

Tijdens het symposium ter gelegenheid van het veertigjarig jubileum van Stichting Werkgroep Herkenning op 20 november 2021 heeft Rob van der Laarse, historicus en antropoloog en buitengewoon hoogleraar op de interuniversitair leerstoel War and Conflict Heritage aan de VU, in zijn lezing over pijnlijk erfgoed gezegd dat *postmemory* bij (klein-)kinderen van ‘foute’ Nederlanders beschouwd kan worden als een omgekeerd proces vergeleken met *postmemory* bij (klein-)kinderen van Holocaust-slachtoffers. De nakomelingen van slachtoffers gaan vaak namelijk op zoek naar familie verhalen en gegevens die samen met de mensen waartoe ze behoren zijn verdwenen of vernietigd door de Holocaust. De nakomelingen van daders, zoals de (klein-)kinderen van Nederlandse SS’ers, gaan op zoek naar verhalen van familieleden waarvan de oorlogservaringen grotendeels al dan niet doelbewust zijn vergeten of verzwegen in de familieherinnering maar ook binnen de nationale collectieve herinnering nog steeds grotendeels als beladen erfgoed worden beschouwd en stil worden gehouden.⁹³ Aan de hand van de casussen van de betrokken respondenten zal in deze scriptie empirisch worden getoetst in hoeverre deze observatie van Van der Laarse klopt.

1.5. Primaire bronnen

1.5.1. Introductie primaire bronnen

De voornaamste primaire bron in dit onderzoek zijn de interviews die ik heb gehouden met de betrokken (klein-)kinderen. Een tweede belangrijke bron zijn hun eigen publicaties over

---

⁹² Marianne Hirsch, “Connective Histories in Vulnerable Times,” *PMLA* 129, no.3 (2014): 339.

⁹³ Rob van der Laarse, “Herdenken van pijnlijk erfgoed,” Lezing ter gelegenheid van het veertigjarig jubileum Stichting Werkgroep Herkenning, 20-11-2021.

het oorlogsverleden van hun (groot-)vader. Daarnaast vormen de foto's en objecten, die van belang zijn geweest voor hun zoektocht en de constructie van hun narratief een aanvullende primaire bron. Voor het extra hoofdstuk heb ik van twee respondenten ook de kinderen geïnterviewd. Deze interviews dienen tevens als aanvullende informatieve primaire bron.

1.5.2. Bronnenkritiek

Het benaderen en vinden van respondenten voor dit onderzoek was door de beladenheid van het onderwerp niet eenvoudig en tamelijk tijdrovend. Allereerst heb ik via mijn eigen netwerk en dat van het Verzetsmuseum een aantal mensen benaderd. Daarnaast heeft Stichting Werkgroep Herkenning begin januari 2021 aan 100 van hun donateurs, van wie de (groot-)vader bij de Nederlandse SS had gezeten, een mail van mij doorgestuurd met een verzoek tot medewerking. Uiteindelijk had ik een eerste lijst met twintig mogelijke respondenten, met wie ik eerst telefonisch mee heb kennis gemaakt. Dit waren vaak al lange en intensieve gesprekken, waarbij mensen geëmotioneerd raakten of zelfs moesten huilen wanneer ze over hun familiegeschiedenis vertelden. Sommigen van hen zagen na dit telefonisch contact af van verdere medewerking, omdat deelname toch te belastend was voor henzelf of omdat ze andere familieleden niet in verlegenheid wilden brengen. Daarnaast hebben de verschillende periodes van lockdown als onderdeel van de COVID-19 maatregelen vertragend gewerkt; interviews moesten soms wel drie keer uitgesteld worden of konden hierdoor geen doorgang vinden.

De mensen die uiteindelijk hebben meegewerkt aan dit onderzoek, hebben hier zelf voor gekozen. Door het ondertekenen van de toestemmingsformulieren hebben zij toestemming gegeven voor publicatie van hun verhaal. Dit betekent wel dat in dit onderzoek het perspectief van een andere meer 'stille' groep van (klein-)kinderen, voor wie deelname emotioneel ingewikkelder ligt, ontbreekt. Met deze scriptie wordt een eerste stap gezet om de betekenis van deze verhalen voor de historische cultuur te analyseren en hier meer aandacht voor te genereren. Wellicht kan dit laatste er toe bijdragen dat uiteindelijk ook de deze meer 'stille' groep hun verhaal durft te gaan delen.

In totaal heb ik twaalf mensen geïnterviewd.⁹⁴ Gezien de beperkte omvang van deze scriptie heb ik voor het onderzoek in deze scriptie drie casussen geselecteerd op basis van

---

⁹⁴ Deze interviews dienen tevens als onderzoeksmateriaal voor de tentoonstelling over de Nederlandse SS in het Verzetsmuseum in Amsterdam in 2023.

een variëteit in leeftijd, gender, regio en diversiteit in historische configuraties van de betrokken respondenten. Deze respondenten zijn allen na de Tweede Wereldoorlog geboren. Het kleine aantal respondenten maakt het lastig om de uitkomsten van dit onderzoek te veralgemeniseren. Daarentegen kan een dergelijke kwalitatieve *case study* op basis van interviews wel een gelaagd beeld geven van de complexiteit van dergelijke familiale oorlogsgeschiedenissen en de hieraan gerelateerde dynamiek tussen de collectieve herinnering aan de Tweede Wereldoorlog en de meer individuele familiale herinnering.

Interviews kunnen worden beschouwd als co-creaties tussen geïnterviewde en interviewer, aldus de Italiaanse *oral historian* Alessandro Portelli. Bij elk interview wordt een keuze gemaakt door de geïnterviewde en de interviewer uit wat gevraagd en gezegd kan worden. Deze selectie wordt onder meer beïnvloed door de bredere collectieve herinnering en meer in het bijzonder door de discursieve context rond het onderwerp van het interview.⁹⁵ De interviewer heeft hierbij als taak en verantwoordelijkheid om een narratieve ruimte te creëren waarin het verhaal kan worden verteld en gehoord.⁹⁶ Dit brengt echter ook uitdagingen met zich mee bijvoorbeeld het intermenselijke aspect dat het met de ene gesprekspartner beter 'klikt' dan met de ander. Daarnaast is het van belang om als interviewer bewust te zijn van eigen aannames en eventuele (voor)oordelen ten aanzien van het bredere thema maar ook met betrekking tot het verhaal van een geïnterviewde in het bijzonder. Zo heb ik vanuit mijn eigen familiegeschiedenis geen directe relatie tot het onderwerp in dit onderzoek.

Een praktisch bezwaar tegen *oral history* is dat het arbeidsintensief en tijdrovend is. De interviews met de betrokken respondenten duurden tussen de twee en drie uur. Het transcriberen van elk interview nam ongeveer vijf werkdagen in beslag. De interviews met de drie respondenten heb ik volledig getranscribeerd. De interviews met de kinderen van twee van de betrokken respondenten heb ik alleen functioneel getranscribeerd. Conform het protocol van de toestemmingsformulieren heb ik de transcripties vervolgens eerst aan de respondenten toegestuurd om waar nodig aan te vullen of te corrigeren. Ook de eerste gehele versie van deze scriptie heb ik aan hen voorgelegd, zodat zij feedback op hun eigen deel konden geven.

---

⁹⁵ Selma Leydesdorff, *De mensen en de woorden, geschiedenis op basis van verhalen* (Amsterdam: Meulenhoff, 2004), 11-12.

⁹⁶ Leydesdorff, *Oral History*, 25-26.

1.6. Methodologie

In dit onderzoek is gebruik gemaakt van een kwalitatief-inhoudelijk vergelijkende narratieve analyse van de primaire bronnen. Als richtlijn voor de analyse is een waarnemingsinstrument opgesteld op basis van een verdere uitwerking van de hoofd- en deelvragen en *postmemory* als centraal concept, waarbij ik me systematisch richt op enkele hieraan gerelateerde deelaspecten zoals *haunting legacy*, narratieve herstel strategie, *double wall phenomenon*, *memory shot through with holes* en het proces van *reparative remembering* en *repair and redress*. Een ander belangrijk deelaspect is de dynamiek tussen het zogenaamde *silencing* en *being silenced*, dat in deze paragraaf wordt besproken.⁹⁷

De narratieven, die in dit onderzoek worden geanalyseerd, zijn autobiografisch. De betrokken respondenten vertellen over hun leven en de betekenis van het oorlogsverleden van hun (groot-)vader daarbinnen. Dergelijke narratieven worden binnen de *oral history* traditie *life stories* ofwel levensverhalen genoemd. De Deense sociologe Marianne Horsdal merkt hierbij op dat dergelijke levensverhalen ook een configuratie tonen van de ervaringen die mensen hebben gehad binnen de gemeenschappen, waar ze deel van uitmaakten, nog steeds deel van uitmaken óf juist niet meer. Hierdoor kenmerken deze levensverhalen zich vaak door dialogische onderhandelingen tussen diverse stemmen.⁹⁸ Dit is relevant voor de analyse van het narratief van de betrokken respondenten en de wijze waarop zij zich hierin verhouden tot hun familie en directe omgeving zowel vroeger als nu. Daarnaast verhouden zij zich met hun representaties van hun herinneringen ook tot het publiek domein, met name hoe hier tegen de geschiedenis van daders en daderschap wordt aangekeken.

Naast de inhoudelijke analyse van de narratieven van de betrokken respondenten wordt gekeken naar wat de Amerikaanse historicus Jay Winter *acts of performing* noemt, ofwel hoe zij hun verhaal ook via lichaamstaal alsmede stiltes, aarzelingen en hiaten vertellen.⁹⁹ De Amerikaanse psychologe Robin Fivush maakt in dit verband een onderscheid tussen twee vormen van stilte: *being silenced* en *silencing*. Wanneer een stilte wordt opgelegd vanuit de codering in normen en waarden binnen de familie, gemeenschap of samenleving, spreekt Fivush van *being silenced*. In het kader van dit onderzoek gaat dit

---

⁹⁷ Het betreffende waarnemingsinstrument en een overzicht van deze deelaspecten in relatie tot *postmemory* zijn terug te vinden in Appendix I en II.

⁹⁸ Marianne Horsdal, *Telling Lives. Exploring dimensions of narratives* (New York: Routledge, 2012), 20-21.

⁹⁹ Grever and Adriaansen, "Historical Culture: A Concept Revisited," 79.

bijvoorbeeld over het zwijgen in de samenleving over ouders en ouderschap maar ook het zwijgen binnen de families hierover. *Silencing* gaat over een gedeeld begrip, waar niet over gesproken hoeft te worden. Spreken en zwijgen worden in die zin beiden sociaal geconstrueerd in de interactie van het gesprek binnen het sociaal-culturele kader van degenen die spreken en zwijgen.¹⁰⁰ In de analyse wordt gekeken naar deze dynamiek in het hier en nu van het interview maar ook naar de betekenis hiervan in het verleden binnen de familie en directe omgeving waar de betrokken respondent over vertelt. Van de interviews zijn geluidsopnames gemaakt. Het beluisteren en uitwerken van deze opnames naar transcripties is ook van belang geweest om de stiltes en de discrepanties in de verhalen te horen. Soms vielen dergelijke momenten pas op bij de derde of vierde keer beluisteren van de opnames of nalezen van de transcripties.

De gevoeligheid van het onderwerp vroeg om een zorgvuldige benadering en het creëren van een veilige omgeving tijdens de interviews. De meeste gesprekken hebben dan ook plaatsgevonden bij de respondenten thuis, zodat zij in een vertrouwde omgeving waren. Leidend hierbij was de methode van het etnologisch veldwerk; ruim de tijd nemen om te kijken, luisteren en ter plaatse te leren van de geïnterviewde. Na de interviews heb ik met de respondenten nog een mailwisseling, telefonisch contact en in sommige gevallen nog een extra ontmoeting gehad, waarbij zij mij toevoegingen of wijzigingen in hun verhaal en aanvullend beeldmateriaal hebben geleverd. Vanuit het etnologische *Verstehen* is getracht om het perspectief, de ervaringen en de alledaagse praktijken van de respondenten te begrijpen.¹⁰¹ Binnen deze context heb ik ook enkele lessen in het basis- en voortgezet onderwijs van betrokken respondenten bijgewoond als toehoorder. Daarnaast heb ik met sommigen van hen het symposium *Beladen Archieven Online, Juridisch en Ethisch gezien* georganiseerd door het Netwerk Oorlogsbronnen op 12 oktober 2021 bijgewoond en op 20 november 2021 het congres van Stichting Werkgroep Herkenning ter gelegenheid van hun veertigjarig jubileum gevolgd.

---

¹⁰⁰ Robin Fivush, "Speaking Silence: The social construction of silence in autobiographical and cultural narratives," *Memory*, 18, no.2. (2009): 91-92.

¹⁰¹ Sharon Macdonald, *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today* (London and New York: Routledge, 2013), 62-63.

1.7. Opzet van de analyse

In de volgende drie hoofdstukken worden achtereenvolgens drie casussen geanalyseerd. De eerste twee casussen gaan over het verhaal van de tweede generatie; beide mannen zijn zoon van een Nederlandse SS'er. De derde casus betreft het verhaal van de derde generatie, namelijk een kleindochter. Haar opa is voor de oorlog actief binnen de NSB geweest en heeft tijdens de bezetting achtereenvolgens bij de SS en de Landwacht gediend. Aansluitend wordt in hoofdstuk vijf geanalyseerd op welke wijze deze drie respondenten hun reconstructie van de familiale oorlogsgeschiedenis binnen de familie en in het publieke domein hebben gedeeld. Daarnaast wordt belicht hoe zij zich met deze historische configuraties binnen hun familie en de ruimere nationale collectieve herinnering rond de Tweede Wereldoorlog hebben geplaatst. In het laatste concluderende hoofdstuk worden de belangrijkste bevindingen uit de verschillende casussen met elkaar vergeleken. Uiteindelijk volgt hieruit de beantwoording van de hoofvraag van dit onderzoek.

Hoofdstuk 2: “Opruimen die mist”

2.1. Introductie

Als eerste casus wordt in dit hoofdstuk het verhaal van MR belicht. Zijn vader en familie waren al vrij snel nadat de NSB was opgericht, lid geworden van de partij. In 1943 tekende zijn vader als vrijwilliger bij de SS, waarna hij onder meer meevocht in Kroatië en aan het Oostfront. In dit hoofdstuk wordt allereerst onderzocht welke plek deze familiale oorlogsgeschiedenis heeft gehad tijdens de jeugd van MR. Daarna wordt gekeken welke zoektocht MR heeft ondernomen om meer informatie te verkrijgen over dit familiale oorlogsverleden. Vervolgens wordt een analyse gemaakt van de belangrijkste thema's in het narratief dat hij uiteindelijk hieromtrent heeft geconstrueerd. Als laatste wordt onderzocht hoe hij terugkijkt op zijn zoektocht en in hoeverre de wijze waarop hij zich tot zijn vader en familie verhoudt hierdoor is gewijzigd. Op basis van deze bevindingen wordt tot slot een voorlopige conclusie geformuleerd.

2.1.1. De sociale en historische narratieve context van het interview

In de eerste fase van mijn onderzoek was ik het boek *Zo vader* tegengekomen dat MR had geschreven over zijn familie en zijn zoektocht naar het oorlogsverleden van zijn vader. Vervolgens had ik hem via zijn website benaderd of hij mee wilde werken aan een interview. Het duurde enige weken voor hij reageerde, maar uiteindelijk was hij hier zeker toe bereid. Hij motiveerde dit als volgt: 'Ik vind het wel van belang dat dergelijke geschiedenissen ook nog worden verteld.'¹⁰²

MR woont met zijn gezin in een stad in het oostelijk deel van Nederland. Hij is schrijver en heeft als gerenommeerd sportjournalist diverse sportdocumentaires gemaakt voor onder andere de IKON en NCRV. Binnen de *oral history* traditie wordt co-creatie ofwel de interactie tussen geïnterviewde en interviewer beschouwd als een belangrijk onderdeel van de interviews die worden afgenomen. Daarom worden relevante aspecten hiervan in de analyse meegenomen.¹⁰³ Zo was ik voor het interview met MR extra zenuwachtig; zou het lukken om deze geroutineerde journalist aan de praat te krijgen over dit gevoelige

---

¹⁰² Denise Schreuder, “Aantekeningen telefoongesprekken, mailwisseling met respondenten periode februari 2021- december 2021.”

¹⁰³ Zie ook paragraaf 1.5.2 voor bespreking van co-creatie.

familieverhaal? Nadat ik kort mijn onderzoek had toegelicht, zei MR echter meteen: “Ja, en je bent bij mij aan het goede adres, want bij mijn vrienden is het al de mare van eh...vraag maar iets over de oorlog. Dan hoeven we niks meer te zeggen.” Om deze opmerking moesten we beiden hartelijk lachen en daarmee was het ijs gebroken. Gedurende ons gesprek refereerde MR nog verscheidene keren door middel van een grap aan zijn zoals hij het zelf noemde “obsessie voor de oorlog.”¹⁰⁴ Een dergelijke fascinatie voor de Tweede Wereldoorlog van de latere generatie behoort tot een van de kenmerken van *postmemory*.¹⁰⁵ In de volgende paragraaf wordt als eerste belicht waar deze fascinatie voor de oorlog bij MR vandaan komt.

2.2. Aanwezigheid van de oorlog tijdens zijn jeugd en latere leven

MR (1959) is afkomstig uit een klein dorp in de Achterhoek vlak bij de Duitse grens. In dit plaatsje woonden ook zijn grootouders van vaderskant en twee van zijn ooms met hun gezin. MR heeft nog een oudere broer. Hun zusje is vlak na haar geboorte overleden.

2.2.1. ‘iets’

Voor zover MR het zich kon herinneren, had hij tijdens zijn kinderjaren altijd al het gevoel dat er ‘iets’ was met de oorlog en zijn familie:

MR: (...) ik heb natuurlijk altijd wel gevoeld dat er iets was, maar ja. Iedereen die ik daarover vertel... Dan vraag ik ook van: ja, hoe was dat dan? Hoe...gaat het dan bij jullie thuis? En ik bedoel: feit is dat er in elke familie wel wat geheimen zijn en dat ...uh. Kinderen euh...ontzien hun ouders, dus die voelen aan: dit klopt niet. Als je aardige ouders hebt, hè. Dus, ik had hele lieve, zorgende ouders...Die waren gewoon zwaar getraumatiseerd, allebei.¹⁰⁶

In dit fragment benoemde MR zijn gevoel dat er ‘iets’ was in zijn jeugd, maar relativeerde dit meteen door zijn veralgemening dat in elke familie wel geheimen aanwezig zijn. Opvallend bij bovenstaande passage waren verder de korte pauzes en zijn aarzelende, zorgvuldige formulering toen hij beschreef hoe hij als kind al aanvoelde dat zijn ouders

---

¹⁰⁴ MR, geïnterviewd door Denise Schreuder, Locatie bekend bij auteur, 17-3-2021, transcriptie MR, 2.

¹⁰⁵ Schwab, *Haunting Legacies*, 22; Hirsch, *Family Frames*, 243-244.

¹⁰⁶ MR, interview, 23.

weliswaar lief en zorgzaam maar ook zwaar getraumatiseerd waren. Hieruit kwam niet alleen zijn persoonlijke, emotionele betrokkenheid bij zijn ouders naar voren maar ook hoe hij via het optische onbewuste en stiltes hun *haunting legacy* als kind had opgemerkt en opgeslagen, zoals Schwab dit omschreef.¹⁰⁷ Een ander goed voorbeeld hiervan was zijn observatie als kind in zijn boek: “Mijn vader is lief, maar echt lachen kan hij niet.”¹⁰⁸

In de vrij kleine dorpsgemeenschap waarin MR in de jaren zestig en zeventig opgroeide, merkte hij dit ‘iets’ ook op:

DS: (..)In jullie dorp kwamen mensen na de oorlog terug. Dan ging men gewoon weer verder?

MR: Ja, ja. Zo doen ze dat daar nog steeds volgens mij alles, alle haakjes en oogjes worden onder het tapijt geveegd en iedereen drinkt een biertje met elkaar. En als je niet al te raar doet, hoor je erbij. (..)En dan praten ze wel over je als je d'r niet bij bent. Dus het is allemaal heel indirect.

DS: Ja, ja, dat wel.

MR: Dus de vraag: van wie beu je dan? Dat is een Achterhoekse vraag. En dan zei ik: van Rözer. Van welke Rözer dan? En dan werd het een soort van geplaatst. En mijn vader was ja, die was eigenlijk ja, zwijgzaam. Een visser, hij stond altijd te vissen. Zo kennen mensen hem ook.¹⁰⁹

Uit dit fragment bleek dat hun dorpsgenoten weliswaar afwisten van de collaboratie van de familie van MR, maar hen vanuit de sociale codering in de gemeenschap toch weer hadden geaccepteerd. Deze reactie van de dorpsgemeenschap is opmerkelijk te noemen. Uit de verhalen van eerdere tweede generaties van collaborateurs kwam namelijk naar voren dat hun ouders maar ook zichzelf vaak na de oorlog vijandig werden bejegend door hun vroegere sociale omgeving.¹¹⁰ De stilzwijgende overeenkomst in het dorp van MR was wel dat niet meer over het collaboratieverleden van de familie van MR werd gesproken. Dit zwijgen komt overeen met de overheersende maatschappelijke attitude ten aanzien van collaboratie in die periode van de Wederopbouw.¹¹¹ Daarnaast kon en wilde de vader van MR niet over zijn oorlogservaringen praten. In die zin was hier sprake van een gemengde

---

¹⁰⁷ Schwab, *Haunting Legacies*, 14-15.

¹⁰⁸ Rözer, *Zo Vader*, 13.

¹⁰⁹ MR, interview, 25.

¹¹⁰ Zie ook Tames, *Besmette Jeugd*, 230-233; Bolle, *Kinderen van NSB'ers*, 86.

¹¹¹ Zie hoofdstuk 1, paragraaf 1.3.1.

vorm van *being silenced* en *silencing* die elkaar over en weer in stand hield en bevestigde.¹¹² De beschrijving van MR “hoe de haakjes en oogjes weliswaar onder het tapijt werden geveegd maar achter iemands rug toch werd gepraat”, verduidelijkte dat deze overeengekomen stilte in de gemeenschap een soortgelijke emotionele beladenheid in zich had als het ‘iets’ thuis.

Bovenstaande beschrijvingen van MR hoe hij vroeger het ‘iets’ met de oorlog zowel thuis als in het dorp had ervaren, bevestigden in die zin de observatie van Van der Laarse over de omgekeerde *postmemory* bij (klein-)kinderen van daders; het familiale oorlogsverleden was in de sociale omgeving van MR bekend maar niemand sprak hierover.¹¹³ Desalniettemin rouleerden in zijn familie wel enkele anekdotes over de oorlog.

2.2.2. Familieanekdotes over de oorlog

In zijn boek maar ook tijdens ons gesprek gebruikte MR ‘Rusland’ een aantal keren als topos voor de dienstitijd van zijn vader als SS’er aan het Oostfront. Dergelijke topoi kunnen volgens Welzer geduid worden als impliciete familieherinneringen waar alle leden van de familie stilzwijgend ongeveer dezelfde inhoud en emotionele betekenis aan toekenden.¹¹⁴ Zo hoorde MR, toen hij een jaar of dertien was, voor het eerst over ‘Rusland’ op een familieverjaardag. Hij stelde toen de vrij onschuldige kindervraag wie van de familie het verst had gereisd. In zijn boek omschreef hij de reactie hierop als volgt:

(..) ‘Frankrijk’, zegt mijn Opa en hij trekt eens fors aan zijn nieuwe sigaar. (..) Dan roept mijn tante vanuit de keuken: ‘Maar Kurt’ (..) Kurt, jij bent toch in Rusland geweest.’ De zin valt als een steen in een spiegelgladde vijver. Het is stil. Verbaasd kijk ik naar mijn vader. Mijn vader in Rusland. Zo ver? Wanneer dan? Mijn oma doet een vinger voor haar mond en haalt hem weer weg als ze doorheeft dat ik haar zie. Mijn vader lacht schaapachtig. Iedereen doet wel iets, maar niemand zegt nog wat. (..) ¹¹⁵

Uit de sfeertekening in deze passage bleek hoe MR als jongetje op dat moment de zwaarte omtrent ‘Rusland’ en het daarbij behorende ongemak van zijn vader en de rest van

---

¹¹² Fivush, “Speaking Silence,” 92.

¹¹³ Laarse, van der, “Herdenken van pijnlijk erfgoed.”

¹¹⁴ Welzer, *Mein Opa war kein Nazi*, 135-136.

¹¹⁵ Rözer, *Zo Vader*, 17.

de familie ervoer. Schwab had een vergelijkbare ervaring als kind in het naoorlogse Duitsland op de momenten dat haar familie dergelijke half afgebroken anekdotes met elkaar deelde. Volgens haar fungeerden kinderen in dergelijke situaties -zoals hier in de familiesetting van MR- als stille getuigen die niet werden geacht om vragen te stellen of iets te zeggen. Tegelijkertijd maakten deze verhalen grote indruk op de kinderen, omdat zij de discrepantie aanvoelden tussen dat wat werd verteld en de onderliggende emoties van schuld, schaamte, pijn en angst waarover werd gezwegen of overheen werd gepraat.¹¹⁶ In bovenstaande passage verwoordde MR deze beladenheid met de metaforische formulering: “de zin valt als een steen in een spiegelgladde vijver.”

In een andere familieanekdote kwam ter sprake hoe de vader van MR in Kroatië aan de dood was ontsnapt doordat hij van plaats had gewisseld met een medesoldaat. Luttele seconden later was die soldaat door een sluipschutter doodgeschoten.¹¹⁷ Deze anekdote kenmerkte zich net als het ‘Rusland’ verhaal, waarin het vechten aan het Oostfront was verworpen tot een verre geheimzinnige reis, door een discrepantie in de wijze van formuleren en de emotionele impact van hetgeen werd verteld. Hoewel het hier om een schokkende gebeurtenis ging, werd de anekdote volgens MR altijd vrij laconiek verteld. De kern van de anekdote over Kroatië was dat de vader van MR als een soort omgekeerde held door het toeval was gered. Dat hij in dienst was van een vijandelijke mogendheid en daarmee sinds de bevrijding tot de daders werd gerekend, ontbrak in beide anekdotes. Volgens Schwab was het doel van het vertellen van dergelijke verhalen binnen haar familie niet zozeer om te herinneren maar juist om te vergeten, pijn, schuld en schaamte te verhullen en de angst te dempen.¹¹⁸ Waarschijnlijk hadden de anekdotes in de familie van MR een soortgelijke functie. Toen ik later tijdens het interview vroeg of zijn familie ooit spijt had getoond van hun handelen tijdens de oorlog, vertelde MR namelijk het volgende:

MR: Nee, heb ik nooit iets van gemerkt. Spijt in de zin van: was ik maar nooit lid van de NSB geworden. (..) In die zin heb ik nooit spijt gehoord. (..) Er werd gewoon nooit over gesproken, behalve in dit soort omfloerste anekdotiek.¹¹⁹

---

¹¹⁶ Schwab, *Haunting Legacies*, 43

¹¹⁷ Rözer, *Zo Vader*, 17; MR, interview, 16.

¹¹⁸ Schwab, *Haunting Legacies*, 31.

¹¹⁹ MR, interview, 26.

Deze omfloerste anekdotiek behelsde eenzelfde vorm van *being silenced* in de familiekring, zoals Schwab die beschreef over haar Duitse familie na de oorlog. Sommige aspecten van herinneringen pasten wel binnen de codering van de familie, andere elementen niet. Als gevolg hiervan bleef dan uiteindelijk in de familieherinnering alleen een dergelijke omfloerste anekdotiek over. Dit maakte het voor latere generaties steeds lastiger om het andere, verzwegen gedeelte terug te halen, aldus Fivush.¹²⁰ MR omschreef dit als volgt: “Familieanekdotes heb ik geleerd, moet je altijd een beetje wantrouwen. Maar er zit ook een kern van waarheid in. Dus dit geloof ik wel.”¹²¹ Daarom heeft MR deze anekdotes later mede als aanknopingspunt voor zijn zoektocht gebruikt.

Hoewel zijn vader een zwijgzame man was, voegde hij soms zelf enige informatie toe aan de familieanekdotes. Zo benoemde hij volgens MR altijd de plaats waar een en ander zich had afgespeeld. Daarnaast kon MR zich nog goed herinneren dat zijn vader vertelde hoe hij voor de Russische troepen uit was gevlucht aan het eind van de oorlog.¹²² Verder ontbraken in zijn verhaal net als in de familieanekdotes het hoe, wat en waarom. Deels kan dit geduid worden als een (onbewuste) narratieve herstel strategie zoals die ook door de Duitse eerdere generatie(s) uit het onderzoek van Rosenthal en Bar-On werd ingezet. Ervaringen die ongemakkelijk of belastend zijn, worden door de eerste generatie hierbij als het ware geblokkeerd in hun eigen herinnering en verdwijnen daarmee als narratief ook voor hun nazaten.¹²³

Daarnaast voelden de momenten waarop zijn vader iets vertelde voor MR als “zo’n zwarte modderput, waar af en toe de deksel van openging.”¹²⁴ Als stille getuige voelde hij destijds de emotionele zwaarte van deze fragmenten bij zijn vader maar hij kon deze niet plaatsen. De gespannenheid van zijn vader weerhield hem ook om door te vragen.

Op deze manier ontwikkelde zich *the double wall* tussen vader en zoon, zoals Bar-On dit fenomeen omschreef.¹²⁵ Door dit alles vormde de oorlogsgeschiedenis van zijn vader zich als ‘a memory shot through with holes’ in de *postmemory* van MR.¹²⁶

---

¹²⁰ Fivush, “Speaking Silence,” 91.

¹²¹ MR, interview, 15.

¹²² Rözer, *Zo Vader*, 100

¹²³ Rosenthal, *The Holocaust in Three Generations*, 306, 331

¹²⁴ Rözer, *Zo Vader*, 133, 136; MR, interview, 15.

¹²⁵ Dan Bar-On, *Tell Your Life Story*, 46

¹²⁶ Hirsch, *Family Frames*, 22-23.

Ondanks of wellicht zelfs dankzij deze fragmentarische herinneringen voelde de oorlog voor MR tijdens zijn jeugd toch grotendeels als afwezig:

MR: "Ik had de gelukkigste jeugd gehad, die je maar kon bedenken, vond ik toen. Vind ik eigenlijk nog steeds wel, maar het was in ieder geval een veilige jeugd. Maar al die ellende, die heb ik dus toch op een of andere manier(..)opgepikt."¹²⁷

Deze observatie van MR sloot aan bij de bevindingen van Bar-On dat hoe groter het zwijgen, hoe meer verhalen niet zijn verteld, des te sterker deze herinneringen aan de volgende generatie als *haunting legacy* worden overgedragen.¹²⁸ In de volgende paragraaf wordt besproken hoe dit zich uiteindelijk bij MR ontwikkelde.

2.2.3. Invloed van het familiale oorlogsverleden op zijn leven als (jong-)volwassene

Op zijn negentiende kreeg MR opeens last van angstaanvallen. Hij woonde toen net zelfstandig en was met zijn studie Duits begonnen. Zijn vader was negentien, toen hij dienst nam bij de SS en naar het Oostfront ging. MR beschouwde deze parallel in leeftijd niet geheel en al als toeval.¹²⁹ Uit het onderzoek van Bar-On en Rosenthal en het compendium van Stichting Werkgroep Herkenning komt ook naar voren dat de volgende generatie(s) vaak dergelijke klachten ontwikkelen wanneer zij zich losmaken van het ouderlijk huis en hun eigen leven gaan vormgeven.¹³⁰

Aanvankelijk probeerde MR door te studeren, maar uiteindelijk keerde hij toch terug naar zijn ouderlijk huis en ging hij in therapie. In die tijd was inmiddels in het publieke domein meer bekend over oorlogstrauma(s) en de transgenerationale overdracht hiervan op volgende generaties.¹³¹ Op advies van zijn behandelend psycholoog probeerde zijn vader toen een keer het gesprek met hem aan te gaan over de oorlog:

---

¹²⁷ MR, interview, 23.

¹²⁸ Dan Bar-On, "Transgenerational Aftershocks of the Holocaust in Israel: Three Generations," in *Breaking Crystal: Writing and Memory after Auschwitz*, red. Efraim Sicher (Urbana: University of Illinois Press, 1998), 99.

¹²⁹ Nieuwscafé Doetinchem, "Interview Marcel Rözer," YouTube, 14-4-2013, Geraadpleegd op 6-5-2022, <https://www.youtube.com/watch?v=Tm0JTD4eH9o>

¹³⁰ Rosenthal, *The Holocaust in Three Generations*, 16; Scheffel-Baars, *Compendium*, 72-79.

¹³¹ Zie ook paragraaf 1.3.1, 7.

MR: (..)Toen euh...was ik een keer met hem aan het wandelen. Toen zei ie van en toen... toen. Hij vroeg van: wat... heb je dan last van mijn verleden of zo?"

DS: Dat vroeg ie aan jou?

MR: Dat vroeg ie aan mij. En toen hij dat vroeg, klapte ik helemaal dicht. Ik dacht van: nou moeten we toch niet hebben dat die...hier ook nog geëmotioneerd door raakt. Dat trek ik niet. Dus ik stotterde iets terug van: ja, dat denk ik niet, weet ik niet. En toen zei ie: Als je maar niet denkt dat ik iets met Hitler had...met Adolf had. Dat was de hele verklaring. Dat was zijn hele verantwoording in een zin.

DS: Mmm.

MR: Als je maar niet denkt dat ik iets met Adolf had.¹³²

MR vertelde deze passage heel aarzelend en met tal van korte pauzes. Uit deze formulering bleek niet alleen zijn ongemak maar ook zijn geëmotioneerdheid, die deze conservatie destijds bij hem had opgeroepen.¹³³ Vanuit een hedendaags sociaal discours rond waarden en normen over familie en gezin zijn deze emoties te relateren aan zijn liefdevolle zorgzaamheid en verantwoordelijkheidsgevoel naar zijn vader toe. De emotionele kwetsbaarheid waar zijn vader hier blijk van gaf, was voor hem als negentienjarige zoon ook te ingewikkeld om op te reageren. De 'simpele' verantwoording van de vader van MR voor zijn oorlogshandelingen kenmerkt zich door een zekere distantie en door een vorm van ontkenning, die gerelateerd kan worden aan het eerder genoemde *double wall phenomenon*. De vader van MR had na de oorlog nauwelijks meer over zijn oorlogservaringen kunnen of willen praten. MR was opgegroeid met deze stiltes en het zwijgen van zijn vader en dit als vanzelfsprekend gaan beschouwen. Toen zijn vader opeens deze 'muur' probeerde te doorbreken, wist MR op zijn beurt niet hoe hij hier mee om moest gaan of op moest reageren.¹³⁴

Daarnaast werd het nationaalsocialistische gedachtegoed en handelen door de vader van MR hier gesimplificeerd tot Hitler als symbolische persoon waar hij "niets mee had." Deze formulering kan geduid worden vanuit de al eerder genoemde narratieve herstel strategie waarmee door de eerste generatie gevoelens van schuld, schaamte en

---

¹³² MR, interview, 22-23.

¹³³ MR, interview, 24.

¹³⁴ Dan Bar-On, *Tell Your Life Story*, 46.

verantwoordelijkheid voor hun ouderschap konden worden vermeden.¹³⁵ Als negentienjarige wist MR zich geen raad met deze simplistische verklaring. Uit bovenstaande passage kwam echter ook naar voren dat MR in het hier en nu van het interview deze verantwoording nogal mager vond en afwees vanuit zijn opgedane kennis over het ouderschap van zijn vader en de historisch discursieve context van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust.¹³⁶

Tijdens ons gesprek vertelde hij dat hij zelf lang heeft geworsteld met en tot op zekere hoogte altijd zal blijven worstelen met de vraag hoe hij zich als ‘zoon van’ moet verhouden tot de daden en het ouderschap van zijn vader en familie. Dergelijke gevoelens werden ook benoemd door de Nederlandse en Duitse eerdere tweede generaties in de onderzoeken van Bolle, Tames, Kromhout, Rosenthal en Bar-On. Doordat zijn vader als eerste generatie niet of nauwelijks enige vorm van spijt, schaamte of verantwoordelijkheidsgevoel had getoond, had MR vanuit zijn *postmemory* het idee dat hij als volgende generatie verantwoording voor dit ouderschap moest afleggen en deze ‘overerfde’ schuld moest inlossen.

Tijdens het interview viel na bovenstaande passage een stilte, waarin deze emotionele complexiteit voelbaar was. De stilte werd echter vrij snel weer door MR doorbroken met een grap over zijn kat, die op tafel sprong: “Adolf ja, daarom heb jij ook een halve Hitlersnor, hè Rudy.” Net als aan het begin van ons gesprek bleek hier opnieuw hoe belangrijk humor is voor MR als coping mechanisme bij het vertellen van en omgaan met deze beladen familiegeschiedenis.

Uiteindelijk maakte MR zijn studie destijds af en bouwde daarna een succesvolle loopbaan als journalist op. Zijn fascinatie voor de Tweede Wereldoorlog en aanverwante thema’s was altijd gebleven en liep als een rode draad door zijn latere publicaties. Hij beschreef dit zelf zo: “Ergens broeit er iets. (...) Mijn boeken gaan over oorlog, over Duitsland, over woede ook.”¹³⁷ In deze fascinatie voor woede speelde een ander aspect mee van het hierboven beschreven *double wall phenomenon* de overerfde schuld. De nazaten van ouders vrezen vaak dat het kwaad besmettelijk is, dat zij net als hun vaders gevoelig zijn voor agressie en geweld.¹³⁸ In zijn boek schreef MR dat zijn vader agressief kon zijn en dat hij

---

¹³⁵ Rosenthal, *The Holocaust in Three Generations*, 306, 331

¹³⁶ Van Roekel, *Veldgraauw*, 63-64.

¹³⁷ Rözer, *Zo Vader*, 38-39.

¹³⁸ Schwab, *Haunting Legacies*, 115.

dit wel bij zichzelf herkende tijdens het voetballen. Vandaar dat hij de ‘muur’ om deze latente gevoelens bij zichzelf in stand probeerde te houden. Als verantwoording hiervoor schreef hij:

Je kunt zeggen dat ik me extra bewust ben van mijn positie. Van mijn verantwoordelijkheden. En ja, ik zal mijn leven lang een verstandige met een beperking blijven. Ik weet hoe wankel het allemaal is. Het zit in me. Een woede die gecontroleerd moet worden, anders gebeuren er vreselijke dingen. Ik ben nooit ontspannen, zeker niet als ik een tijdje ergens alleen ben.¹³⁹

Naast de angst om als tweede generatie besmet te zijn met eenzelfde woede en agressie, kwam hierin wederom het al genoemde plaatsvervangend verantwoording afleggen voor het ouderschap van zijn vader naar voren; als zoon mocht hij nooit dezelfde fouten maken, die zijn vader ooit had gemaakt. Uit de verhalen van de Nederlandse eerdere tweede generaties kwam dit ook naar voren. Deze nazaten waren geboren vlak voor, tijdens of direct na de oorlog en waren opgegroeid in de tijd, waarin het historisch morele denken in ‘goed’ en ‘fout’ overheerste en de maatschappelijke afkeuring van collaborateurs én van hun kinderen groot was. Deze getuigenissen zijn grotendeels ondergebracht onder de algemene noemer kinderen van oud-NSB’ers, wat de vergelijking lastig maakt.¹⁴⁰ Desondanks kan het opmerkelijk worden genoemd dat dezelfde emoties bij MR, die tot een latere tweede generatie behoort, nog zo sterk aanwezig zijn. In de nationale collectieve herinnering aan de Tweede Wereldoorlog en de bezetting zijn de kinderen van ‘foute’ ouders immers inmiddels nadrukkelijk losgekoppeld van het ouderschap van hun ouders.¹⁴¹ Dit wijst op een kloof tussen de individuele *postmemory* en familieherinnering van MR en deze collectieve herinnering.¹⁴² Pas in 2009 besloot MR om het oorlogsverhaal van zijn vader en familie verder uit te gaan zoeken. In de volgende paragraaf wordt besproken wat hem hiertoe heeft doen besluiten en welke stappen hij vervolgens heeft ondernomen.

---

¹³⁹ Rözer, *Zo Vader*, 186-187.

¹⁴⁰ Kromhout, *Fout Geboren*, 174- 194; Tames, *Besmette Jeugd*, 230-233.

¹⁴¹ Bolle, *Kinderen van NSB’ers*, 89-91.

¹⁴² Erll, “Locating Family in Cultural Memory Studies,” 314-315.

2.3. De zoektocht

Vanuit zijn fascinatie voor de oorlog had hij als journalist al langer het idee dat zijn familiegeschiedenis een goed onderwerp zou kunnen zijn voor een project. Met zijn angstaanvallen had hij inmiddels redelijk goed leren leven. Zijn broer, de oudste van het gezin, was na een burn-out in de WAO terechtgekomen met psychische klachten en fysiek-onverklaarbare hoofdpijn. Hoewel MR dit uitermate voorzichtig formuleerde uit angst “vaag spiritueel” over te komen, vertelde hij tijdens ons gesprek dat hij mede hierdoor al langere tijd een correlatie vermoedde tussen de oorlogservaringen van zijn (groot-)ouders en hun klachten.¹⁴³ Desalniettemin had hij lang om de zoektocht heen gedraaid. Pas na de geboorte van zijn eigen kinderen (1999 en 2002) groeide bij hem het idee dat hij deze familiegeschiedenis moest gaan onderzoeken vanuit zijn verantwoordelijkheid naar deze volgende generatie in de familie.

Als eerste stap vroeg hij bij het Nationaal Archief de CABR dossiers van zijn vader en grootvader op ter inzage.¹⁴⁴ In het dossier van zijn vader vond MR het bewijs dat zijn vader vrijwillig bij de SS dienst had genomen; tot dan toe was dit slechts een bang vermoeden voor hem geweest. Daarnaast vond hij in deze dossiers meer informatie over het collaboratieverleden van zijn opa als NSB'er en hoe daar door zijn dorps- en streekgenoten destijds tegenaan werd gekeken. Het ‘iets’ rond de oorlog transformeerde zo na al die jaren tot een feitelijke waarheid voor MR. Dit maakte zijn bezoek aan het Nationaal Archief tot “een van de meest confronterende stappen uit zijn zoektocht”, aldus MR.¹⁴⁵ Hierna had hij zijn zoektocht dan ook weer een aantal jaren stilgelegd tot het moment dat zijn zoon dezelfde angstklachten begon te ontwikkelen.

2.3.1. Aanleiding en motieven

MR: Mijn zoon was een jaar of negen, en die kreeg op een gegeven moment dezelfde angstklachten (..) En toen ben ik bij een systeemtherapeut gekomen en toen dacht ik van: ja, wat ik nog, zeg maar, op kan ruimen. Dat moet ik nu eigenlijk doen. (..) Voor hem. Ja, en eerlijk gezegd, ook wel voor mezelf. (..).¹⁴⁶

---

¹⁴³ MR, interview, 31.

¹⁴⁴ Rözer, *Zo Vader*, 221.

¹⁴⁵ MR, interview, 38.

¹⁴⁶ MR, interview, 34.

Het definitieve besluit van MR tot zijn zoektocht kan beschouwd worden als een uiting van zijn *postmemory*. Hieraan gerelateerd was zijn vermoeden van het verband tussen de (psychische) kwetsbaarheid van zijn zoon, broer en hemzelf en de familiale oorlogsgeschiedenis. Dit maakte de noodzaak van deze zoektocht voor hem nog urgenter. Met zijn zoektocht hoopte MR het feitelijke verhaal van het familiale oorlogsverleden te kunnen achterhalen en daarmee de *haunting legacy* hiervan te kunnen ontcrachten.¹⁴⁷ Hirsch beschouwt *postmemory* in dit opzicht als een zekere mentale veerkracht van de volgende generatie om een verandering tot stand te brengen in de wijze waarop een dergelijke beladen geschiedenis deel uitmaakt van de familieherinnering.¹⁴⁸

Met zijn zoektocht vanuit zijn *postmemory* wijkt zijn verhaal af van een deel van de verhalen van de tweede generatie(s) van ouders uit het onderzoek van bijvoorbeeld Rosenthal en Bar-On. Het oorlogsverleden van de eerste generatie was hier weliswaar in veel gevallen als een *haunting legacy* aan hen overgedragen, maar hun reactie bestond veel meer uit het vermijden en zelfs ontkennen van dit familieverleden. Tegelijkertijd worstelde deze tweede generatie echter met soortgelijke fysieke klachten, depressie(s) en fantasieën vol angst en schuld.¹⁴⁹ De houding van MR stond hier haaks op. Hij schreef in zijn boek: "Ook al is de waarheid nog zo hard. Het is beter dan iets vaags."¹⁵⁰

2.3.2. Geraadpleegde bronnen tijdens de zoektocht

Als journalist beschikte MR over de nodige kennis en ervaring om gedegen onderzoek te doen. Voor zijn zoektocht heeft hij dan ook diverse invalshoeken gekozen en uiteenlopende bronnen geraadpleegd:

1. Gesprekken met familie, dorps- en streekgenoten
2. Onderzoek online, in archieven, boeken, films en documentaires.
3. Deels nareizen van de tocht die zijn vader als soldaat heeft afgelegd.

Deze diversiteit aan bronnen heeft hij niet achter elkaar, maar door elkaar heen in tijd en ruimte geraadpleegd. Informatie uit de ene bron leidde hem namelijk dikwijls weer naar een andere bron of richting.

---

¹⁴⁷ MR, interview, 34.

¹⁴⁸ Hirsch, "Connective Histories in Vulnerable Times," 338-339.

¹⁴⁹ Rosenthal, *The Holocaust in Three Generations*, 312-314.

¹⁵⁰ Rözer, *Zo Vader*, 218.

Ad 1. Gesprekken met familie en dorpsgenoten

Zijn broer steunde zijn zoektocht en samen wisten zij uit hun jeugdherinneringen enkele ‘gaten’ in het familiale oorlogsverleden op te lossen. Ook zijn moeder was uiteindelijk bereid om MR te vertellen wat zij wist over de oorlogservaringen van zijn vader. Een bijkomende reden om destijds zijn zoektocht serieus op te pakken, was dat toen nog een aantal familieleden en dorpsgenoten leefden die zijn vader goed hadden gekend. Uit de gesprekken met zijn familie bleek dat nog meer verwanten destijds lid waren geweest van de NSB en/of aan Duitse zijde hadden meegevochten en dat deze keuzes ook op de levens van hun nazaten grote impact hadden gehad. Meerderen van hen zaten in de “puinpoelier” zoals MR dit omschreef. Hierdoor werd voor hem nogmaals de correlatie bevestigd tussen de oorlogservaringen van de eerste generatie en mentale en/of fysieke klachten bij de volgende generatie(s).¹⁵¹

De gesprekken met vroegere dorpsgenoten verhelderden voor hem de sociale codering van *silencing* en *being silenced* die in zijn jeugd nog aanwezig was geweest binnen deze gemeenschap. De vroegere kroegbazin van het dorpscafé en generatiegenoot van zijn vader, becommentarieerde het daderschap van zijn vader in het Achterhoeks dialect zo: “Da had e beter nie kunnen doen”(..).¹⁵² Dit zachte en begripvolle understatement verhelderde voor MR hoe de dorpsgemeenschap na de oorlog werkelijk over zijn vader had gedacht. Daarnaast bevestigde dit gesprek voor hem dat zijn indruk van het ‘iets’ destijds had geklopt. Hoewel iedereen op de hoogte was van het collaboratieverleden van zijn vader en familie en dit ook werd afgekeurd, hoorden ze als familie toch bij deze gemeenschap. In het hier en nu van ons gesprek emotioneerde deze acceptatie hem nog steeds.

MR wist ook twee Nederlandse oud-SS'ers te achterhalen, die deels dezelfde route naar het Oostfront hadden afgelegd als zijn vader. Over zijn gesprekken met hen vertelde hij: “Die heb ik helemaal uitgevraagd als journalist. Het was niet zo dat daarmee het verleden van mijn vader dichterbij kwam. (..) Het is wel dat je hen alle vragen stelt die je je vader ook had willen stellen.”¹⁵³ Door hen te bevragen over hun oorlogservaringen had MR als het ware alsnog ‘de dubbele muur’ doorbroken, iets wat destijds bij zijn eigen vader onmogelijk was geweest.¹⁵⁴ Vanuit zijn *postmemory* kon hij door hun verhalen de temporele en

---

¹⁵¹ MR, interview, 38-39.

¹⁵² MR, interview, 37-38.

¹⁵³ MR, interview, 42.

¹⁵⁴ Bar-On, *Tell Your Life Story*, 46.

ruimtelijke scheiding tussen zijn verbeelding en de historische werkelijkheid van de oorlogstijd van zijn vader als SS'er enigszins overbruggen en iets meer begrijpen.¹⁵⁵ Daarnaast leidde deze informatie hem weer naar andere bronnen.

Ad2: Boeken, internet, archiefonderzoek en reis

Vanaf zijn achttiende had MR al een fascinatie voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en hij had Duits gestudeerd. Tijdens ons gesprek wees hij op zijn boekenkast en vertelde hoe hij deze tijdens zijn zoektocht in snel tempo had gevuld met (semi-)wetenschappelijke boeken en romans over de Tweede Wereldoorlog, de Holocaust en de periode na de oorlog in Nederland en Duitsland. Daarnaast bestudeerde hij veel online beeldmateriaal: "Ik heb echt avonden lang dat internet af lopen grazen. (...) Er is heel veel beeld van de Wochenschau van aan het Oostfront. Dus ik dacht: daar komt ie door het beeld lopen."¹⁵⁶ MR was zich altijd bewust van de epistemologische en ervaringsgerichte afstand tot het oorlogsverleden van zijn vader; hij was er immers zelf niet bij. Tegelijkertijd trachtte hij echter tamelijk volhardend met inzet van zijn verbeeldingskracht en projectie, "daar komt ie door het beeld lopen" om de oorlogservaringen van zijn vader dichterbij te halen.¹⁵⁷

Door zich als het ware zo in te graven in alles wat er te lezen, horen en zien was over het oorlogsverleden van zijn vader en breder gezien over de Nederlandse SS'ers, daders en daderschap en de Holocaust ontwikkelde MR zich tijdens zijn zoektocht als het ware tot een 'bottom-up' deskundige van zijn familiale oorlogsgeschiedenis. Vanuit zijn *postmemory* probeerde MR als het ware beeld te krijgen van en woorden te vinden voor de ervaring en belevingswereld van zijn vader als dader. Hij deinsde niet terug voor een dergelijke confrontatie met het daderschap van zijn vader, hoe afschrikwekkend en indringend dit wellicht ook voor hem was om te zien, te horen en zich trachten voor te stellen.

Ad 3: Op reis

Op basis van de plaatsnamen, die zijn vader had genoemd, deed MR onderzoek in archieven en wetenschappelijke literatuur en wist zo vrij nauwgezet de weg te traceren die zijn vader destijds als SS-soldaat had afgelegd.¹⁵⁸ Een deel van deze route reisde MR vervolgens na,

---

¹⁵⁵ Hirsch, "Connective Histories in Vulnerable Times," 339.

¹⁵⁶ MR, interview, 44.

¹⁵⁷ Hirsch, *Surviving Images*, 5.

¹⁵⁸ MR, interview, 15.

waarbij hij onder andere de Duitse streek bezocht waar zijn vader zich aan de Amerikanen had overgegeven. MR vertelde hierover:

MR: *“Daar heb ik een beetje rondgestruind. En dat is dan heel raar, want op één of andere manier. Dat kom ik in heel veel verhalen tegen. Door daar te zijn. (..) Het lijkt wel of je dan iets oplost. Of zo. Misschien hoor je dat ook vaker. Het klinkt heel spiritueel, spiritueler dan ik zou willen, maar het is wel zo dat ik.... Toen ik daar was. Ik heb gewoon letterlijk zijn pad gelopen en op één of andere manier was dat ja, helend.*

DS: *Voor jou?*

MR: *Ja, voor mij, anders kan ik niet zeggen.”¹⁵⁹*

Aleida Assman heeft onderzoek gedaan naar de betekenis van plekken als triggers van lichamelijke of zintuiglijke herinnering. Hoewel objecten en plekken volgens Assmann zelf geen kenmerken bevatten van voorbije levens of specifieke gebeurtenissen, omvatten ze wel wat mensen hier zelf op projecteren of in investeren. Wanneer zij deze plek of dat object verlaten, nemen ze deze projectie of investering deels mee maar een deel blijft ook achter, ingebed in het object of de plek zelf.¹⁶⁰ Binnen de context van *postmemory* voegt Hirsch hier aan toe dat (groot-)ouders naast verhalen ook hun emotionele band met bepaalde plekken of objecten uit hun verleden kunnen overdragen aan hun (klein-)kinderen. Voor de vader van MR was deze plek in Duitsland heel belangrijk geweest, omdat hij hier al rennend door het landschap aan de Russen was ontsnapt. Deze emotionele betekenis had hij via zijn anekdote aan zijn zoon overgedragen. Volgens Hirsch en Assman kan het bezoeken van dergelijke plekken door nazaten leiden tot een herleving van deze herinneringen.¹⁶¹

Bij MR gebeurde net iets anders. Tijdens zijn jeugd wist MR alleen via de gefragmenteerde familieanekdotes over de oorlogservaringen van zijn vader, waardoor de emotionele lading hiervan voor hem lang niet te duiden viel. Door zijn bevindingen tijdens zijn zoektocht had hij inmiddels een veel beter beeld gekregen van de achtergrond en realiteit van het oorlogsleven van zijn vader. Door op die plek te staan en rond te lopen, konden voor hem zijn eigen bevindingen en zijn herinnering aan de ervaring van zijn vader

---

¹⁵⁹ MR, interview, 17.

¹⁶⁰ Aleida Assman, *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, (München: Beck, 2006), 122; Hirsch, *The Generation of Postmemory*, 211-213.

¹⁶¹ Hirsch, *The Generation of Postmemory*, 211-213.

letterlijk en figuurlijk samenvallen. Hierdoor kon de emotionele beladenheid hiervan zich voor hem oplossen. MR kon zijn eigen *postmemories* als het ware deels verankeren in tijd en plaats. Daarmee verkregen deze herinneringen en verhalen bij hem zowel fysiek als mentaal hun plek.¹⁶² MR zou graag ook nog een keer verder doorreizen naar het oorspronkelijke Oostfront, maar emotioneel durft hij dit tot op heden nog niet aan.

2.3.3. Materiële artefacten; foto's

Tijdens het interview liet MR mij onderstaande foto's zien, die voor zijn zoektocht van betekenis en reconstructie van de familiale oorlogsgeschiedenis van betekenis waren.

Foto 1: Hardloopwedstrijd georganiseerd door de NSB.

De vader van MR staat op de tweede rij uiterst rechts. Op de stoeltjes zitten als tweede van links de oma van MR en daarnaast zijn tante. Exacte datum onbekend, waarschijnlijk tweede helft jaren dertig.

Foto 2: Pasfoto van de vader van MR, waarschijnlijk afkomstig van zijn SS-identiteitskaart. Exacte datum onbekend, waarschijnlijk maart-april 1943.

Bron beide foto's: privé-archief MR.

Beide foto's hadden voor hem een affectieve waarde; ze gaven hem een gevoel van herkenning en inclusie. Zijn eigen identiteit als medefamilielid werd hierdoor opnieuw bevestigd. Binnen het nationale morele en historische discours rond daders en daderschap confronteerden deze foto's hem visueel-feitelijk met de collaboratie van zijn familie (foto 1) en het daderschap van zijn vader (foto 2). Hierdoor kwam het daderschap van zijn familie voor hem als medefamilielid heel dichtbij. Tijdens ons gesprek nam MR meteen moreel afstand van dit historisch-afgebeelde bewijs door op foto 1 te wijzen op "de Zwarthemden"

---

¹⁶² Hirsch, *The Generation of Postmemory*, 14.

als stereotypering voor de NSB'ers en daaraan toe te voegen dat hij met hun aanwezigheid op de foto "niet zo blij was."¹⁶³

Uit het voorgaande blijkt dat beide foto's een gelaagde functie en betekenis hebben gehad binnen de zoektocht van MR. Volgens Hirsch en Spitzer zijn nazaten bij het bestuderen van dergelijke foto's niet alleen op zoek naar informatie of feitelijke bevestiging maar ook naar een meer persoonlijke, affectieve en gematerialiseerde verbinding met de emotionele impact van de gebeurtenissen toen. In die zin functioneren dergelijke foto's als een soort 'screen image' voor deze kijker(s). Door ogenschijnlijk een venster op het verleden te openen en de relatie van de kijker hiertoe te materialiseren, maken ze iets van de kracht en impact van het historisch afgebeelde zichtbaar.¹⁶⁴ Later in ons gesprek liet MR nog de volgende twee familiefoto's zien, nadat ik hem had gevraagd wat hij destijds hoopte te vinden met zijn zoektocht.

Foto 3. Familieportret uit de jaren dertig.
Vader van MR (rechts) met zijn halfzus en halfbroer.
Van beide foto's is de fotograaf onbekend.

Foto 4: Familieportret uit begin jaren vijftig.
Vader van MR staat rechts.
Bron beide foto's: privé-archief MR.

Bij de foto links vertelde MR het volgende:

MR: (...) Je raakt ook een soort van gepreoccupeerd. Dat je denkt, ja, maar ik ben er nu te veel mee bezig of weet ik veel wat. (...) Kijk, dit is mijn vader. Dit is zijn halfbroer, die was uit het tweede huwelijk, en dit was dus zijn halfzus uit het eerste huwelijk. (...)

---

¹⁶³ MR, interview, 7-8.

¹⁶⁴ Hirsch, *The Generation of Postmemory*, 38.

*Dit was ook mijn favoriete tante. (...) En hier staat mijn vader op. En ik, ik zie, ik zie alleen maar ontspanning. (...) Dus dit is voor de oorlog.*¹⁶⁵

Daarna liet hij mij de rechterfoto zien en vertelde:

*MR: "En dan is die terug.....(..)Kijk. Hier is ie terug. En ik zie gewoon een andere man. Ik zie gewoon ook die handen...(..) Die handen zijn zo gespannen."*¹⁶⁶

Als historisch bewijsmateriaal hadden beide foto's voor hem slechts een beperkte functie. Naast herinnering aan en bevestiging van de familiebanden fungeerden deze foto's voor MR als temporele aanduidingen van de periodes voor en na de oorlog. Toen MR wees op de ontspanning van de handen van zijn vader op de ene foto in vergelijking met de gespannenheid op de andere foto, duidde hij op *a subtle beyond*. Deze term van de Franse literatuurcriticus Roland Barthes is door Hirsch gebruikt om het visuele spanningsveld tussen afstand en nabijheid, heden en verleden dat het bestuderen van dergelijke foto's voor volgende generaties met zich meebrengt te omschrijven. Vanuit zijn *postmemory* ging MR bij deze foto's op zoek naar iets wat niet als concrete informatie in het beeld te vinden was maar dat zich *in the subtle beyond* bevond.¹⁶⁷ Door de positie van de handen van zijn vader met elkaar te vergelijken, probeerde MR als het ware twee momenten uit het verleden mnemonisch met elkaar te verbinden in het hier en nu.¹⁶⁸ Daarmee wilde hij iets van de foto's, wat deze beelden hem historisch-informatief onmogelijk konden bieden. Zijn formulering "die handen zijn zo gespannen" zei in die zin meer over zijn eigen verlangen als tweede generatie om alle puzzelstukjes van het oorlogsverhaal van zijn vader tot een geheel te kunnen maken en te begrijpen.¹⁶⁹

2.4. Het narratief van MR over de oorlogsgeschiedenis van zijn vader en familie

In voorgaande paragrafen zijn al een aantal feitelijke vondsten en inzichten van MR tijdens zijn zoektocht besproken. In deze paragraaf worden een aantal opvallende aspecten

---

¹⁶⁵ MR, interview, 46.

¹⁶⁶ MR, interview, 46.

¹⁶⁷ Hirsch, *The Generation of Postmemory*, 62.

¹⁶⁸ Eviatar Zerubavel, *Time Maps. Collective Memory and the Social Shape of the Past* (Chicago: The University Press of Chicago, 2003), 40-41.

¹⁶⁹ Hirsch, *The generation of Postmemory*, 38.

besproken uit de emplotment van het narratief dat hij uiteindelijk over zijn familiale oorlogsgeschiedenis heeft weten te construeren.

2.4.1. Familie en de grensstreek

Tijdens ons gesprek vertelde MR dat hij als journalist en docent een fascinatie heeft voor familie, de gemeenschap waar je toe behoort en de invloed hiervan op iemands identiteit.¹⁷⁰

De oorlogsgeschiedenis van zijn vader werd door hem dan ook nadrukkelijk geplaatst in een bredere context van familie, de dorpsgemeenschap en de oostelijke grensstreek waar zij vandaan kwamen.¹⁷¹ De vader van MR was in 1923 in Wezel (Duitsland) geboren als zoon uit het derde huwelijk van zijn Duits-Nederlandse oma. Eind jaren twintig vertrok het gehele samengestelde gezin naar Nederland uit economische motieven, zo vertelde MR:

“Arbeidersfamilie, dus die zijn naar de andere kant van de grens gegaan en hier terechtgekomen(..). En wonderwel werkt het. Dus hebben we ook iets om trots op te zijn.¹⁷²

Deze laatste bijzin is opmerkelijk te noemen. Met ‘we’ verwees MR hier naar zijn familie, die volgens hem trots kon zijn op de geslaagde verhuizing. Tegelijkertijd beweerde hij hier het omgekeerde, namelijk dat zijn familie verder vooral veel had om zich voor te schamen. Hiermee introduceerde hij in zijn narratief een plotstructuur waarin het na die geslaagde verhuizing verder alleen maar bergafwaarts was gegaan met zijn familie.¹⁷³

In zijn emplotment over de achtergrond en motieven van zijn vader om zich aan te melden bij de SS, klonk ook iets fatalistisch door; een vanuit de NSB beginselen politiek bevlogen opa die als een Don Quichote tegen onrecht streed, veel politieke discussies in de familie over de wereldpolitiek, een vader, die weinig toekomstperspectief had, moeilijk aan het werk kwam, zijn weg hierin zocht en het beste wilde voor zijn familie.¹⁷⁴ In 1942 hadden zijn opa en vader Kurt een tijd als (hulp-)kok gewerkt op de kaderschool van de Weer-afdeling van de NSB in Oud-Leusden. Uiteindelijk waren ze daar begin maart 1943 op staande voet ontslagen.¹⁷⁵ MR vermoedde een correlatie tussen dit ontslag, de verontwaardiging hierover, het directe gevolg hiervan namelijk geen werk en dus geen

---

¹⁷⁰ MR, interview, 46.

¹⁷¹ Roos van Tongerlo, “Een ongemakkelijke historische parallel: deze kinderen hadden foute ouders,” *Brandpuntplus* 30-1-2018, Geraadpleegd op 6-5-2022, <https://www.npo3.nl/brandpuntplus/kinderen-nsb>

¹⁷² MR, interview, 11-12.

¹⁷³ Zerubavel, *Time Maps*, 17.

¹⁷⁴ MR, interview, 12-13.

¹⁷⁵ MR, interview, 14.

inkomsten meer voor het gezin en het feit dat Kurt twee weken later dienst nam bij de SS. De soldij van Kurt werd later aan zijn ouders overgemaakt: “Dus die hadden een goed leven,” zo concludeerde MR.¹⁷⁶ Deze emplotment kan in die zin worden opgevat als een soort tragische neerwaartse val in een nobele poging tot lotsverbetering van zijn vader en familie.¹⁷⁷

2.4.2. Tijdens de oorlog

Op basis van informatie uit onder meer het CABR dossier van zijn vader en uit Duitse oorlogsarchieven had MR zijn diensttijd als SS'er vrij nauwkeurig weten te traceren:

MR: En voor zover ik heb kunnen nagaan, heeft mijn vader geen Joden verraden of vermoord. Of hij heeft alleen in krijgs- euh...handelingen, heeft ie heel veel mensen doodgeschoten, denk ik.

DS: Russen?

MR: Ja. En wie daar liep toen...Wie hem wilde schieten, die schoot hij ook. (..) Daar kan ik nog een soort van mee leven. En ehm ja, ik hoop dat je dat ook wel in mijn boek gezien hebt. Ik ben op zoek gegaan naar wat ik aan feiten nog boven water kon halen.¹⁷⁸

De stiltes en aarzelingen in zijn formuleringen in bovenstaande passage kunnen geduid worden vanuit zijn overerfde gevoelens van schuld en schaamte over het ouderschap van zijn vader. Dat zijn vader waarschijnlijk niet direct betrokken was geweest bij de Holocaust maakte de last van dit beladen verleden voor MR wellicht iets minder zwaar. Tegelijkertijd confronteerde deze informatie hem met het gegeven dat zijn vader aan het front zijn tegenstander(s) had gedood. Vanuit een historisch-wetenschappelijk discours over de Tweede Wereldoorlog kon hij hier “nog een soort van mee leven.” Binnen het discours van vader-zoon relaties was dit veel lastiger om zich toe te verhouden, zoals onder andere bleek uit zijn aarzeling achter deze zin. Als kritische onderzoeksjournalist was en is hij zich echter bewust dat hij niet alle puzzelstukjes heeft gevonden en nog steeds een

---

¹⁷⁶ MR, interview, 14.

¹⁷⁷ Zerubavel, *Time Maps*, 17; “Hayden White, the story of history”, *The Philosophy of the Humanities*, Leiden University-Faculty of Humanities, geraadpleegd op 27-6-2022, <https://www.youtube.com/watch?v=pT-OgRCkuUY>

¹⁷⁸ MR, interview, 27.

gefragmenteerde, subjectieve versie van zijn familiegeschiedenis heeft gecreëerd, ook omdat objectieve waarheidsvinding onmogelijk is.

2.4.3. Terug in de gemeenschap

Na de bevrijding waren zijn grootouders, ooms en tantes opgepakt vanwege hun collaboratie. Zijn vader keerde in juli 1945 teruggekeerd in Nederland, waar hij eerst in Vught gevangen werd gezet en daarna tewerk werd gesteld op een boerderij in Zeeland. Uiteindelijk was de gehele familie medio 1948 weer terug in het dorp.¹⁷⁹ Vrij snel daarna leerden zijn ouders elkaar kennen en zij trouwden in 1950. Zijn vader ging aanvankelijk weer aan de slag in de ijzergieterij. Tijdens de wederopbouw bood deze veel werkgelegenheid, waardoor zich niet alleen Polen en Oekraïners maar ook Spanjaarden en Filipijnen in het dorp vestigden. Deze groeiende diversiteit in de dorpsgemeenschap had volgens MR mede bijgedragen aan de tolerantie ten aanzien van zijn eigen familie na hun terugkeer.¹⁸⁰ Door deze diversiteit was hij zelf opgegroeid met een vrij internationale vriendengroep, waarvan hij zich pas toen hij bezig was met zijn onderzoek naar het oorlogsverleden van zijn vader en familie realiseerde dat ze wellicht iets met elkaar gemeen hadden:

*MR: (...) al die ouders, al die vaders waren ook door een oorlog getraumatiseerd. (...) Dus hebben wij mekaar dan opgezocht? Geen idee. En die jongens, die zie ik nog steeds. Dat zijn echt vrienden voor het leven. (...)*¹⁸¹

De suggestie van MR dat zijn vriendengroep wellicht onderling met elkaar verbonden waren door een soortgelijke *postmemory* sluit aan bij wat Hirsch schrijft over *connective histories*. Het was overigens niet zo dat dit destijds een gespreksonderwerp voor MR en zijn vrienden was. Dergelijke gesprekken kwamen pas op gang tijdens zijn zoektocht en vooral na de publicatie van zijn boek.¹⁸²

Zijn vader was in 1973 door een bedrijfsongeval blijvend invalide geworden en overleed in 1998. Zijn moeder zei op haar sterfbed: "Ik heb een goed leven gehad."¹⁸³

---

¹⁷⁹ MR, interview, 18.

¹⁸⁰ MR, interview, 26-27. Zie ook paragraaf 2.2.1.

¹⁸¹ MR, interview, 26.

¹⁸² Zie ook hoofdstuk 5.

¹⁸³ MR, interview, 19.

MR voegde hier tijdens het interview aan toe, dat hij zelf wel een andere definitie had van een goed leven. Hieruit sprak niet alleen de liefde voor zijn moeder maar ook zijn visie op het leven van zijn moeder en zijn vader. In de epiloog van *Zo Vader* schreef hij hierover het volgende:

Misschien hadden jullie een paar dingen anders moeten doen(..). Geen soldaat worden bij de Duitsers was er één van, maar dat is nog het minste. Jij en ma hadden iets op kunnen ruimen van de schuld en de schaamte. Nu kwam het op ons (= MR en zijn broer neer. (..) Nee, dat heb je vast niet gewild. Als je had geweten dat het zo in elkaar stak, had je het vast anders gedaan. Toch? Of kon je niet?¹⁸⁴

Het narratief dat MR rond zijn familiale oorlogsgeschiedenis heeft gecreëerd, kenmerkt zich door een tragische plotstructuur waarin zijn vader en moeder ten onder zijn gegaan door hun in beginsel nobele poging tot lotsverbetering in een leven van oorlog, geweld en persoonlijke tegenslagen.¹⁸⁵ In de ogen van MR hebben zijn ouders een aantal verkeerde keuzes gemaakt voor en tijdens de oorlog en na de oorlog hun schuld en schaamte hierover nooit “opgeruimd” met als gevolg een transgenerationale erflast voor de volgende generatie in de familie. Opvallend is dat MR in zijn narratief de *haunting legacy* van het familiale oorlogsverleden neerzet als de laatste stap in de neerwaartse val van zijn familie, maar ook dat hij zijn zoektocht, waar zijn broer hem in heeft gesteund, als een stap omhoog beschouwt.

2.5. Reflectie

MR wist met zijn onderzoek een groot deel van de stilte(s) en gaten in de familiale oorlogsgeschiedenis op te lossen en tot een feitelijk coherent geheel samen te brengen. Hij benoemde dit zelf als “het opklaren van de mist.”¹⁸⁶ Daarnaast verkreeg hij meer inzicht in de correlatie tussen deze *haunting legacy*, de fysieke en psychische klachten van de volgende generatie(s) in zijn familie en zijn eigen identiteit; wie hij is, waarom hij doet wat

---

¹⁸⁴ Rözer, *Zo Vader*, 213.

¹⁸⁵ Zerubavel, *Time Maps*, 17; “Hayden White, the story of history”, *The Philosophy of the Humanities*, Leiden University-Faculty of Humanities, geraadpleegd op 27-6-2022, <https://www.youtube.com/watch?v=pT-OgRCkuUY>

¹⁸⁶ MR, interview, 45.

hij doet, en waar dat vandaan komt. Met zijn zoon gaat het tegenwoordig goed. Zijn eigen paniekaanvallen zijn nooit helemaal verdwenen, maar hij heeft nu wel een “heel leefbaar, gelukkig leven.”¹⁸⁷

2.5.1. Schuld, schaamte en de last van het oorlogsverleden

Vanuit zijn *postmemory* trachtte MR om de leef- en belevingswereld van zijn vader en familie in relatie tot hun oorlogservaringen zo dicht mogelijk te naderen en te begrijpen. Hierdoor werd het voor MR mogelijk om hun daden en daderschap niet alleen onder ogen te zien en te erkennen maar ook binnen de geschiedenis van het nazisme en de Holocaust te plaatsen. Dit proces wordt Hirsch omschreven als *repair and redress*.¹⁸⁸ Hiermee maakte MR vanuit zijn *postmemory* tijdens zijn zoektocht een omgekeerde beweging in vergelijking met veel van de volgende generaties van daders uit de onderzoeken van Welzer, Bar-On en Rosenthal, die juist het oorlogsnarratief van de eerste generatie met behulp van diverse narratieve herstel strategieën loskoppelden van het nazisme en de Holocaust. Zelf formuleerde MR het zo:

MR: *Ik kan nu zeggen: ehm, ik ben niet schuldig. Mijn vader heeft die keuze gemaakt.*

DS: *Mmm.*

MR: *Het was een foute keuze. Het was een totaal verkeerde keuze. Punt. Ja.*¹⁸⁹

In zijn historische configuraties na zijn zoektocht keurde hij het daderschap van zijn vader en familie en hun keuzes hierbinnen af.¹⁹⁰ Zelf kon hij na zijn onderzoek meer afstand nemen van zijn plaatsvervangende schuld en schaamte. Hij vertelde hierover: “Als het om de geschiedenis van mijn vader gaat. Dan heb ik toch wel duidelijker een knip kunnen zetten van: hallo, ik ben niet in de oorlog geweest.”¹⁹¹ Een dergelijk zich emotioneel distantiërende beweging van de volgende generatie als uiting van *postmemory* wordt door Thakkar omschreven als reparatieve remembering.¹⁹²

---

¹⁸⁷ MR, interview, 45.

¹⁸⁸ Hirsch, “Surviving Images,” 9.

¹⁸⁹ MR, interview, 27.

¹⁹⁰ Roos van Tongerloo, “Een ongemakkelijke historische parallel: deze kinderen hadden foute ouders,” *Brandpuntplus*.

¹⁹¹ MR, interview, 60.

¹⁹² Thakkar, “Reparative Remembering,” 140.

2.5.2. Agency

(..) Ja, die systeemtherapeute maakte toen de vergelijking van je hebt eigenlijk zo'n grote de bal met lucht, en die wil je onder water proberen te halen. Daar zit het in, maar ja die plopt altijd een keer omhoog. En dan ben je de controle kwijt ook. Dus je kunt beter dat ding zelf boven water en dan kijken wat er is. (..) Ja, dat heb ik wel gedaan.¹⁹³

Door het zwijgen te doorbreken en zijn beladen familiegeschiedenis uit te zoeken ofwel “dat ding” zelf boven water te halen en “dan te kijken wat er is,” zoals MR het omschreef, verkreeg hij uiteindelijk zelf meer *agency* over dit deel van de familieherinnering. Uiteindelijk heeft hij deze familiale oorlogsgeschiedenis, de impact hiervan op zijn eigen leven en zijn zoektocht naar het familiale oorlogsverleden opgeschreven als boek. Naar zijn idee werd daarmee het verhaal niet alleen van zijn geheimzinnigheid ontdaan maar lag het feitelijk ook vast voor de volgende generaties. In hoofdstuk vijf wordt de betekenis van deze historische configuratie binnen zijn familie en daarbuiten verder belicht.

2.6. Conclusie

In dit hoofdstuk is een analyse gemaakt van de betekenis van de familiale oorlogsgeschiedenis in het leven van MR. Allereerst kan geconcludeerd worden dat het familiale oorlogsverleden al tijdens zijn jeugd aanwezig is geweest in de vorm van een onbestemd ‘iets’ met de oorlog dat toen niet direct door hem gekoppeld is aan zijn vader en familie. Via het optisch onbewuste en de beladen stiltes rond het thema oorlog in zijn directe sociale omgeving heeft MR als kind en stille getuige het spanningsveld opgemerkt tussen de schaarse en omfloerste familieanekdotes over de oorlogservaringen van zijn vader en het zwijgen van zijn vader en familie gerelateerd aan zijn onderliggende gevoelens van schuld, schaamte, angst en pijn over zijn oorlogsverleden. Gerelateerd aan het *double wall phenomenon* heeft MR vrijwel nooit een gesprek kunnen en durven voeren met zijn vader over diens oorlogservaringen. Deze sociale codering van *silencing* en *being silenced* in zijn familie en in hun dorpsgemeenschap, heeft er mede toe bijgedragen dat de familiale oorlogsgeschiedenis uiteindelijk transgeneratieel als *haunting legacy* aan MR is overgedragen en tot *postmemory* is geworden. Hoewel MR tot een latere tweede generatie

---

¹⁹³ MR, interview, 51.

behoort, vertoont zijn narratief hierin gelijkenis met de verhalen van eerdere Nederlandse tweede generaties en Duitse tweede generaties van ouders. Een andere hieraan gerelateerde overeenkomst zijn de psychische klachten, die MR heeft ontwikkeld tijdens zijn studietijd.

Daarnaast laten de onderzoeksbevindingen zien dat MR al als jongvolwassene een voor *postmemory* kenmerkende sterke verbondenheid heeft ontwikkeld met zijn familiale oorlogsgeschiedenis en de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in het algemeen. Desalniettemin heeft hij zijn zoektocht naar het familiale oorlogsverleden lang voor zich uitgeschoven vanuit een zekere angst voor wat hij zou aantreffen. Directe aanleiding is uiteindelijk het moment geweest waarop zijn negenjarige zoon dezelfde angstklachten waar hij zelf al heel lang mee had geworsteld, is gaan ontwikkelen. Dit heeft bij MR zijn vermoeden bevestigd dat sprake zou kunnen zijn van een correlatie tussen deze psychische klachten van zijn zoon en hemzelf en de ernstige hoofdpijnklachten, die zijn broer inmiddels had ontwikkeld. Vanuit zijn verantwoordelijkheidsgevoel naar de volgende generaties in de familie heeft MR toen het besluit genomen om het feitelijke familiale oorlogsverhaal zo goed mogelijk trachten te achterhalen en daarmee uiteindelijk van zijn emotionele belasting te kunnen ontdoen binnen de familieherinnering. In zijn zoektocht wijkt zijn narratief af van de verhalen van de Duitse tweede generatie van ouders zoals deze naar voren komen uit de onderzoeken van Welzer, Rosenthal en Bar-On, die vaker de voorkeur gaven aan het consolideren van of zelfs verder afzwakken van het oorlogsnarratief zoals dit hen door de eerste generatie was verteld.

Tijdens zijn zoektocht heeft MR gebruik gemaakt van uiteenlopende bronnen om het historisch feitelijke verhaal van het familiale oorlogsverleden te achterhalen maar ook om zich een beeld te kunnen vormen van de leef- en belevingswereld van zijn vader als vader. Een belangrijke stap in zijn onderzoek is voor hem de reis geweest, waarbij hij een deel van de oorlogstocht van zijn vader richting Oostfront heeft gevolgd. Volgens Hirsch en Assman kunnen dergelijke bezoeken aan plekken die betekenisvol zijn geweest voor de eerste generatie zorgen voor een herleven van deze herinneringen. Voor MR heeft dit nareizen echter met name de functie gehad van het verankeren in tijd en plaats van zijn *postmemories* gerelateerd aan deze plekken. Hierdoor hebben deze *postmemories* hun emotionele beladenheid voor hem verloren. Als materiele objecten hebben een aantal door hem teruggevonden familiefoto's voor MR gediend als visueel-feitelijke en moreel-

emotionele confrontatie met de leefwereld van zijn familie als collaborateurs. Tegelijkertijd hebben deze beelden hem geen nieuwe inzichten opgeleverd met betrekking tot de beleving van zijn vader als dader. In die zin hebben deze foto's voor hem bevestigd dat het ware verhaal rond het oorlogsverleden van zijn vader voorgoed net naast het kader verscholen ligt en zijn zoektocht in die zin nooit afgerond is.

Door zijn uitvoerige en langdurige onderzoek heeft MR zich ontwikkeld tot een 'bottom-up' deskundige van zijn familiale oorlogsgeschiedenis en breder gezien van de geschiedenis van Nederlandse daders en hun daderschap. Uiteindelijk is hij er dan ook in geslaagd om zijn familiale oorlogsverleden min of meer tot een feitelijk coherent geheel te configureren. Zijn plotstructuur kenmerkt zich door een emplotment waarin zijn ouders en familie uiteindelijk tragisch ten onder zijn gegaan aan hun in principe nobele streven naar lotsverbetering in een leven van oorlog, armoede en andere persoonlijke tegenslagen. Binnen dit narratief heeft hij het daderschap van zijn vader en familie niet alleen gepositioneerd maar ook nadrukkelijk afgekeurd vanuit de historisch-feitelijke en morele discursieve context van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust. In die zin heeft MR vanuit zijn *postmemory* in zijn historische configuraties een omgekeerde beweging gemaakt in vergelijking met de volgende generaties van daders uit de onderzoeken van Welzer, Bar-On en Rosenthal, die het oorlogsnarratief van de eerste generatie vaak hebben losgekoppeld van deze discursieve context.

Door de stilte(s) en het zwijgen te doorbreken en daarmee dit familiale oorlogsverleden binnen zijn eigen historische configuraties van de emotionele beladenheid te ontdoen, heeft MR meer *agency* verkregen over zijn eigen positie binnen de familieherinnering. Daarnaast heeft hij zich hierdoor grotendeels kunnen losmaken van zijn plaatsvervangende gevoelens van schuld, schaamte en verantwoordelijk ten aanzien van het daderschap van zijn vader en familie. Zijn zoektocht kan dan ook beschouwd worden als een geslaagd proces van *reparative remembering* en *repair and redress* ofwel als het noodzakelijk rouwproces, waardoor het familiale oorlogsverleden op een toekomstgerichte manier zijn plek heeft verkregen in het heden van MR en zijn zoon.

Hoofdstuk 3: “Mijn vader is mijn voorbeeld van hoe het niet moet”

3.1. Introductie

Als tweede casus wordt in dit hoofdstuk de familiale oorlogsgeschiedenis van RS belicht. Zijn vader behoorde in 1940 tot de eerste groep Nederlandse vrijwilligers die een SS-opleiding volgde in de Westland kazerne in München. Terug in Nederland was hij onder andere werkzaam als kampbewaker in Westerbork en maakte hij aan het eind van de oorlog deel uit van de Grüne Polizei in Groningen. In de eerste (sub-)paragrafen wordt de betekenis van dit oorlogsverleden tijdens de jeugd van RS belicht. Vervolgens wordt een analyse gemaakt van zijn zoektocht en reconfiguratie van deze oorlogsgeschiedenis. Daarna wordt de betekenis van deze zoektocht voor RS besproken. Op basis van deze bevindingen wordt het hoofdstuk afgesloten met een voorlopige conclusie.

3.1.1. De sociale en historische narratieve context van het interview

Begin januari 2020 reageerde RS als een van de eersten op mijn oproep via Stichting Werkgroep Herkenning. In zijn eerste mail gaf hij al aan het belangrijk te vinden dat binnen het nationale herdenken en herinneren van de Tweede Wereldoorlog meer aandacht komt voor daders, zoals de Nederlandse SS'ers, en de wijze waarop dit daderschap invloed heeft gehad op het leven van hun nazaten. Hij verwees hierbij naar zijn website waar hij zijn activiteiten rond de oorlogsgeschiedenis van zijn vader nader belicht.¹⁹⁴ Hiermee positioneerde RS zich al vanaf het eerste contact niet alleen als ‘zoon van’ ofwel ervaringsdeskundige zoals hij het zelf noemde, maar ook als ‘bottom-up’ deskundige die met zijn historische configuraties een bijdrage wil leveren aan de wijze waarop deze geschiedenis binnen de Nederlandse collectieve herinnering aan de Tweede Wereldoorlog wordt gerepresenteerd. Gedurende mijn verdere onderzoek deelde RS nog regelmatig per mail aanvullende informatie over zijn lessen, lezingen en betrokkenheid bij andere activiteiten rond herdenken en herinneren.

RS woont met zijn vrouw in een kleine gemeente in Gelderland. Zij hebben twee dochters, een zoon en een kleinzoon. RS is al ruim 25 jaar betrokken bij de digitalisering van

---

¹⁹⁴ Website RS, bij auteur bekend.

overheidsdiensten. Daarnaast geeft hij regelmatig lezingen en publiceert hij over de ontwikkeling van de digitale overheid en over de oorlogsgeschiedenis van zijn vader. Het interview vond plaats op 25 februari 2021 bij hem thuis en duurde ongeveer twee uur. RS bleek een rustige en vrij geroutineerde verteller van zijn familiale oorlogsgeschiedenis. Hij had op de tafel een uitstalling gemaakt van boeken, films en muziek die voor hem belangrijk waren geweest bij zijn zoektocht en constructie van zijn narratief. Daarnaast had hij voor mij acht informatiekaarten gemaakt met beeld- en tekstmateriaal uit zijn lessen en lezingen, waar hij met enige regelmaat tijdens ons gesprek naar verwees.

3.2. Aanwezigheid van de oorlog tijdens zijn jeugd en verdere leven

RS (1963) groeide samen met zijn twee oudere zussen en ouders op in een middelgrote stad in Noord-Holland. De verdere familie woonde aan de andere kant van het land. Zijn vader had een goede baan in de sociaal-maatschappelijke hulpverlening. Daarnaast had hij een drank- en gokverslaving en was hij regelmatig een aantal dagen weg zonder dat iemand thuis wist waar hij dan was.¹⁹⁵ RS vertelde:

*RS: (...) Dus dat zijn allemaal wel hele nare dingen geweest. (...) Die het gezin ook hebben beïnvloed. Maar je hebt ook mensen die gokken en drinken en vaak weg zijn euh zonder dat ze een oorlog hebben meegemaakt. Dus wat daarvan daarmee te maken heeft en wat niet blijft allemaal gissen. (...)*¹⁹⁶

Als kind merkte RS, net als MR in het vorige hoofdstuk, dat er 'iets' was met de oorlog. Ook toonde hij zich net als MR kritisch in hoeverre het gecompliceerde gedrag van zijn vader direct te relateren was aan zijn oorlogservaringen.

3.2.1. 'Iets'

Sociaal gezien leefde het gezin in een isolement. Tijdens het interview vertelde RS dat hij het vermoeden had dat zijn ouders bezoek destijds zoveel mogelijk weerden uit angst dat het gesprek opeens over de oorlog zou kunnen gaan.¹⁹⁷ RS kon zich herinneren dat hierdoor

---

¹⁹⁵ RS, geïnterviewd door Denise Schreuder, locatie bekend bij auteur, 25 Februari 2021, transcriptie RS, 22.

¹⁹⁶ RS, interview, 31.

¹⁹⁷ RS, interview, 22, 31.

thuis niet alleen sprake was van een grote angst voor de buitenwereld maar ook van regelmatig terugkerende spanningen en beladen stiltes. Zijn vader waarschuwde hem met enige regelmaat om altijd op zijn hoede te zijn zonder dat hij precies wist waarvoor. Daarnaast was het ‘iets’ met de oorlog voor RS onlosmakelijk verbonden met zijn herinnering aan de uitzending op de televisie van de finale van het WK voetbal in 1974:

RS: Waar ik helemaal met dat WK meeleefde; spannend en leuk. Maar toen ontdekte ik dat mijn vader super enthousiast werd toen het 1-1 werd en daarna helemaal blij werd, toen het 2-1 werd, Duitsland won en wereldkampioen werd. Toen kreeg ik een tientje van mijn vader om naar de snackbar te gaan, wat ik dan wel weer fijn vond. Maar ik weet nog dat ik het heel gek vond, dat hij zo blij was. Want ik maakte hem sowieso niet zo vaak blij mee. (...)¹⁹⁸

Het ‘iets’ in dit fragment was gerelateerd aan het verwarrende loyaliteitsverschil dat hij destijds had ervaren: hij was voor Nederland, zijn vader voor Duitsland, in voetbaltermen op dat moment de ‘vijand.’ Weliswaar op onschuldig kinder- en sportniveau klonk hierin een discours rond ‘goed’ en ‘fout’ door dat echter ook een sterke connotatie had met het lang in Nederland overheersende historisch-moreel discours rond ‘goed’ en ‘fout’ in relatie tot de periode van de bezetting. Deze verwarring werd voor RS als kind destijds nog versterkt, doordat hij zijn vader “niet zo vaak blij” meemaakte. Deze observatie van zijn getraumatiseerde vader had een opmerkelijke overeenkomst met MR, die in hoofdstuk twee vertelde dat zijn vader lief was maar niet echt kon lachen. Hieruit bleek wederom hoe via het optisch onbewuste en onbestemde stiltes de *haunting legacy* al als kind aan deze volgende generatie werd overgedragen zonder dat zij precies konden duiden wat er aan de hand is.¹⁹⁹ Waar MR echter vertelde dat hij ondanks het ‘iets’ met de oorlog toch een heel gelukkige jeugd had gehad, was dit bij RS anders. Hij vertelde hierover: “Ik had wel heel sterk en al heel jong het idee van....Ik moet gewoon groot mens worden. En dan ga ik hier weg en tot dat moment moet ik het volhouden.”²⁰⁰ Uit zijn aarzelende formulering en zachtere toon bij dit fragment bleek hoe deze zwaarte uit zijn kindertijd uiteindelijk mede deel was gaan uitmaken van zijn *postmemory*.²⁰¹

---

¹⁹⁸ RS, interview, 29-30.

¹⁹⁹ Schwab, *Haunting Legacies*, 14-15; zie ook hoofdstuk 2, paragraaf 2.2.1.

²⁰⁰ RS, interview, Schreuder, 31.

²⁰¹ Hirsch, *Family Frames*, 22.

3.2.2. 'Biographical experience' van zijn vader

Toen RS een jaar of twaalf was, begon zijn vader hem te vertellen over zijn belevenissen tijdens de oorlog:

DS: "En was dat uit zichzelf of omdat jij hem vragen ging stellen?"

RS: Uit zichzelf.

RS: Het was ook, denk ik wel eens, voor hem heel fijn om zijn verhaal steeds te kunnen vertellen. En ik weet nog dat ik het aan het begin ook heel geweldig vond dat hij ging vertellen.

DS: Ja.

RS: Omdat ik dacht altijd: ik woon, ik zit in een beetje raar gezin. Wat gebeurt er? Het was ook een beetje een troosteloze boel allemaal, dat vond ik allemaal een beetje naar en verdrietig. Toen had ik het idee van: " Oh, er is iets met die oorlog." Dat had ik dan gezien, verschrikkelijk die oorlog. Oh, mijn vader was erbij betrokken; niet als dader maar een slachtoffer van die oorlog. (..) ²⁰²

Uit bovenstaand fragment kwam de wisselwerking tussen persoonlijke herinnering en culturele herinnering duidelijk naar voren. Op basis van de kennis, die RS via de culturele herinnering inmiddels had opgedaan over de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in combinatie met datgene wat zijn vader hem vertelde, schaarde hij zijn vader op dat moment bij de slachtoffers. Deze plot maakte het voor hem plausibel, waarom het zo "anders" was bij hen thuis. De narratieve herstelstrategie van zijn vader waarmee hij zichzelf in bovenstaande passage als slachtoffer van de oorlog positioneerde, is vergelijkbaar met de strategie die door een deel van de eerste generatie van Duitse daders uit de onderzoeken van Bar-On en Rosenthal werd ingezet om de liefde van hun kinderen niet te verliezen.²⁰³ De vader van RS ging echter nog een stap verder. Tussen zijn twaalfde en zijn zeventiende vertelde zijn vader RS steeds vaker selectief en fragmentarisch over zijn oorlogservaringen.²⁰⁴ RS had daarbij de rol van stille getuige; vragen stellen mocht niet én zijn vader had hem verboden met anderen hierover te praten.²⁰⁵ Binnen deze dynamiek van

---

²⁰² RS, interview, 27.

²⁰³ Rosenthal, *The Holocaust in Three Generations*, 306.

²⁰⁴ RS, interview, 33-34.

²⁰⁵ Hirsch, *Family Frames*, 22-23.

silencing en *being silenced* werd het oorlogsverhaal van zijn vader op vrij indringende wijze als ‘a memory shot through with holes’ aan RS als *haunting legacy* en *postmemory* overgedragen.²⁰⁶

Toen RS een jaar of dertien was, nam zijn vader hem een keer mee naar Westerbork. Terwijl hij zijn zoon hier rondleidde, haalde hij herinneringen op aan de tijd dat hij hier werkzaam was geweest als opperwachtmeester. Zijn vader vertelde bijvoorbeeld het volgende:

Er is veel veranderd. Hier kwam je binnen. Daar waren de barakken. Man, wat was het hier mooi in het voorjaar. We sliepen daarginds bij die bomen. Ik heb gewoon hartstikke geluk gehad. De meesten waren aan het front. Had ik je al verteld van het Joelfeest? Goeie muziek en wat hebben we gelachen. Dat kunnen Joden goed, echt artiestenbloed. Ik heb nooit persoonlijk een hekel aan ze gehad.²⁰⁷

De wijze waarop de vader van RS in bovenstaande passage Westerbork omschreef als een ‘idyllische’ plek waar hij zo’n geluk mee had gehad en het zo gezellig had gevonden, vormt een schril contrast met de collectieve herinnering aan de Tweede Wereldoorlog waarin concentratiekamp Westerbork als ‘schuldige’ plek bekend staat. RS vertelde dat hij met name het onverholen antisemitisme dat in deze anekdote doorklonk in stereotypingen als “Joden” en “echt artiestenbloed” nog steeds zeer kwalijk en ingewikkeld vindt als zoon in relatie tot zijn vader. Binnen deze context kon RS zich ook het volgende nog steeds goed herinneren:

RS: *(..) hij had mij dan bijvoorbeeld verteld dat ‘ie door de jongens was gevraagd om een executie bij te wonen.’*

DS: *De jongens?*

RS: *De jongens, dat waren dan degenen van de Grüne Polizei waaronder Klaas Carel Faber, die de executie kwamen doen. En bij tenminste een executie hadden ze gezegd: “Is Piet er niet? Waar is Piet? En we wachten nog even, want dan kan Piet ook kijken. Dat is leuk voor Piet. (..)Dat mijn vader daarbij is geweest en dat ie dan zegt: “Nou, ja, de executie stelt niet zoveel voor, een paar knallen en dan was het*

---

²⁰⁶ RS, interview, 92.

²⁰⁷ Rinke Smedinga, *Bunkerslaap* (Houwerzijl: Uitgeverij Vliedorp, 2014), 7.

*gebeurd, klaar. (...) Maar daarna was het lachen, want ze hadden hele goede Moezelwijn meegenomen en worst. Het was een moeilijke tijd, want je kon bijna geen goede Moezelwijn meer krijgen en dat ze zo lekker hadden gezopen.*²⁰⁸

Hoewel ik tijdens mijn voorbereiding op het interview al iets over deze anekdote had gelezen, greep het verhaal me op het moment zelf toch aan.²⁰⁹ Ik moest erg mijn best doen om dit niet te laten blijken, aangezien RS als geroutineerde verteller van zijn familiegeschiedenis vrij rustig doorpraatte en ik dit niet wilde onderbreken.

Opvallend aan beide anekdotes was dat de vader van RS zich hierin volledig focuste op zijn eigen beleving en ervaringen en de bredere historische context van de Tweede Wereldoorlog volledig weglief. Volgens onder andere Schindler, Bar-On en Rosenthal werd een dergelijke omkering door de Duitse eerste generatie van daders regelmatig (on-)bewust als narratieve strategie ingezet in hun levensverhalen waardoor zij zichzelf naar de volgende generatie toe volledig konden vrijwaren van betrokkenheid bij nazimisdaden.²¹⁰

Als onderdeel van zijn *postmemory* waren RS vooral de gedetailleerde omschrijvingen van hoe gezellig het allemaal was geweest en hoe lekker ze hadden gegeten en gedronken hem het sterkst bijgebleven. Deze details brachten de oorlogsbeleving van zijn vader dichterbij maar ook de herinnering aan die momenten tijdens zijn jeugd waarop zijn vader hem deze verhalen vertelde en de bijbehorende emotionele verwarring die hij toen had gevoeld. Later waren het juist ook deze details geweest, waardoor RS was gaan inzien hoe zijn vader zichzelf als slachtoffer had gepositioneerd in zijn oorlogsnarratief. In het hier en nu van het interview keurde RS als 'bottom-up' deskundige maar ook als zoon van zijn vader deze narratieve strategie expliciet af binnen een historisch feitelijke en morele discursieve context rond daders en ouderschap uit de Tweede Wereldoorlog.

3.2.3. Invloed van het oorlogsverleden van zijn vader op zijn leven als (jong-)volwassene

Nadat RS op zijn zeventiende uit huis was gegaan, trachtte hij in de jaren daarna zoveel mogelijk afstand van zijn familie en de beladen oorlogsverhalen van zijn vader te nemen.²¹¹

---

²⁰⁸ RS, interview, 15-16.

²⁰⁹ Géraldine Schwarz, *De Geheugenlozen. De herinnering als wapen tegen populisme*, (Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas Contact, 2019), 406-407.

²¹⁰ Rosenthal, 305-36; Schindler, "A Nazi in the Family Closet," 165-168.

²¹¹ RS, interview, 35.

Hij woonde en werkte in Alkmaar, waar hij aanvankelijk een vrij gelukkige periode had in de destijds bloeiende en voor hem inspirerende krakers- en kunstenaarswereld. Tegelijkertijd ging hij echter steeds meer twijfelen aan het oorlogsnarratief van zijn vader. Langzamerhand drong tot hem door dat zijn vader 'fout' was geweest en tot de daders behoorde binnen de collectieve herinnering rond de Tweede Wereldoorlog. Nog weer later besepte hij dat zijn vader daar geen schuld en schaamte over had. In combinatie met het gegeven dat het onderwerp in zijn familie onbespreekbaar was, raakte RS hierdoor steeds meer geïsoleerd en in de war. Veel later omschreef hij deze periode onder meer als volgt:

Deze ongewenste erflast legde beslag op de ontwikkeling van mijn identiteit en autonomie. Het kleurde alles wat ik me afvroeg, waarover ik fantaseerde, wat ik droomde, zag en vreesde, in donkerbruine tinten. De stilte waarin deze explosie plaatsvond kon ik amper verdragen. Het werd onhoudbaar, te groot.²¹²

Uit deze passage blijkt dat de *haunting legacy* van zijn vader steeds meer zijn persoonlijke ontwikkeling in de weg ging staan en somberte en angsten zijn wereldbeeld dreigden over te nemen. Zoals ook bij de casus van MR is besproken, ontwikkelen dergelijke klachten zich dikwijls in de fase van het zelfstandig worden en losmaken van het ouderlijk huis.²¹³ In de jaren daarna ging het met RS geleidelijk aan beter. Hij volgde een beroepsopleiding en bouwde uiteindelijk een carrière op in de automatisering. Op zijn 21e leerde hij ML, zijn latere vrouw, kennen. Met haar begon RS uiteindelijk zijn zoektocht naar het oorlogsverleden van zijn vader. In de volgende paragraaf wordt dit verder toegelicht.

3.3. De zoektocht

ML, de vrouw van RS is kinderboekenschrijfster. Haar opa werd in juni 1941 gearresteerd door de Duitsers, omdat hij bij de Nederlandse politie als communist geregistreerd stond. Vlak voordat Duitsland aan Rusland de oorlog verklaarde, vonden in alle bezette landen preventieve arrestaties van communisten plaats. Hij werd via kamp Schoorl en Amersfoort uiteindelijk naar Neuengamme gedeporteerd en daar vermoord. Tegenwoordig is de vrouw van RS betrokken bij tal van herdenkingsactiviteiten en educatieve programma's gerelateerd aan Neuengamme. Inmiddels heeft zij negen kinderboeken over de thematiek gerelateerd

---

²¹² Rinke Smedinga, "Geen toekomst in Alkmaar," Inzending Joost Zwagerman Essayprijs 2020, 5.

²¹³ Rosenthal, *The Holocaust in Three Generations* 13-19.

aan de Tweede Wereldoorlog geschreven, waaronder een boek over de jeugd van RS als kind van een 'foute' vader.²¹⁴ Hoewel ze dus van twee verschillende 'kanten' afkomstig waren, was en is de oorlog voor hen beiden nog steeds een belangrijk onderwerp.²¹⁵ Hirsch beschouwt een dergelijke persoonlijke betrokkenheid bij de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en het oorlogsverleden van de eerste generatie in het bijzonder als een belangrijk element van de postmemory van volgende generaties van zowel slachtoffers als daders.²¹⁶ Over de dynamiek van een dergelijke gedeelde betrokkenheid, zoals hier bij RS en zijn vrouw het geval is, is echter in haar onderzoek naar *postmemory* tot nu toe nog geen aandacht geweest.

3.3.1. Aanleiding en motieven

Vanuit haar eigen interesse in de thematiek van de Tweede Wereldoorlog maar ook uit nieuwsgierigheid naar het collaboratieverhaal van haar schoonvader, was ML aanvankelijk het gesprek met hem begonnen. De vader van RS voelde zich eerst gevlod door haar belangstelling, zeker toen hij hoorde dat zij het plan had opgevat om over zijn verhaal een boek te schrijven. Nadat hij echter had begrepen dat het boek over de kindertijd en beleving van zijn zoon in relatie tot zijn oorlogsgeschiedenis zou gaan, wilde hij niet verder meewerken. In een brief aan RS en zijn vrouw motiveerde hij dit als volgt: "ik heb al genoeg geleden."²¹⁷ Opvallend was hoe hij zich hierin wederom als slachtoffer van zijn eigen geschiedenis positioneerde. ML had echter in de eerste gesprekken met hem al wat feiten te achterhalen, op basis waarvan zij samen met RS kon zoeken in onder meer Duitse militaire archieven.²¹⁸

In dezelfde periode kreeg RS medisch onverklaarbare fysieke klachten. Op medisch advies is hij toen in therapie gegaan, waar al snel het oorlogsverleden van zijn vader ter sprake kwam. Zijn therapeut raadde hem aan om zijn herinneringen aan de verhalen van zijn vader op te gaan schrijven. RS ontdekte hierdoor niet alleen hoe emotioneel betekenisvol het onderwerp nog voor hem was maar ook dat het hiermee bezig zijn een positief effect had op

---

²¹⁴ RS, interview, 38-39; website vrouw RS, gegevens bij auteur bekend, geraadpleegd op 1-3-2022.

²¹⁵ RS, interview, 39.

²¹⁶ Hirsch, "Works in Progress," 143.

²¹⁷ RS, interview, 35.

²¹⁸ RS, interview, 39.

zijn gezondheid.²¹⁹ Dit deed hem besluiten tot een verdere zoektocht. Evenals bij MR in het vorige hoofdstuk was zijn doel hierbij tweërlei. Enerzijds wilde hij ‘the memory shot through with holes’ die zijn vader aan hem had overgedragen zoveel mogelijk feitelijk aan te vullen. Anderzijds hoopte hij meer zicht te krijgen op zijn eigen identiteit en verhouding tot zijn vader in relatie tot het oorlogsverleden.²²⁰ In zijn zoektocht week het verhaal van RS net als dat van MR af van de levensverhalen van een deel van de nazaten van de Duitse daders uit de onderzoeken van Bar-On, Rosenthal en Welzer en de bevindingen van Schindler. Hoe groter hun kennis was over de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust, des te meer gaven zij er de voorkeur aan om het oorlogsnarratief van de eerste generatie binnen de familieherinnering te consolideren of zelfs de betekenis van hun rol binnen het historische discours over de periode van het nazisme en de Holocaust verder af te zwakken.²²¹ MR en RS beschikten als latere Nederlandse tweede generatie vanuit de culturele herinnering over ruime kennis van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust maar ook over de negatieve connotaties hierin ten aanzien van collaboratie en collaborateurs. Binnen deze discursieve context kan hun besluit tot deze zoektocht opmerkelijk en moedig genoemd worden.

3.3.2. Geraadpleegde bronnen

RS had voor mij op onderstaand informatieblad een overzicht gemaakt van de bronnen, die voor hem van belang waren geweest tijdens zijn zoektocht. Deze verschillende bronnen werden niet na elkaar in tijd door hem onderzocht maar doorkruisten elkaar regelmatig. Soms vulden ze elkaar aan, op andere momenten leidde de ene vondst weer tot onderzoek in andere informatiebronnen. Deze dynamiek maakt ook dat zijn onderzoek tot op de dag van vandaag voortduurt, aldus RS. In de volgende paragrafen wordt besproken hoe RS dit met behulp van deze bronnen heeft uitgevoerd.

---

²¹⁹ RS, interview, 37.

²²⁰ RS, interview, 46-47

²²¹ Rosenthal, *The Holocaust in Three Generations*, 312-314; Harald Welzer, “Re-narrations: How pasts change in conversational remembering,” *Memory Studies*, volume 3, nr.10 (2010): 7.

Foto: Denise Schreuder, afbeelding bronnen inventarisatie door RS, februari 2021.

3.3.2.1. Getuigen

De anekdotes die zijn vader RS tijdens zijn jeugd had verteld over zijn oorlogservaringen, vormden niet alleen de kern van zijn *postmemory* maar ook het vertrekpunt van zijn uiteindelijke zoektocht.²²² Derhalve was het voor RS van fundamenteel belang geweest dat hij zijn opgeschreven jeugdherinneringen aan deze verhalen nog bij zijn vader had kunnen verifiëren. RS lichtte dit als volgt toe: “Anders kan je nog twijfelen aan je eigen herinnering.”²²³ Door de bevestiging van zijn vader dat RS zijn oorlogsverhalen correct had onthouden en opgeschreven, kon RS zich uiteindelijk los maken van de slachtoffermythe van zijn vader waar in de herinneringen van zijn familie al zo lang aan werd vastgehouden. RS kon zijn vader hierdoor meer als dader gaan beschouwen en vandaaruit zijn daderschap onderzoeken binnen de culturele herinnering aan de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust.²²⁴

²²² RS, interview, 45

²²³ RS, interview, 17

²²⁴ RS, interview, 17

3.3.2.2. Westerbork

In de jaren daarna deed RS samen met zijn vrouw onderzoek bij relevante oorlogsarchieven en andere erfgoedinstellingen om tot een zo adequaat mogelijke reconstructie te kunnen komen van de oorlogsactiviteiten van zijn vader.²²⁵ Herinneringscentrum Westerbork verkreeg door zijn zoektocht een bijzondere betekenis voor RS. Hij was hier in de eerste plaats naar teruggekeerd om nogmaals de plekken te zien die in zijn herinnering aan de oorlogsanekdotes van zijn vader zo'n grote betekenis hadden verkregen. Daarnaast was Westerbork de locatie waar zijn vader een groot deel van de oorlog maar ook tijdens zijn latere internering had doorgebracht. Vanuit zijn *postmemory* ging het terugkeren naar deze plek dus niet zozeer over iets terugvinden wat voorgoed verloren was gegaan of het herleven van herinneringen zoals Hirsch dit heeft omschreven als betekenis voor latere generaties van slachtoffers.²²⁶ Voor RS verkreeg Westerbork veel meer de functie van een fysieke en ruimtelijke plek van getuigenis van het ouderschap van zijn vader.

3.3.2.3. Interactie

Opmerkelijk aan de zoektocht van RS was dat hij al in een vrij vroeg stadium hiervan op zoek ging naar een vorm om zijn verhaal ook in het publieke domein te presenteren en te delen. Fysiek en mentaal deed het hem goed om zijn verhaal op te schrijven en te delen. Daarnaast voelde hij vanuit zijn *postmemory* een urgentie om van deze oorlogsgeschiedenis te getuigen binnen het publiek domein. Hierin werd hij ook geïnspireerd en gestimuleerd door de activiteiten van zijn vrouw op het terrein van de herdenking- en herinnering van de Tweede Wereldoorlog.²²⁷

Als eerste stap lanceerde RS in 1999 de website *Bunkerslaap* met zijn verhalen en de context van zijn persoonlijke achtergrond als zoon van een collaborateur. In dezelfde periode won hij de Plantage Poëzieprijs voor zijn gedicht *Das Boot*. Binnen vijf weken genereerde de website hierdoor zowel in Nederland als daarbuiten veel publiciteit. Honderden mensen mailden deels anoniem hun verhalen over hun (groot-)vader, die ook 'fout' was geweest in de oorlog en hoe ze hier soms pas op zijn sterfbed achter waren gekomen. Door het naar buiten treden met zijn verhaal maakte RS destijds kennis met de

---

²²⁵ Zie ook afbeelding informatieblad, 67; RS, interview, 46.

²²⁶ Hirsch, *The Generation of Postmemory*, 211-213.

²²⁷ RS, interview, 39.

gedifferentieerdheid in verhalen van daders en ouderschap en de betekenis hiervan voor hun nazaten. Deze bredere context hielp hem ook om zijn eigen beleving van en verhaal over het ouderschap van zijn vader beter te kunnen plaatsen.²²⁸

In de jaren daarna vervolgde RS zijn onderzoek in combinatie met het doorvertellen van zijn verhaal. Deze interactie leverde hem met enige regelmaat nieuwe informatie op over het oorlogsverleden van zijn eigen vader en over zijn eigen jeugd. Zo kwam na een presentatie bij Herinnerings- en informatiecentrum Westerbork een man zich aan hem voorstellen, die vertelde over de vriendschap tussen de vader van RS en zijn biologische vader. Beide mannen hadden gelijktijdig dezelfde SS opleiding gevolgd en daarna nog een aantal malen tijdens de oorlog samengewerkt. Na de oorlog hadden zij elkaar nog regelmatig bezocht. De volgende dag realiseerde RS zich dat zij als gezin nog een keer in de woonplaats van die man op vakantie waren geweest.²²⁹ Later zocht een vrouw contact met hem, die zijn vader ook goed had gekend. Zij had tal van foto's waarop zijn vader te zien was. Door deze contacten werd RS duidelijk dat zijn vader wanneer hij thuis afwezig was, nog vrij intensief contact had onderhouden met zijn oude oorlogskameraden en hun familie.²³⁰ RS vertelde hierover: "Het is wel bijzonder dat ik op die manieren een deel van die zwartigheid zeg maar, die er aan verbonden is, heb ontdekt. En eigenlijk ook door naar buiten te treden, (..) want anders had ik dat nooit geweten."²³¹ Hierdoor viel voor hem deels het onbestemde 'iets' rond de oorlog uit zijn jeugd op zijn plek.

3.3.2.5. Boeken en films

Vanuit hun zoektocht en betrokkenheid bij het herdenken en herinneren van de Tweede Wereldoorlog lezen en kijken RS en zijn vrouw al jarenlang tal van publicaties, films en documentaires gerelateerd aan dit onderwerp. Net als bij MR is hierbij sprake van een grote afwisseling tussen historisch-wetenschappelijke literatuur, non-fictie en fictie, films en documentaires. Tijdens het interview vertelde RS dat voor hem als latere tweede generatie die zelf de oorlog niet had meegemaakt, met name de meer fictieve bronnen hem de mogelijkheid hadden gegeven om met inzet van zijn eigen verbeelding, inleving en projectie

---

²²⁸ RS, interview, 38.

²²⁹ RS, interview, 47-48.

²³⁰ RS, interview, 47-48.

²³¹ RS, interview, 60-61.

de temporele afstand enigszins te overbruggen tot de leef- en belevingswereld van ouders en meer in het bijzonder de ervaringen van zijn vader als een van hen.²³² Het kan opmerkelijk genoemd worden dat hij deze confrontatie, die voor hem vaak emotioneel belastend en zwaar is, toch telkens weer blijft opzoeken. Zo noemde hij het lezen van de roman *De Welwillenden* van Jonathan Littell een ingrijpende en bedreigende ervaring.²³³ Het bestuderen van non-fictie en meer wetenschappelijke bronnen hielpen hem daarentegen om het ouderschap van zijn vader binnen een breder kader van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust te begrijpen en te plaatsen.

3.4. Het narratief van RS over de oorlogsgeschiedenis van zijn vader en familie

In deze paragraaf wordt een analyse gemaakt van een aantal belangrijke thema's in de configuratie die RS heeft gemaakt van het oorlogsnarratief van zijn vader.

3.4.1. Een reeks van keuzes

Een eerste opvallend kenmerk was dat RS in zijn narratief het 'curriculum vitae' van zijn vader voor, tijdens en na de oorlog nadrukkelijk als een reeks keuzes van kwaad tot erger had geplot. Een visueel voorbeeld hiervan is onderstaande afbeelding afkomstig uit zijn presentatiemateriaal bij zijn gastlessen.

Foto: Denise Schreuder, afbeelding lesmateriaal RS 2021.

²³² Hirsch, "Connective Histories in Vulnerable Times," 339.

RS koos bewust voor deze plotstructuur vanuit zijn overtuiging dat ouderschap niet iets is wat iemand overkomt en waar iemand niks aan kan doen. Hierin was hij met name geïnspireerd door het gedachtegoed van de Oostenrijkse neuroloog, psychiater en Holocaust overlevende, Victor Frankl. Volgens Frankl wordt menselijk gedrag niet bepaald door de omstandigheden waarin mensen terecht komen, maar door de beslissingen die ze nemen. Om dit te benadrukken, plaatste RS op bovenstaande afbeelding als achtergrond een foto van een Duitse deserteur in afwachting van zijn executie. In de Duitse krijgsmacht was algemeen bekend dat de kans om opgepakt te worden na desertie groot was en dat hier executie op volgde. Deserteurs bevestigden in die zin volgens RS dat zelfs onder dergelijke moeilijke omstandigheden ruimte bestond voor een keuze en daaraan gerelateerd een verantwoordelijkheid voor iedereen voor de eigen daden.²³⁴ In zijn emplotment van het oorlogsnarratief van zijn vader markeerde RS als eerste stap de keuze van zijn vader voor de NSB.

Zijn vader (1921 - 2001) was afkomstig uit een armlastige Nederlands Hervormde familie van landarbeiders in een Drents dorp. Rond 1938 was hij samen met zijn ouders lid geworden van de NSB in de verwachting dat nu eindelijk gerechtigheid voor de arbeiders zou komen. Toen Nederland in 1940 werd bezet, werd in het gezin feest gevierd. Volgens RS gebeurde dit vanuit de gedachte dat ze nu onderdeel waren van het Grote Rijk, wat nieuwe kansen zou brengen.²³⁵ RS benoemde het besluit van zijn vader om de SS-opleiding te gaan volgen als tweede 'foute' keuze. Zijn vader had in 1940 net de MULO afgerond en droomde van een carrière bij de politie. Daarnaast was hij sportief, hield van zwemmen en actie. Van een kennis kreeg hij de tip dat er in Duitsland een opleiding was, waarmee hij bij de politie kon komen. Nadat hij zich had aangemeld, kwam zijn vader vervolgens medio 1940 met de eerste groep Nederlandse vrijwilligers terecht in de Westland kazerne bij München voor een SS opleiding.²³⁶ Voor latere groepen was het onmogelijk om na hun aanmelding nog te stoppen met de opleiding, aangezien dit als desertie beschouwd. Deze eerste groep kreeg echter nog op enkele momenten de ruimte om weg te gaan. In zijn emplotment benadrukte RS dat zijn vader desondanks telkens bewust had gekozen om te blijven. Toen de resterende groep Nederlanders de SS-opleiding had afgerond, kwam Mussert langs met het verzoek of

---

²³⁴ RS, interview, 52; Rinke Smedinga, "Een onverwacht verhaal over WOII," *Argus*, 30-4-2019, 2-3.

²³⁵ RS, interview, 4-5.

²³⁶ RS, interview, 4-5.

een aantal van hen met hem mee terug wilde komen naar Nederland om het zogenaamde Dietse deel in het Duitse Rijk op te bouwen.²³⁷ Een groep van ± 8 mensen, waaronder Klaas Carel Faber en de vader van RS namen toen het besluit om de eed als SS'er niet af te leggen en met Mussert mee te gaan.²³⁸ Terug in Nederland volgde de volgende 'verkeerde' keuze van zijn vader. Daar had hij zich aangemeld bij het politieopleidingsbataljon Schalkhaar. Hier werden Nederlandse politiemannen op militaire wijze onder Duits toezicht in zes maanden geschoold in de ideologie van de SS, waarna de agenten werden toegevoegd aan de reguliere korpsen. Na zijn opleiding werd zijn vader hier aangenomen als instructeur. In 1944 werd zijn vader als opperwachtmeester in Westerbork aangesteld, waarmee hij daar redelijk hoog in de rangorde zat.²³⁹ RS beschouwde deze stap in zijn loopbaan als de volgende verkeerde keuze van zijn vader. Over deze periode had zijn vader later diverse anekdotes aan RS verteld. Na het laatste transport in Westerbork kregen de bewakers, waaronder zijn vader, de keuze om in Duitsland in een fabriek te gaan werken of bij de Grüne Polizei in Groningen in dienst te treden; 55 bewakers kozen voor de eerste optie, twaalf van hen, waaronder zijn vader, kozen voor het laatste. Volgens RS was deze keuze van zijn vader mede ingegeven door het feit dat daar ook zijn "matties" van de SS opleiding zoals Klaas Carel Faber zaten. RS beschouwde deze keuze van zijn vader als een grote stap in de lijn van kwaad tot erger:

*RS: "(..) Hij heeft mij verteld dat 'ie erbij was dat ze 'anti's', mensen die tegen de Duitse bezetting waren, gingen ophalen. Hij heeft ook verteld dat er een verdachte was en dat die uit het raam naar beneden is gegooid, dood. En dan weet ik niet of hij werkelijk heeft meegetild, maar dat maakt voor mij ook niet zo'n groot verschil, of je dat dan feitelijk doet of niet. En hij vertelde ook terloops over de Martinatoren – daar was een verhoorkamer, martelkamer- over hoe dat was en ging. Daar was 'ie ook bij geweest; dat was niet fijn, niet leuk."*²⁴⁰

Tijdens zijn zoektocht had RS veel gelezen over de Grüne Polizei in Groningen, die bekend stond als een van de wreedste politiediensten van de Duitse bezetter. Binnen deze historisch-feitelijke discursieve context beschouwde RS, zoals blijkt uit bovenstaande

---

²³⁷ RS, interview, 7.

²³⁸ RS, interview, 7.

²³⁹ Volgens RS was de rangorde als volgt: 1 kapitein, drie luitenanten, 4 opperwachtmeesters en 93 onderwachtmeesters.

²⁴⁰ RS, interview, 11.

passage, zijn vader hoe dan ook als dader en daarmee ook verantwoordelijk voor zijn ouderschap of hij nu alleen aanwezig was geweest of actief had meegedaan aan deze misdrijven.²⁴¹

Na de bevrijding werd zijn vader in juni 1945 opgepakt en zat hij daarna in diverse straf- en interneringskampen. Uiteindelijk werd hij niet veroordeeld tot gevangenisstraf, waarschijnlijk deels gezien het feit dat er geen getuigenverklaringen tegen hem waren over zijn tijd in Westerbork en Groningen.²⁴² Na zijn vrijlating eind 1947 volgde hij de sociale academie en ging daarna in de opvang van dak- en thuislozen werken. Daarnaast werd hij weer actief in de jongerenafdeling van de Nederlandse Hervormde Kerk, waar hij zijn latere vrouw ontmoette. Uiteindelijk had zijn vader een goede maatschappelijke carrière weten op te bouwen in de Raad voor de Kinderbescherming. Dat was voor iemand met zijn verleden best opmerkelijk, aldus RS, aangezien in die jaren collaboratie sociaal maatschappelijk nog sterk werd veroordeeld. Naar alle waarschijnlijkheid was dit ook een van de redenen waarom zijn ouders altijd zo angstvallig over het oorlogsverleden van zijn vader waren blijven zwijgen.²⁴³

De enige vorm van spijt over zijn ouderschap die zijn vader ooit had getoond, was religieus van aard. Tijdens zijn internering in Westerbork had hij via bemiddeling van de kampdominee in een brief vergiffenis gevraagd aan een joodse jonge vrouw en die ook van haar gekregen. Voor zijn vader was dit heel bevrijdend geweest. RS vermoedde dat dit waarschijnlijk voorkwam uit de gedachte; ik ben vergeven en dus is het voorbij. Zelf vindt hij dit tot op heden lastig te begrijpen. Verder had zijn vader nooit enige vorm van spijt, schaamte of verantwoordelijkheidsgevoel voor zijn daden getoond. In zijn plotstructuur had RS dit als laatste stap op de lijn van kwaad tot erger gezet, omdat hij dit heel kwalijk van zijn vader vond en nog steeds vindt. Mede hierdoor had RS zelf lang met plaatsvervangende gevoelens van schuld, schaamte en verantwoordelijkheidsgevoel voor het ouderschap van zijn vader geworsteld.²⁴⁴

---

²⁴¹ RS, interview, 11-12.

²⁴² RS, interview, 19.

²⁴³ Denise Schreuder, *Rapportages*, Verzetsmuseum Amsterdam, oktober 2021, 5.

²⁴⁴ Schindler, "Kinderliebe," 23.

3.4.2. Slachtoffer versus dader

Zijn vader had tijdens de oorlog samen met zijn Nederlandse verloofde het plan ontwikkeld om na de oorlog een grote boerderij in Oost-Europa te beginnen. Na de oorlog verbrak zij de verloving, kwam zijn vader in het kamp terecht en was zijn voorspoedige loopbaan voorlopig van de baan.²⁴⁵ Hoewel hij daarna een gezin had gesticht en een redelijk succesvolle loopbaan had weten op te bouwen, had zijn vader altijd vastgehouden aan het idee dat hij slachtoffer was. Binnen deze slachtoffermythe had hij zich ook een keer over de Holocaust uitgelaten:

RS: Die Jodenvervolging dat hadden we niet moeten doen volgens hem. Want zei hij toen: met de Joden hadden we de oorlog nog kunnen winnen.

DS: En we waren?

RS: Dat was dus wij-Duitsers. Wij nazi's hadden dan de oorlog kunnen winnen, als we niet die Holocaust hadden ingezet(..). Maar ze hadden natuurlijk wel Jezus vermoord.²⁴⁶

De narratieve herstelstrategie van de eerste generatie van Duitse daders ging vaak gepaard met het buitensluiten van de slachtoffers van het nazi systeem uit hun eigen verhaal en de familieherinnering. Uit bovenstaand fragment blijkt hoe de vader van RS dit ook deed door aan *othering* te doen; wij Duitsers tegenover de anderen, de Joden. Door zijn gebruik van de stereotypering 'De Joden' en geen namen en identiteiten aan hen te verbinden, ontmenselijkte hij deze slachtoffergroep van de Holocaust. Met zijn laatste bewering dat de Joden wel Jezus hadden vermoord, keerde hij het slachtofferschap en daderschap volledig om.²⁴⁷ In dit opzicht week het verhaal van RS over zijn vader significant af van het verhaal van MR over zijn vader, die zichzelf niet als dader maar ook niet als slachtoffer profileerde in dat wat hij losliet over zijn oorlogsverleden. Een ander opvallend verschil was dat de vader van RS zich in bovenstaande uitspraken antisemitisch toonde. De vader van MR had zich nooit op een dergelijke manier uitgesproken.

In dit kader maakte de vader van RS nog een andere opmerkelijke keuze. Hij verliet de Nederlands Hervormde Kerk, waar hij nog actief in was. Daarna bestond in zijn beleving

---

²⁴⁵ RS, interview, 17.

²⁴⁶ RS, interview, 26.

²⁴⁷ Rosenthal, *The Holocaust in Three Generations*, 307-308.

de wereldbevolking uit Joden en antisemieten, waartoe hij ook de Christenen en Arabieren rekende.²⁴⁸ Vervolgens meldde hij zich aan bij de Werkgroep Israël. Ideologisch gezien was hij toen van mening dat hij zich binnen die Werkgroep moest inzetten voor de verdediging van de staat Israël, waarbij hij in het Joodse deel van de bevolking weer een nieuw soort Übermensch zag. Binnen deze Werkgroep was hij tien jaar actief zonder zijn eigen oorlogsverleden ooit bekend te maken.²⁴⁹ RS beschreef dit als een in zijn ogen “tamelijk weerzinwekkend vervolg op zijn eerdere keuzes zonder enige reflectie of empathie.”²⁵⁰ Uit bovenstaande bleek dat RS de oorlogsgeschiedenis van zijn vader plotte als een neerwaartse reeks van keuzes, waarbij hij zich vanuit een historisch-feitelijk en moreel discours over de Tweede Wereldoorlog als zoon nadrukkelijk van zijn vader distantieerde.

3.4.3. Materiële artefacten

Van het oorlogsverleden van zijn vader waren nauwelijks foto's of ander bewijsmateriaal bewaard gebleven. Door zijn zoektocht verkregen echter een aantal foto's en objecten uit zijn jeugd een geheel andere betekenis voor RS. Zo had hij voor het interview onderstaand informatieblad gemaakt waar het keppeltje van zijn vader en de Chanoeka die vroeger thuis bij hen in de woonkamer stond op zijn afgebeeld in combinatie met uitspraken van zijn vader en foto's van de reis die zijn vader met de Werkgroep naar Israël had gemaakt.²⁵¹

Bron: Informatieblad RS, februari 2021.

²⁴⁸ RS, interview, 24.

²⁴⁹ RS, interview, 24.

²⁵⁰ RS, Aanvullend citaat uit zijn mail met feedback op de eerste versie van deze scriptie, 15-7-2022.

²⁵¹ De foto's zijn uit privacy overwegingen hier niet afgebeeld.

Zowel het keppeltje als de Chanoeka verwezen objectief gezien naar de Joods-religieuze symboliek en de foto's rechts konden worden beschouwd als 'onschuldige' vakantiekiekjes. De teksten die RS hieraan toevoegde, verwezen niet alleen naar zijn persoonlijke verhaal over het ouderschap van zijn vader maar vanuit een breder historisch-moreel discursieve context ook naar de nazistische antisemitische ideologie. Visueel werd het onbehagen van RS meteen duidelijk; hoe kunnen deze 'dader' uitspraken van zijn vader met de 'onschuldige' vakantiekiekjes en de symbolisch zo betekenisvolle objecten ooit met elkaar rijmen? Hierdoor representeerde deze afbeelding op vrij indringende wijze de *postmemory* van RS; zijn verlangen om het oorlogsverleden van zijn vader te kunnen duiden en omvatten maar ook de onmogelijkheid hiervan. Dit onuitputtelijke zoeken dat ook iets tevergeefs heeft, wordt door Hirsch beschouwt als een vrij karakteristiek kenmerk van *postmemory*. De waarheid over het verleden ligt immers altijd *in the subtle beyond*.²⁵² De zoektocht van RS voegt echter met zijn zoektocht een andere dimensie aan dit kenmerk van *postmemory*. Bij hem komt dit onuitputtelijke en tevergeefs zoeken niet zozeer voort vanuit het feit dat de historische werkelijkheid voorgoed verdwenen is, maar vooral vanuit een moreel-psychologisch motief. De motivatie en het handelen van zijn vader als dader zijn voor hem moreel en emotioneel als zoon maar ook als 'bottom-up' deskundige onbegrijpelijk en in die zin niet te vatten. In die zin blijft de logica achter de keuzes van zijn vader voor RS voorgoed in het duister liggen, wat door hem op bovenstaande afbeelding werd verbeeld door het donkere zwart om de objecten, foto's en uitspraken heen.

Fotograaf en exacte datum onbekend. Bron: privé archief RS

---

²⁵² Hirsch, *The Generation of Postmemory*, 67, 247.

Bovenstaande vakantiefoto kreeg door zijn zoektocht voor RS ook een geheel andere betekenis. De foto was gemaakt tijdens een gezinsvakantie naar Joegoslavië en toonde als screen image een onschuldig vakantiekiekie. Voor RS voelde deze middag destijds als kind al onbestemd vreemd. Door zijn zoektocht viel dit 'iets' op zijn plek. In zijn gedicht *Das Boot* (1999) omschreef RS dit later als volgt:

*(..) Naar de wc
Ging ik de trap af en ik zag
iets dat ik niet meer zal vergeten:
Een vader die ik niet kende
Zingend, heel hard zingend.
Tranen van geluk
Rolden uit zijn bloed doorlopen ogen.
Het verleden was terug
Dat hij hier aan tafel
Met zijn kameraden deelde. (..) ²⁵³*

Door zijn zoektocht ontdekte RS dat zijn vader destijds op diezelfde middag benedendeks een met veel drank overgoten reünie met een aantal van zijn oude krijgskameraden had gehad. Opvallend in dit fragment was hoe hij vanuit zijn perspectief als kind beschreef dat hij zijn vader nooit zo vrolijk en gelukkig had meegemaakt. Omgekeerd vertelde dit ook iets over de gemoedstoestand van zijn vader vroeger thuis. Na zijn ontdekking over de ware toedracht van deze middag was dit onschuldige vakantiekiekie voor RS voorgoed verworpen tot een 'schuldige' foto verbonden aan het ouderschap van zijn vader.

3.5. Reflectie

Door zijn zoektocht wist RS de slachtoffermythe van zijn vader te demystificeren. In zijn feitelijke configuratie van dit oorlogsverhaal positioneerde hij zijn vader als dader.

---

²⁵³ Smedinga, *Bunkerslaap*, 9-10.

Geïnspireerd door het werk van de Nederlandse socioloog Abram de Swaan had hij daarnaast getracht om een zich een beeld te vormen van de logica achter de beslissingen van zijn vader als dader. Hierover vertelde hij:

RS: Dat is natuurlijk ook wel een beetje verdrietig beeld, wat je dan krijgt. Omdat je toch ook hele slechte mensen hebt eh...en dat mensen onder bepaalde omstandigheden toch ook heel snel te verleiden blijken te zijn. Omme...om ook dat soort dingen te doen.”²⁵⁴

In zijn uiteindelijke narratief erkende hij het ouderschap van zijn vader en plaatste dit nadrukkelijk in de context van de geschiedenis van het nazisme en andere gewelddadige geschiedenissen van oorlog, genocide en trauma. Het mensbeeld wat hieruit naar voren kwam, stemde hem niet heel vrolijk. Dit emotioneerde hem nog steeds, zoals uit de aarzelende formulering in bovenstaande passage naar voren kwam.

3.5.1. Schuld, schaamte en de last van het oorlogsverleden

In zijn narratief klonk ook schaamte voor zijn vader als dader en zijn ouderschap door. Zijn eigen identiteit had hij hier inmiddels wel van weten los te koppelen, maar in bredere zin voelde hij echter nog steeds “schaamte voor de mens als soort.”²⁵⁵ Daarnaast had hij lang geworsteld met het gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel van zijn vader voor de keuzes die hij had gemaakt. Zijn eigen psychiater had weleens tegen hem gezegd: “Je moet toch wel weten dat je vader een patiënt is.” Voor RS was het lastig om zijn vader als zodanig te beschouwen, omdat het voor hem leek alsof zijn vader daarmee minder verantwoordelijk kon worden gesteld voor wat hij had gedaan. RS zei hierover: “Die ruimte wil ik hem niet geven, maar dat maakt het wel lastiger om de logica achter zijn beslissingen te ontdekken.”²⁵⁶

In zijn beleving had hij geen fijne jeugd gehad en was zijn vader “een heel slechte vader” geweest. Zijn vermoeden dat het hierdoor voor hem wellicht relatief gemakkelijk was geweest om het ouderschap van zijn vader onder ogen te zien, sluit aan bij de bevindingen van Schindler. Voor kinderen die een goede band hadden gehad met hun vader

---

²⁵⁴ RS, interview, 45.

²⁵⁵ RS, interview, 52.

²⁵⁶ RS, interview, 23.

was het vaak lastiger om hun vader als dader te erkennen.²⁵⁷ Tegelijkertijd voelde RS zich als zoon nog steeds schuldig dat hij het ouderschap van zijn vader aan het licht had gebracht, omdat de relatie met zijn vader en familie hierna nooit (meer) goed was gekomen.

3.5.2. Agency

Door het ouderschap, de schuld en verantwoordelijkheid van zijn vader aan het licht te brengen en te verbeelden in diverse vormen van historische configuratie ging RS vanuit zijn *postmemory* het noodzakelijke rouwproces aan dat zijn vader als eerste generatie had laten liggen.²⁵⁸ Hierdoor verkreeg RS *agency* over deze geschiedenis binnen de familieherinnering en kon hij uiteindelijk het ouderschap van zijn vader en de gevolgen hiervan voor hem als volgende generatie accepteren. In die zin is sprake van een geslaagd proces van *repair and redress*. Aan het einde van zijn gedicht *Das Boot* verwoordde hij dit als volgt:

*Pas later beseftte ik dat in de oorlog
Twintig jaar voordat ik werd geboren
Ik mijn vader voorgoed heb verloren.*²⁵⁹

Vanuit zijn erfenis van deze dadergeschiedenis voelt hij zich historisch-moreel verplicht om zijn verhaal te blijven doorvertellen. In hoofdstuk vijf wordt dit nader besproken.

3.6. Conclusie

Als tweede casus is in dit hoofdstuk de betekenis van de familiale oorlogsgeschiedenis in het leven van RS onderzocht. Hieruit is allereerst naar voren gekomen dat bij RS net als bij MR in het vorige hoofdstuk het familiale oorlogsverleden al vanaf zijn kinderjaren aanwezig is geweest in de vorm van het onbestemde 'iets' met de oorlog. In tegenstelling tot de liefdevolle sociale omgeving van MR is RS opgegroeid in een sociaal geïsoleerde thuissituatie, waar regelmatig sprake was van spanningen gerelateerd aan het getroebleerde karakter van zijn vader. Over het oorlogsverleden van zijn vader is door de ouders en zussen

---

²⁵⁷ RS, interview, 52; Schindler, "A Nazi in the Family Closet?," 165-168.

²⁵⁸ Schwab, *Haunting Legacies*, 12-13.

²⁵⁹ Smedinga, *Bunkerslaap*, 9-10.

van RS altijd angstvallig gezwegen. Via het optisch onbewuste, de beladen stiltes en spanningen thuis en de vreemde reactie van zijn vader bij het WK voetbal in 1974 heeft RS als jongen het 'iets' met de oorlog geleidelijk verbonden met zijn vader.

Vanaf zijn twaalfde jaar is RS als stille getuige door zijn vader in vertrouwen genomen over zijn oorlogservaringen, waarbij hij RS steeds vaker steeds dezelfde gefragmenteerde schokkende anekdotes heeft verteld. In dit narratief heeft de vader van RS zich geprofileerd als slachtoffer en de bredere context van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust grotendeels weggelaten. Deze narratieve vertelstrategie komt deels overeen met de omfloerste anekdotiek uit de familie van MR maar vertoont met name gelijkenissen met de narratieven van een deel van de eerste generatie daders uit de onderzoeken van Welzer, Bar-On en Rosenthal.

Geconcludeerd kan worden dat deze dwingende vorm van *silencing* en *being silenced* in zijn thuissituatie uiteindelijk er mede toe bijgedragen heeft dat de *haunting legacy* van zijn vader op vrij indringende wijze transgeneratieel aan RS is overgedragen en tot postmemory is geworden. In de periode dat hij net uit was gegaan, heeft dit bij RS tot vrij ernstige psychische klachten geleid, zoals dit ook bij MR en de vroegere tweede generatie dikwijls het geval is geweest.

Een andere opmerkelijke overeenkomst tussen het verhaal van RS en van MR is dat ook bij RS zijn zoektocht naar het familiale oorlogsverleden in gang is gezet in relatie tot een ander, namelijk zijn vrouw ML. Vanuit een gedeelde interesse in de Tweede Wereldoorlog in het algemeen en hun eigen *postmemory* in het bijzonder hebben RS en zijn vrouw een groot deel van het onderzoek naar het oorlogsverleden van zijn vader samen uitgevoerd. Hierin vormt hun verhaal een bijzondere aanvulling op het onderzoek naar postmemory van Hirsch.

In aanpak en doelstellingen is de zoektocht van RS op grote lijn vergelijkbaar met die van MR. Samen met zijn vrouw heeft RS zich niet alleen 'ingegraven' in tal van feitelijke bronnen maar ook meer fictieve bronnen intensief bestudeerd. Hierdoor hebben zij zich beiden uiteindelijk net als MR tot 'bottom-up' deskundigen ontwikkeld van deze familiale oorlogsgeschiedenis en binnen een bredere context van de geschiedenis van deze Nederlandse daders en hun ouderschap. Een belangrijk verschil met de aanpak van MR is geweest dat RS al in een vroeg stadium van zijn zoektocht zijn verhaal in het publieke domein is gaan vertellen. Dit heeft hem niet alleen waardevolle informatie voor zijn

onderzoek opgeleverd maar ook een breed netwerk met waardevolle contacten.

Uitzonderlijk is ook de wijze waarop RS door zijn onderzoek de emotionele beladenheid die Westerbork voor hem had door de anekdotes van zijn vader vanuit zijn postmemory heeft weten te transformeren tot een plek waar hij met enige regelmaat vertelt over het ouderschap van zijn vader. In de onderzoeksbevindingen van Hirsch en Assman is een dergelijke verandering in betekenis van een locatie niet terug te vinden.

In zijn uiteindelijke historische configuratie heeft RS de slachtoffermythe van zijn vader ontmythologiseerd, waarbij hij hem nadrukkelijk positioneert als dader. Daarbij maakt hij gebruik van een emplotment, waarin hij het ouderschap van zijn vader als een reeks bewuste keuzes van kwaad tot erger neerzet binnen het grotere geheel van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust. In de discursieve context van zijn narratief doorkruisen meerdere hedendaagse historische morele (sub-)dominante discoursen rond ouders en ouderschap, goed en fout en een westers cultureel en moreel discours over familieverhoudingen. Binnen dit kader keurt RS het ouderschap van zijn vader, de keuzes die hij daarbinnen heeft gemaakt maar ook zijn ontkenning van schuld, schaamte en verantwoordelijkheid sterk af. Als materiële artefacten heeft een aantal relatief onschuldige foto's en objecten uit zijn jeugd door zijn zoektocht een meer schuldige betekenis verkregen gerelateerd aan het ouderschap van zijn vader.

Uiteindelijk heeft RS door zijn zoektocht en reconfiguratie van deze oorlogsgeschiedenis meer *agency* verkregen over zijn eigen positie binnen de familie en de familieherinnering. Daarnaast heeft hij zich deels kunnen losmaken van zijn plaatsvervangende gevoelens van schuld, schaamte en verantwoordelijkheidsgevoel voor het ouderschap van zijn vader. In die zin is zeker sprake van een grotendeels geslaagd proces van *repair and redress* en *reparative remembering*.

Hoofdstuk 4: Als de mug een olifant blijkt te zijn

4.1. Introductie

Als derde en laatste casus wordt in dit hoofdstuk het verhaal en de zoektocht van MM geanalyseerd. Een belangrijk verschilpunt met de voorgaande casussen is dat het hierbij om het verhaal van een derde generatie gaat. MM is als kleindochter de eerste geweest in haar familie die op zoek is gegaan naar meer informatie over het familiale oorlogsverleden. In 1934 waren haar overgrootvader, haar opa en zijn broers lid geworden van de NSB. Vanaf 1941 vochtten haar opa en een van zijn broers als SS'ers onder andere aan het Oostfront. Haar overgrootvader was tijdens de oorlog in dienst van de Landwacht, waar haar opa in het laatste oorlogsjaar ook deel van uitmaakte.

In dit hoofdstuk wordt allereerst onderzocht in hoeverre deze oorlogsgeschiedenis van betekenis is geweest tijdens de jeugd van MM als onderdeel van de familieherinnering. Vervolgens wordt haar zoektocht naar meer informatie over deze oorlogsgeschiedenis nader belicht. Daarna wordt het narratief besproken dat zij op basis van deze zoektocht heeft geconstrueerd. Als laatste wordt gereflecteerd op de betekenis van deze zoektocht en het door haar geconstrueerde narratief voor haarzelf en de familie. Op basis van deze bevindingen volgt als laatste een voorlopig concluderende paragraaf.

4.1.1. De sociale en historische narratieve context van het interview

Tijdens mijn online zoektocht naar mogelijk geschikte verhalen vond ik de website van MM waar zij in haar blogs verslag doet van haar zoektocht. Na een eerste kennismakingsgesprek was zij bereid om mee te werken aan dit onderzoek.

MM woont met haar gezin in een stad in Zuid-Holland en is werkzaam als docente geschiedenis op een middelbare school. Het interview vond plaats op 11 april 2021. Op haar verzoek spraken we bij mij thuis af, omdat ze hier niet gestoord kon worden door haar jonge kinderen. Aanvankelijk was ze vrij zenuwachtig, maar dit verdween al snel. MM is zelf historicus, waardoor het soms voelde als een gesprek van collega's onder elkaar. Tegelijkertijd toonde zij zich een zorgvuldige verteller, die met veel liefdevolle aandacht over haar familie, hun oorlogsgeschiedenis en de betekenis hiervan voor haar eigen leven sprak.

4.2. Aanwezigheid van de oorlog tijdens haar jeugd en latere leven

MM (1975) is geboren en opgegroeid in een klein plaatsje in Zuid-Holland, waar haar familie al voor de Tweede Wereldoorlog een tuindersbedrijf had opgebouwd. Na de oorlog had haar vader (1934-2019) het bedrijf met haar opa voortgezet. MM heeft drie oudere zussen en een oudere broer. Zij is het nakomelingetje binnen haar eigen gezin en heeft ook veel oudere neven en nichten. Deze oudere derde generatie wist meer over het oorlogsverleden van de eerste generatie via de verhalen van hun eigen ouders, maar sprak hier niet met MM over. Zij lichtte dit als volgt toe:

Ik denk dat zij zoiets hadden van zij is van 1975. Die heeft geen idee en die hoeft daar ook helemaal geen idee van te hebben, want dat is allemaal, ja...Niemand vindt het leuk om het daar over te hebben.²⁶⁰

Uit bovenstaande observatie van MM bleek dat de oorlogservaringen van de familie een gevoelig onderdeel van de familieherinnering waren. Haar opa was een vrij autoritaire man, die na de oorlog niet meer over zijn oorlogservaringen wilde spreken. De tweede en oudere derde generatie was in deze gemengde vorm van *being silenced* en *silencing* van de familiale oorlogsgeschiedenis meegegaan.²⁶¹

Haar oudere broers en zussen toonden weinig interesse in deze familieverhalen. MM daarentegen was als kind al door het familiale oorlogsverhaal en de bredere geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog gefascineerd.²⁶² Zo kon ze zich nog goed herinneren hoe ze thuis altijd in haar eentje naar de dodenherdenking zat te kijken:

MM: Dat vond ik als kind normaal, want ja je weet niet beter. Achteraf denk je: het is veelzeggend. Dat ik door mijn interesse in de oorlog 4 mei belangrijk vond. Dan zat ik dus in mijn eentje voor de televisie de herdenking te volgen.

DS: Jouw ouders niet?

---

²⁶⁰ MM, geïnterviewd door Denise Schreuder, Amsterdam, 11 April 2021, Transcriptie MM, 8.

²⁶¹ Fivush, "Speaking Silence," 91- 92.

²⁶² MM, interview, 7-8.

*MM: Dan was mijn vader in de tuin bezig. En mijn moeder was ook vaak bezig en aan het werk. (..) Pas veel, veel, veel later ga je denken: Ja, mijn vader vluchtte dan dus de tuin in of zo ja.*²⁶³

Op vergelijkbare wijze als bij MR en RS in de vorige hoofdstukken viel voor MM de betekenis van dergelijke momenten pas door haar latere zoektocht op zijn plaats. Via het optisch onbewuste, het zwijgen en de stilte(s) had zij als kind de beladenheid van het familiale oorlogsverleden wel opgemerkt en opgeslagen. Haar grote interesse voor de Tweede Wereldoorlog en nieuwsgierigheid naar de oorlogsgeschiedenis van haar familie kunnen binnen dit kader dan ook worden beschouwd als kenmerkend voor de ontwikkeling van haar *postmemory*. Het is opvallend te noemen dat zij hierin de enige was binnen het gezin en de familie.

4.2.1. 'iets'

Binnen de dorps- en kerkgemeenschap waar zij als gezin en familie deel van uitmaakten, had MM als kind sterk het gevoel dat dingen niet werden uitgesproken of besproken: "Dat wat je zag en hoorde niet het hele verhaal was."²⁶⁴ Ook dit 'iets' kon zij pas tijdens haar zoektocht relateren aan de oorlog. Zij wist toen te achterhalen dat vanaf de jaren dertig diverse kleine fascistische partijen in haar dorp aanhang hadden verkregen. Gedurende de bezetting was hieruit een netwerk geformeerd van verschillende families, waaronder die van haarzelf, die pro-Duits en lid van de NSB waren geweest. Aangezien de gemeenschap altijd vrij klein en hecht was geweest, wist men tijdens de jeugd van MM nog heel goed wie destijds tot deze groep hadden behoord.²⁶⁵ Desondanks had zij nooit de ervaring dat zij persoonlijk op dit familiale oorlogsverleden werd afgerekend. Het ging veel meer over een soort plaatsen, wanneer werd gezegd: "Oh ben jij er eentje van die familie?" of "Ik heb jouw opa nog gekend."

*MM: Het voelde heel erg van de olifant in de kamer, die nooit werd benoemd. Maar die, ja die was er dus wel. (..) Ik denk ook wel dat kinderen dat toch wel voelen.*²⁶⁶

---

²⁶³ MM, interview, 35.

²⁶⁴ MM, interview, 11.

²⁶⁵ MM, interview, 11.

²⁶⁶ MM, interview, 11, 15.

Het door haar omschreven gevoel van geplaagd worden, is vergelijkbaar met de ervaring van MR tijdens zijn jeugd hoe dorpsgenoten reageerden bij het horen van zijn familienaam. De ‘onbenoemde olifant’, waar MM in bovenstaand fragment over sprak, kan beschouwd worden als een mooie en adequate metafoor voor het *being silenced* dat ook in de jaren van haar jeugd nog in de Nederlandse samenleving overheerste rond daders en ouderschap uit de Tweede Wereldoorlog. Hun familie hoorde nog steeds bij de gemeenschap maar als kind had MM via het optisch onbewuste en deze stilte(s) opgemerkt en opgeslagen dat dit accepteren niet gepaard ging met alles vergeten en vergeven. Haar ouders hadden zo hun eigen strategie om hier mee om te gaan.

MM: Mijn vader was bijvoorbeeld heel erg van het wel wat bagatelliseren: “Nee, daar heb ik niet zoveel van gemerkt. En nee, dat werd ons volgens mij niet aangerekend. (..) Heb ik niet veel last van gehad.” Hij was ook een heel optimistisch ingestelde man. Ik denk dat hij dat ook niet wilde, vond dat moeilijk toe te geven voor zichzelf, dat anderen hem daar misschien wel op aangekeken zullen hebben. Ja, je bent ook gewoon helemaal onderdeel van die gemeenschap natuurlijk.²⁶⁷

Het bagatelliseren van haar vader kan beschouwd worden als onderdeel van zijn eigen coping mechanisme om zich te verhouden tot dit beladen oorlogsverleden. Een tijd die voor hemzelf als kind en behorende tot de vroege tweede generatie ook traumatiserend was geweest. In zijn poging om dit zoveel mogelijk te vergeten, had hij zich aangepast aan de codering van *silencing* en *being silenced* in zijn familie maar ook daarbuiten in de dorps- en kerkgemeenschap.

4.2.2. Familieanekdotes over de oorlog

Net als bij de familie van MR rouleerden in de familie van MM enkele anekdotes over het familiale oorlogsverleden. Zo werd soms verteld dat “opa bevroren voeten heeft gehad aan het Oostfront in Rusland.” Daarnaast werd soms genoemd dat een van haar oudooms chauffeur van Mussert was geweest. Volgens MM waren dit een soort feitelijke mededelingen zonder enige uitleg of toelichting.

---

²⁶⁷ MM, interview, 12.

Na de bezetting was haar oma ook lid geworden van de NSB en had haar kinderen een NSB-opvoeding gegeven. De oudere broers van haar vader waren ook lid van de Jeugdstorm geweest. Op Dolle Dinsdag in 1944 was haar oma met haar kinderen naar Duitsland gevlucht. Haar vader sprak zelden over de oorlog, maar vertelde MM toen zij een jaar of twaalf was wel over hun terugkeer na de bevrijding:

MM: Mijn oma, mijn vader en zijn jongste broertje werden opgepakt en in een kamp ondergebracht. (...) En dan ook nog vrouwen en kinderen van elkaar gescheiden. Dat kon mijn vader zich met name nog herinneren. Dat eh dat is gewoon een trauma voor hem geweest. En mijn vader had ook zware epilepsie en die kreeg ook een epilepsie aanval. En zelfs toen mocht mijn oma niet naar hem toe, dat herinnerde hij zich echt nog. Dat heeft hij me ook verteld. (...) En ik weet nog heel goed ook dat ie echt er bij zei: "Ja, die hardvochtigheid dat heb ik nooit begrepen waarom dat nodig was(..)."268

Het vertellen van deze anekdote greep MM zichtbaar sterk aan en op dit moment van ons gesprek begon ze te huilen. Hieruit kwam niet alleen de liefdevolle relatie die zij als dochter met haar vader had naar voren, maar daaraan gerelateerd ook de impact die deze anekdote destijds op haar had gehad en nog steeds heeft. Een dergelijke verbondenheid met de kwetsbaarheid van de vorige generatie in relatie tot hun oorlogservaringen wordt door Hirsch als een belangrijk kenmerk gezien van *postmemory*.²⁶⁹ De *postmemory* van MM werd gevormd door de oorlogservaringen van haar opa maar ook door de impact hiervan op de jeugd en het leven van haar vader. De hardvochtige behandeling van vrouwen en kinderen van collaborateurs direct na de bevrijding waar haar vader in bovenstaand fragment over sprak, was ook een belangrijk thema in de verhalen van de vroegere tweede generaties kinderen van 'foute' ouders.²⁷⁰

Tijdens haar jeugd ervoer MM het oorlogsverleden van haar opa nooit als een geheim. Dit kwam met name door de openheid van haar moeder over het 'fout' zijn van haar opa tijdens de oorlog. Zij was altijd bereid om de vragen van MM te beantwoorden.²⁷¹

---

²⁶⁸ MM, interview, 27.

²⁶⁹ Hirsch, "Works in Progress," 143.

²⁷⁰ Zie ook Kromhout, *Fout Geboren*; Tames, *Doorn in het Vlees*.

²⁷¹ MM, interview, 30-31.

Haar moeder kwam zelf uit een eenvoudig tuindersgezin dat in de oorlog anti-Duits was geweest. Aangezien zij afkomstig was uit hetzelfde dorp, wist zij al voor haar huwelijk over het 'fout' zijn van haar schoonfamilie. Doordat het tuindersbedrijf lang in handen was geweest van vader en zoon, had haar moeder dagelijks met haar schoonvader te maken. Volgens MM was haar opa geen gemakkelijke man en dulde hij weinig tegenspraak. Haar vader daarentegen was zachtaardig, rustig en niet altijd goed opgewassen tegen zijn vader. Dit maakte de werk- en familierelatie regelmatig tamelijk ingewikkeld. Haar opa sprak zich een keer tegen haar moeder uit over zijn oorlogservaringen: "Ik kan je er een ding over zeggen. Ik heb nooit iemand doodgemaakt. Dat moet je maar van me aannemen."²⁷² MM hoorde deze uitspraak later weer van haar moeder en had deze lang voor waarheid aangenomen.

Uit bovenstaande schets van de familieverhoudingen bleek dat de grootvader van MM niet alleen het zwijgen maar ook zijn eigen waarheid over zijn oorlogservaringen aan de familie had opgelegd. Binnen de gegeven werk- en familieverhoudingen hadden de ouders van MM zich hier grotendeels naar gevoegd. Daarnaast waren voor haar vader zijn eigen oorlogservaringen dusdanig traumatisch geweest, dat hij het onderwerp zelf ook liever vermeed. Deels komt dit overeen met de familieverhalen van Duitse daders uit de onderzoeken van Bar-On en Rosenthal, waarbij de volgende generatie(s) het zwijgen van de eerste generatie overnamen om de familieverhoudingen niet te verstoren.²⁷³

MM had zelf een keer geprobeerd om het gesprek met haar opa over de oorlog aan te gaan. In een van haar blogs schreef zij hier onder meer het volgende over:

Als zeventienjarige die de wereld nog moet ontdekken zit ik tegenover een bejaarde man met een bewogen leven achter de rug, waarover niet wordt gesproken. Tussen ons in de oorlog, die ik alleen ken uit boeken, films en de geschiedenislessen op school. Bij die lessen ging het niet over de 'foute' kant. Van klasgenootjes en de leraar zelf hoorde ik mooie verhalen, met trots verteld, over grote en kleine verzetsdaden van opa's. Ik zweeg dan ook. Maar ik wil graag meer weten en begrijpen. (...) Ik besluit heel voorzichtig een balletje op te gooien. "Opa, werd er bij u vroeger thuis eigenlijk veel over politiek gesproken?" Het blijft stil. Hij haalt zijn schouders op, kijkt weg. Gesloten blik en heldere lichaamstaal, van lichte ergernis en afweer.

---

²⁷² MM, interview, 32.

²⁷³ Rosenthal, *The Holocaust in Three Generations*, 13-19.

*Ik voel me geïntimideerd. We praten verder over iets anders. Het is de eerste en laatste keer dat ik, hoe omzichtig ook, het onderwerp bij hem ter sprake breng.*²⁷⁴

Interessant in deze passage was de treffende omschrijving van de kloof, zoals Erll dit heeft benoemd, die MM had ervaren tussen haar individuele herinnering aan het familieverhaal over het ‘fout’ zijn van haar opa en de culturele herinnering rond de Tweede Wereldoorlog.²⁷⁵ In haar beleving lag in deze narratieven vooral de nadruk op helden en moed en ontbraken hierin de ‘foute’ verhalen zoals de oorlogsgeschiedenis van haar familie. Uit het Duitse onderzoek van Welzer kwam een scheiding naar voren tussen de uitgebreide kennis over de Naziperiode en de Holocaust waarover de jongere generaties via de culturele herinnering en Duitse herdenkingscultuur inmiddels beschikt en de tendens bij de derde generatie om de oorlogsverhalen van hun (groot-)ouders positiever af te schilderen binnen de familieherinnering.²⁷⁶ MM neemt daarentegen als derde generatie het ‘fout’ zijn van de eerste generatie van haar familie uiterst serieus. Zij is op zoek naar de plek en betekenis van dit ‘foute’ familiale oorlogsverhaal binnen de bredere context van de Nederlandse herinnerings- en herdenkingscultuur, aangezien zij het idee heeft dat dit verhaal hierin nog steeds grotendeels ontbreekt. In dit opzicht sluit haar verhaal aan op de observatie van Van der Laarse dat bij nazaten van ‘foute’ Nederlanders sprake is van een omgekeerd zoekproces vanuit hun *postmemory*; de verhalen van hun (groot-)ouders zijn als ongemakkelijke geschiedenissen binnen hun familie, de officiële herdenkings- en herinneringscultuur en een groot deel van het cultureel geheugen tot op heden grotendeels weggestopt en verzwegen²⁷⁷

Uiteindelijk heeft haar *postmemory* MM destijds mede doen besluiten om geschiedenis te gaan studeren. Hierin zit een opvallende parallel met het verhaal van MR, die vanuit een soortgelijke fascinatie destijds had besloten om Duits te gaan studeren.

---

²⁷⁴ MM, “Studie,” Mijn familiegeschiedenis (blog), geraadpleegd op 22-8-2022, <https://marjonnemaan.nl/mijn-familiegeschiedenis/studie/>

²⁷⁵ Erll, “Locating Family in Cultural Memory Studies,” 314-315.

²⁷⁶ Welzer, “Family Memories of World War II and the Holocaust in Europe,” 178-181.

²⁷⁷ Van der Laarse, “Herdenken van pijnlijk erfgoed.”; Zie ook paragraaf 1.4.2.

4.2.3. Invloed van deze oorlogsgeschiedenis op haar leven als (jong-)volwassene

Het is opmerkelijk te noemen dat MM ondanks haar fascinatie voor haar familiale oorlogsgeschiedenis tijdens haar studie het onderwerp van de Tweede Wereldoorlog en collaboratie grotendeels bewust had gemeden. Zij vertelde hierover: “Ik dacht dat pad ga ik niet op. Daar ben ik persoonlijk bij betrokken, moet ik niet doen. Dat is niet wetenschappelijk.”²⁷⁸ Tegelijkertijd voelde zij zich op die leeftijd te jong voor een dergelijk ingewikkeld thema, dat persoonlijk zo dichtbij kwam:

*Ook omdat tijdens mijn studietijd Grijs Verleden van Chris van der Heijden uitkwam. Ik heb toen die hele polemiek in de Groene Amsterdammer gevolgd tussen hem en Leon de Winter en Jessica Durlacher. Daar las ik heel erg de bevestiging: Zie je, dit moet je helemaal niet doen, als familie van een fout iemand in de oorlog moet je hier helemaal niet je vingers aan branden, want je ziet hoe je dat wordt nagedragen. En ik vond ook wel dat Van der Heijden niet helemaal onbevooroordeeld in die discussies zat.*²⁷⁹

Uit zelfbescherming besloot MM destijds om deze complexe beladenheid te omzeilen en haar familiegeschiedenis voorlopig te laten rusten. Haar besluit sluit aan bij de observatie van Matthée, dat deze hoogoplopende polemiek rond het boek van Van der Heijden nazaten van ‘foute’ Nederlanders weer huiveriger had gemaakt om hun verhaal in het publieke domein te delen.²⁸⁰ In de volgende paragraaf wordt besproken wat MM uiteindelijk toch tot haar onderzoek deed besluiten.

4.3. Zoektocht

4.3.1. Begin

Door het lezen van enkele krantenartikelen over de overdracht van de CABR dossiers aan het Nationaal Archief, ontstond bij MM in 2003 het idee dat zij in het dossier van haar opa wellicht meer informatie over zijn oorlogsverleden zou kunnen vinden. Na haar aanvraag tot inzage van het dossier kreeg zij een brief van het archief dat het hier wellicht om een groter verhaal ging dan zij verwachtte. Toen zij het dossier daadwerkelijk kwam inzien, werd dit door een medewerker nader toegelicht.²⁸¹ Haar grootvader bleek na de oorlog vooral

---

²⁷⁸ MM, interview, 43.

²⁷⁹ MM, interview, 43-44.

²⁸⁰ Kaaij, “Verdriet over een foute vader.”

²⁸¹ MM, interview, Schreuder, 36.

veroordeeld te zijn vanwege zijn betrokkenheid bij huiszoekingen, arrestaties en razzia's als commandant bij de Landwacht in Leiden vanaf voorjaar 1944. In het dossier zaten verklaringen van getuigen die onder meer beschreven dat haar opa bij deze activiteiten meestal gekleed was in zijn SS uniform en vrij fanatiek in zijn handelen was geweest. Door deze verhalen kwam de historische werkelijkheid van het daderschap van haar opa voor MM opeens heel dichtbij. Het hoofdkwartier van de Landwacht was gevestigd in de Nieuwsteeg. Vanuit haar *postmemory* verloor deze plek, waar zij als student regelmatig doorheen was gelopen, voorgoed zijn onschuld doordat zij deze mnemonisch verbond met het daderschap van haar opa.²⁸² Daarnaast bleek haar opa tijdens zijn dienstdtijd als SS'er veel foto's gemaakt te hebben. Over de confrontatie met deze foto's in het dossier vertelde MM: "(..)Je kunt zo'n familieverhaal heel goed een beetje zo achter in je hoofd houden. Maar bij zo'n foto dan...pff ja, kun je het niet meer wegstoppen of relativeren."²⁸³

De informatie in het CABR dossier had MM dichterbij de historische werkelijkheid van de oorlogstijd van haar opa gebracht. Een aantal leemte(s) en stilte(s) in het verhaal hierover binnen haar *postmemory* en de familieherinnering waren hierdoor ingelost. Zeker voor haar als historicus had zijn daderschap nu een duidelijke betekenis gekregen binnen het historisch en morele discours rond collaboratie. Het lezen van de ooggetuigenverklaringen maar met name ook het zien van de foto's hadden bij MM een definitieve breuk te weeg gebracht in haar verbeelding en inleving van het daderschap van haar opa. Vanaf nu was dit onontkoombaar aanwezig, en kleurde het al haar herinneringen aan haar jeugd, familie en hoe zij zelf in het leven stond. Een dergelijke breukervaring wordt door Hirsch omschreven als het voorgoed verliezen van de blik van onschuld.²⁸⁴ MM had het dossier van haar opa destijds na een uur dichtgeslagen en was weggegaan. Zij lichtte dit als volgt toe: "Ik kon er verder niks mee. Het was te groot."²⁸⁵ In 2017 pakte zij haar zoektocht pas weer op.

4.3.2. Vervolgstappen in haar zoektocht

Van haar ouders hoorde zij toen dat in de tussenliggende periode een neef van haar een groot deel van de familiegeschiedenis al vrij grondig had uitgezocht. Zijn vader had zijn

---

²⁸² MM, interview, 22.

²⁸³ MM, interview, 21.

²⁸⁴ Hirsch, *The Generation of Postmemory*, 104-105.

²⁸⁵ MM, interview, 37.

herinneringen aan zijn tijd bij de Jeugdstorm maar ook aan het opleidingskamp waar hij in 1944 in Duitsland nog terecht was gekomen, opgeschreven. Zijn kinderen hadden deze aantekeningen na zijn dood pas gevonden.²⁸⁶ Vervolgens was haar neef met de ouders van MM het gesprek aangegaan om hier meer over te weten te komen. Hieruit kwam wederom naar voren hoe sterk de dynamiek van het *silencing* en *being silenced* generaties lang in de familie van kracht was. MM en haar neef brachten hier als derde generatie pas verandering in. Tijdens het interview vertelde MM dat het voor haar een grote opluchting was dat zij niet langer de enige was in de familie die meer wilde weten over deze beladen oorlogsgeschiedenis.²⁸⁷

Door het onderzoek van haar neef te lezen en met hem herinneringen aan hun familie uit te wisselen, ontdekte ze bijvoorbeeld dat haar oudooms allemaal fout waren geweest tijdens de oorlog. Daarnaast bleek haar oma, met wie MM en haar zussen altijd een goede band hadden gehad, het nazistische gedachtegoed van haar man altijd te hebben gesteund.²⁸⁸ Voor MM was dit net als voor veel andere volgende generaties van ouders die een goede band hadden met hun (groot-)ouders heel verwarrend.²⁸⁹ MM werd zich hierdoor nog meer bewust van haar afkomst en ging zich afvragen in hoeverre sprake was van een erfelijke belasting.²⁹⁰

In de verhalen van MR en RS in de vorige hoofdstukken kwam dit thema van de erfelijke belasting ook naar voren. Het is opmerkelijk te noemen, dat dit thema voor MM die tot de derde generatie en hierdoor nog verder afstaat van het ouderschap van de eerste generatie nog steeds van betekenis bleek te zijn. Door haar ontdekkingen realiseerde zij zich nog meer dat een groot deel van het leven van haar grootouders voor haar als kleindochter altijd onbekend was geweest. Een belangrijke leidraad bij het vervolg van haar zoektocht werd dan ook het verkrijgen van een duidelijker beeld van de herkomst van het gedachtegoed van haar opa en de leef- en belevingswereld van haar familie voor en tijdens de oorlog.²⁹¹ Voor MR en RS was dit ook een belangrijk onderdeel van hun zoektocht geweest.

---

²⁸⁶ MM, interview, 24.

²⁸⁷ MM, interview, 38.

²⁸⁸ MM, interview, 40.

²⁸⁹ Schindler, "Kinderliebe," 25, 26.

²⁹⁰ Schindler, "A Nazi in the Family Closet?," 165-168.

²⁹¹ MM, interview, 41.

In diezelfde periode ontdekte zij dat in een nieuwe druk van een historisch-wetenschappelijk boek over de Nederlandse SS in Rusland een deel van de foto's die in het CABR dossier van haar opa zaten, waren opgenomen. De medewerkers van het Nationaal Archief hadden haar wel verteld dat zij deze foto's onder de aandacht hadden gebracht van de betreffende auteur, maar over de betreffende publicatie was MM of haar familie niet op de hoogte gebracht. Volgens de auteur was dit te rechtvaardigen, omdat hij het materiaal had geanonimiseerd, zo vertelde hij haar toen ze contact opnam. In een van haar latere blogs schreef ze hierover: "Ons verleden voelde niet van ons, maar onze geschiedenis was blijkbaar al van anderen."²⁹² Tijdens ons gesprek vertelde zij dat ze een dergelijke gang van zaken nog steeds scheef en onrechtvaardig vond, ook omdat zij zelf als familielid volgens het protocol van het archief geen kopieën van deze foto's mocht maken. Moreel-emotioneel vond ze het ook lastig:

MM: "Als je een beetje oog hebt voor de complexiteit van die emoties, die nog kunnen leven bij iemand als mijn vader, dan zou je toch moeten begrijpen dat het plaatsen van zo'n foto gewoon zo confronterend en heftig kan zijn. (..)"²⁹³

Mede hierdoor is zij destijds tot het inzicht gekomen dat het juist waardevol en interessant kon zijn om als historicus haar persoonlijke familiegeschiedenis samen te brengen met de algemene kennis en ideeën over collaboratie. Met dit gecombineerde perspectief onderscheidt MM zich met haar onderzoek en verhaal niet alleen van de andere twee casussen in deze scriptie maar ook van veel andere verhalen uit de studies van Rosenthal, Schwab en Hirsch. Tegelijkertijd maakte deze combinatie het onderzoek emotioneel voor haar niet minder lastig. Zo maakte zij uit een familiebericht in de krant in 1943 op dat het gezin van haar opa een trotse NSB-familie was geweest. Dit riep gemengde gevoelens bij haar, zoals zij beschreef in een van haar blogs:

Het liefst wil ik me van deze familie afwenden. Me volledig van ze distantiëren. We hebben toevallig een naam gemeen, (..) maar wat zegt dat? Maar naast dit gevoel is er ook steeds die drijfveer om meer inzicht te krijgen. Om het onder ogen te zien, ervan te leren en misschien

---

²⁹² MM, "De zoon," *Mijn Familiegeschiedenis* (blog), geraadpleegd op 6-6-2021, <https://marjonnemaan.nl/mijn-familiegeschiedenis/21-de-zoon/>.

²⁹³ MM, interview, 40.

*anderen hiervan iets mee te geven. Over hoe we ons met de kennis van nu verhouden tot problematische geschiedenis en onomkeerbare keuzes.*²⁹⁴

De heen en weer gaande beweging, die door MM hierboven is beschreven, wijkt af van het spanningsveld tussen afstand en nabijheid zoals Hirsch dit heeft gedefinieerd. In de studies van Hirsch wordt dit spanningsveld door de volgende generaties met name gerelateerd aan de ervaringsgerichte en epistemologische afstand tot de ervaringen van de eerdere generatie(s). Zij waren er immers niet bij, maar trachtten aan de andere kant dit met inzet van hun verbeelding en inleving wel zo dicht mogelijk te naderen. Bij MM gaat het echter over een spanningsveld tussen emotionele en morele afkeuring en distantiëren aan de ene kant en aan de andere kant nieuwsgierigheid en professionele gedrevenheid om deze ongemakkelijke geschiedenis onder ogen te zien en aan het licht te brengen.²⁹⁵

Voor haar verdere onderzoek maakte MM, zoals MR en RS dit ook hadden gedaan, gebruik van diverse andere historische (beeld-)archieven en las en leest zij nog steeds alle relevantie (semi-)wetenschappelijke literatuur. Daarnaast beschikt zij over een groot netwerk binnen het historisch-wetenschappelijk vakgebied, waar zij vragen over haar onderzoek aan kan voorleggen. Net als RS in het vorige hoofdstuk heeft zij er bewust voor gekozen om haar verhaal over haar familiale oorlogsgeschiedenis en haar zoektocht in de vorm van haar blogs als historische configuratie te delen in het publiek domein. Naar haar idee heeft zij zo het persoonlijk eigenaarschap over de oorlogsgeschiedenis van haar familie en de betekenis hiervan voor haar eigen identiteit en leven weer verkregen.²⁹⁶

4.3.3. Materiële artefacten

Zoals in paragraaf 4.3.1 werd aangegeven, waren de foto's van haar opa uit zijn CABR dossier van grote betekenis voor de verdere zoektocht van MM en haar uiteindelijke historische configuraties van de familiale oorlogsgeschiedenis. Voor het interview had zij onder andere onderstaande foto's meegebracht.

---

²⁹⁴ MM, "Trotse NSB familie," *Mijn Familiegesciedenis* (blog), geraadpleegd op 6-6-2022, <https://marjonnemaan.nl/mijn-familiiegesciedenis/7-trotse-nsb-familie/>.

²⁹⁵ Hirsch, "Surviving Images," 5.

²⁹⁶ MM, interview, 44.

Foto 1. Gemaakt door de opa van MM in Rusland, juni 1942

Foto 2. Fotograaf onbekend, exacte datum onbekend, ergens in 1943

Bron beide foto's: website MM

Visueel feitelijk leverden beide foto's MM het bewijsmateriaal dat haar grootvader in dienst was geweest bij de SS en aan het oostfront was geweest. Het onderschrift bij de eerste foto luidde: "Heerlijk in het zonnetje voor de bunker." In een van haar blogs MM beschreef haar ervaring bij het bekijken van deze foto's als volgt:

Ik blijf er maar naar kijken. Ik wil in z'n hoofd kruipen, weten wat hij dacht en voelde. Als je alleen deze foto's ziet, komen zijn ervaringen aan het oostfront over als een gevaarlijk maar leuk avontuur. Heeft hij het zo ervaren of was dit een manier om de spanning de baas te blijven? (..) De dagen na mijn archiefbezoek blijft mijn opa bij me. Hij loopt met me mee. Ziet wat ik doe, en hoe mijn leven is. (..) Ik praat tegen hem. Maar van zijn kant blijft het stil.²⁹⁷

Uit deze passage komt goed naar voren hoe deze foto's niet alleen feitelijke informatie opleverden maar voor MM tevens fungeerden als een soort persoonlijk venster op het verleden; een gematerialiseerde verbinding met de dagelijkse werkelijkheid van haar opa in die tijd.²⁹⁸ Vanuit haar *postmemory* trachtte MM met inzet van haar verbeelding en inleving deze realiteit dichterbij te halen om meer te kunnen begrijpen van de beleving van haar opa. Tegelijkertijd gaven de kameraadschap en ontspanning die uit bovenstaande foto naar voren kwamen haar een gevoel van ongemak vanuit haar kennis en inzicht in het

²⁹⁷ MM, "Russisch oerwoud," *Mijn Familiegesciedenis* (blog), geraadpleegd op 7-6-2022, <https://marjonnemaan.nl/mijn-familiiegesciedenis/5-russische-oerwoud/>.

²⁹⁸ Hirsch, *The Generation of Postmemory*, 38.

historisch- morele discours over de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust. Uiteindelijk realiseerde zij zich dan ook dat de waarheid over het hier afgebeelde verleden voorgoed in *a subtle beyond* ligt.²⁹⁹

De tweede foto had als onderschrift: “Met verlof thuis.” Hierop zijn haar grootouders, haar vader en zijn jongste broer te zien. Aanvankelijk was deze foto voor MM vooral schokkend geweest, omdat het ouderschap van haar opa hier zo duidelijk werd gematerialiseerd door zijn SS uniform. Op de foto zijn haar beide grootouders, haar vader en zijn jongste broer te zien. Tijdens ons gesprek vertelde MM hierover: “Deze vier mensen heb ik allemaal heel goed gekend, daar ben ik mee opgegroeid.”³⁰⁰ Door dit beeld kwamen heden en verleden voor haar veel dichterbij. Daarmee fungeerde deze foto voor MM als een soort screen image van de kracht en impact van het historisch afgebeelde op de familieverhoudingen, zoals zij die had gekend.³⁰¹

Tijdens ons gesprek had ik haar verteld over het begrip *postmemory* en hoe Hirsch dit in haar onderzoek heeft gerelateerd aan de betekenis van foto’s. Uiteindelijk gaf dit haar nog meer inzicht in de emotioneel-affectieve betekenis van deze foto voor haar. Daarmee is dit een goed voorbeeld van de co-creatie tussen interviewer en geïnterviewde. In een volgende blog schreef zij hierover:

*Mijn vader die op de foto ongeveer 8 jaar was, had ik al vaker op kinderfoto’s gezien. Ik herkende hem meteen. Maar ik had hem nooit naast iemand gezien in een SS-uniform. (...) En ineens realiseerde ik me wat ik dus toch nooit écht goed begrepen had. Dat dit voor mijn vader de realiteit was. Dat dit voor hem normaal was als kind.*³⁰²

Door deze foto werd MM zich met name bewust van de *haunting legacy* van het ouderschap van haar opa op de jeugd en het verdere leven van haar vader en daarmee uiteindelijk op haar eigen jeugd en leven als volgende generatie.³⁰³

---

²⁹⁹ Hirsch, *The Generation of Postmemory*, 62.

³⁰⁰ MM, interview, 20-21.

³⁰¹ Hirsch, *The Generation of Postmemory*, 38.

³⁰² MM, “De zoon.”

³⁰³ Hirsch, *The Generation of Postmemory*, 38.

4.4. Het narratief van MM over de oorlogsgeschiedenis van haar opa en familie

MM is tot op heden nog met haar onderzoek naar het familiale oorlogsverleden bezig. In de voorgaande paragrafen zijn al enkele feitelijke vondsten en inzichten besproken. In haar zoektocht maar ook in de emplotment van haar narratief over de familiale oorlogsgeschiedenis staat thematisch de volgende vraag centraal: hoe is mijn opa zo ‘fout’ geworden? In deze paragraaf worden een aantal hieraan gerelateerde aspecten van haar configuratie en de wijze waarop zij deze in haar emplotment heeft neergezet, belicht.

4.4.1. Afkomst en herkomst

Als eerste viel op dat MM gebruik maakte van een bredere plotlijn van afkomst en herkomst om een beeld te schetsen van de sociaaleconomische herkomst van de familie en de onderlinge verhoudingen en hoe zij vanuit deze context tot hun ouderschap zijn gekomen.³⁰⁴ Haar opa was afkomstig uit een familie, die al generaties lang boeren en vissers waren in een klein plaatsje in Zuid-Holland. Haar overgrootvader had op een gegeven moment met een deel van de opbrengst van zijn landbouwbedrijf een stuk grond in het Westland gekocht. Daar was hij samen met zijn zonen, waaronder de latere opa van MM een nieuw familiebedrijf in de tuinbouw was begonnen. De economische crisis in de jaren dertig maakte het echter lastig voor de familie om het bedrijf rendabel te houden. In oktober 1934 waren haar overgrootvader, opa en drie van zijn broers lid geworden van de NSB en daarna vrij actief betrokken geraakt bij de partij.³⁰⁵ MM vermoedde dat haar overgrootvader maar zeker ook haar opa, die vrij sterk politiek geïnteresseerd was, zich aangetrokken hadden gevoeld door de nieuwe koers van eenheid en solidariteit en de belofte dat de partij zou opkomen voor de arme tuinders, die de NSB op bijeenkomsten aan hun leden voorspiegelden.³⁰⁶ Vanuit deze achtergrond van de familie introduceerde MM hier een emplotment vergelijkbaar met dat van MR in zijn narratief, waarin haar familie zich in een nobele poging tot lotsverbetering verbonden had aan de NSB, waarna het in haar ogen alleen maar bergafwaarts was gegaan.

---

³⁰⁴ Zerubavel, *Time Maps*, 55-68

³⁰⁵ MM, interview, 4-5.

³⁰⁶ MM, “De NSB in Monster 2,” *Mijn Familiegeschiedenis* (blog), geraadpleegd op 8-6-2-22, <https://marjonnemaan.nl/mijn-familiegeschiedenis/14-de-nsb-in-monster-ii/>

Tijdens de oorlog waren namelijk zowel haar (over-)grootvader als zijn broers actief geweest binnen de Nederlandse SS en/of de Landwacht. Na de bevrijding werd haar opa gevangen genomen en kreeg hij een gevangenisstraf van vijftien jaar. Wegens goed gedrag kwam hij eerder vrij en keerde toen weer terug naar het tuindersbedrijf.³⁰⁷ Daarna bleef het bedrijf nog enkele decennia in handen van de familie. MM zag in de wijze waarop haar familie zowel economisch, politiek-ideologisch maar ook fysiek ruimtelijk al generaties lang onderling zo nauw met elkaar verbonden was, een deel van de verklaring voor het zwijgen over de familiale oorlogsgeschiedenis. Ze moesten immers samen het bedrijf overeind houden.³⁰⁸ Ook hierin maakte MM gebruik van elementen uit de emplotment van de tragische ondergang, waarbij zij het zwijgen van haar familie na de oorlog beziet als een volgende stap in de neerwaartse val van haar familie in hun poging tot (economische) lotsverbetering.

4.4.2. Van kwaad tot erger

Binnen haar narratief over de familiale oorlogsgeschiedenis gaat MM daarnaast dieper in op het individuele verhaal van haar opa. Vanuit een historisch en moreel discours rond collaboratie maakt zij gebruik van een emplotment van keuzes van kwaad tot erger in relatie tot zijn ouderschap, waarmee zij haar grootvader op vergelijkbare wijze zoals RS dit met zijn vader heeft gedaan verantwoordelijk stelt voor de keuzes die hij heeft gemaakt. Een dergelijke emplotment komt ook voor in een aantal narratieven van volgende generaties uit het onderzoek van Schindler.³⁰⁹ Nadat in 1941 tijdens een partijbijeenkomst was opgeroepen om ten strijde te trekken tegen het bolsjewisme, had haar opa zich aangemeld als vrijwilliger bij de Waffen-SS. MM benoemde deze keuze van haar opa als opmerkelijk, omdat hij toen al een gezin had.³¹⁰ Na zijn opleiding werd hij naar het oostfront in Rusland gestuurd. Eind 1943 of begin 1944 meldde hij zich aan voor de Landwacht, omdat hij na zijn verlof in Nederland wilde blijven. Na een korte opleiding werd hij in het voorjaar van 1944 landscommandant van de Landwacht in Leiden. Daar was hij ook betrokken bij huiszoekingen, arrestaties en razzia's.³¹¹ In haar narratief vertelt MM vervolgens hoe

---

³⁰⁷ MM, interview, 16-17.

³⁰⁸ MM, interview, 48.

³⁰⁹ Schindler, "A Nazi in the Family Closet?," 167-168.

³¹⁰ MM, interview, 15.

³¹¹ MM, interview, 21-22.

ingrijpend zijn keuzes als dader en daarmee zijn daderschap zijn geweest voor de levens van de volgende generaties in de familie waaronder dat van haar vader. In haar emplotment beschouwt MM de *haunting legacy* van het familiale oorlogsverleden dan ook als een laatste stap in de tragische ondergang van haar familie.

4.5. Reflectie

MM heeft haar eerste onderzoeksbevindingen aan haar moeder maar ook nog aan haar vader, die in 2019 overleed, kunnen voorleggen. Door haar onderzoek en dat van haar neef is iets meer ruimte gekomen binnen de familie om over de familiale oorlogsgeschiedenis te praten.

Feitelijk heeft zij inmiddels het narratief rond de daden en het daderschap van haar opa en zijn familie in kaart weten te brengen. Over de drijfveren van haar opa tast zij echter tot op heden grotendeels in het duister. Wel heeft zij een beter beeld gekregen van de impact van dit oorlogsverleden op het leven van haar eigen vader.

4.5.1. Schuld, schaamte en de last van het oorlogsverleden

MM heeft door haar onderzoek het daderschap van haar opa en familie niet alleen aan het licht gebracht in haar reconfiguratie van deze geschiedenis maar ook gepositioneerd binnen de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust. Vanuit een historisch-moreel discours rond daders en daderschap keurt zij de keuzes van haar opa en zijn daden die hieruit zijn voortgekomen af.

Dat haar opa naar alle waarschijnlijkheid van de gehele familie het meest door de inhoud en het idealisme van de NSB werd gedreven en daarin ook door haar oma werd ondersteund, voelt voor MM als derde generatie van de familie lastig en verwarrend.³¹² Zelf heeft zij van jongs af aan al een grote politieke belangstelling en mengt zij zich met enige regelmaat in debatten die via Twitter over sociaalmaatschappelijke kwesties worden gevoerd. Tegen de achtergrond van het ideologisch gedreven daderschap van haar grootouders voelt zij als kleindochter een plaatsvervangend gevoel van verantwoordelijkheid voor deze politieke bevlogenheid, alsof deze eigenschap in potentie altijd gevaarlijk zou kunnen zijn. Hierin vertoont haar narratief overeenkomsten met het thema van de erflast

---

³¹² MM, interview, 46.

zoals dit onder meer uit de bevindingen van Schindler en Schwab maar ook de verhalen van MR en RS uit de vorige hoofdstukken naar voren kwam. MR en RS behoren beiden tot de tweede generatie. Het is dan ook opmerkelijk te noemen dat MM als derde generatie nog zo sterk deze verantwoordelijkheid voor het ouderschap van haar grootouders voelt.³¹³

Haar opa heeft zelf nooit enige vorm van spijt, schaamte of gevoel van verantwoordelijkheid getoond. Haar vader heeft zich hier ook nooit over uitgesproken. Deels kon MM dit verklaren vanuit de levensinstelling van haar vader, die altijd het liefst vooruit keek. Pragmatisch speelde ook de onderlinge economische afhankelijkheid een rol. Toen zij echter een keer een gesprek met haar vader had over de oorlog en de Jodenvervolging, ontdekte zij echter nog een andere kant van zijn verhaal. Haar vader zei toen namelijk: “De Joden hadden ook wel heel veel geld, waren wel een beetje van die sjacheraars en daarmee hebben ze ook wel veel weerstand over zich afgeroepen.”³¹⁴ Hoewel zij als dochter deze uitspraak van haar vader eigenlijk niet wilde horen, begreep MM hierdoor uiteindelijk wel meer van de wijze waarop haar vader zich tot het familiale oorlogsverleden verhiel:

MM: “Mijn vader is daar gewoon mee opgevoed. En het is naïef om te denken dat mijn vader daar niks van heeft overgenomen. Dus... en dat geeft ook wel aan dat ook in die relatie (..), Ja, daar zat natuurlijk ook...ook logischerwijs iets in dat mijn vader opkeek naar mijn opa en ook dingen van hem heeft aangenomen. Dus ehm schaamte kun je alleen voelen als je iemand echt veroordeelt en afwijst. Ik denk dat mijn vader daar ook niet helemaal toe in staat was.”³¹⁵

Uit haar aarzelende en nadenkende wijze van formuleren in deze passage kwam enerzijds haar ongemak over deze uitspraak van haar vader naar voren. Anderzijds bleek hieruit hoe MM als volgende generatie vanuit haar *postmemory* compassie en begrip kon hebben voor de kwetsbaarheid van haar vader door zijn oorlogservaringen.³¹⁶ Zelf formuleerde zij dit als volgt: “Het was ongemak. Maar ook dat hij het dossier van zijn vader niet wilde inzien. Hij wist dat hij fout was geweest, maar hoe fout? Laat maar.”³¹⁷ Deze reactie van haar vader vertoont gelijkenis met de houding van de Duitse tweede generaties

---

³¹³ Schwab, *Haunting Legacies*, 115; Schindler, “Kinderliebe,” 167.

³¹⁴ MM, interview, 49.

³¹⁵ MM, interview, 49-50.

³¹⁶ Hirsch, “Connective Histories,” 338-339.

³¹⁷ MM, interview, 50.

uit de studies van Bar-On en Rosenthal en Schindler, die het oorlogsverhaal van de eerste generatie ontkenden of bagatelliseerden binnen de familieherinnering om de bestaande familieverhoudingen te consolideren.³¹⁸ In de familie van MM blijven hierdoor het zwijgen over en de emotionele beladenheid van het familiale oorlogsverleden tot op heden enigszins voortbestaan.

4.5.2. Agency

Door haar historische configuraties heeft MM inmiddels zelf meer *agency* verkregen over haar eigen positie ten aanzien van deze familiegeschiedenis. Haar eigen identiteit is als medefamilieelid nog niet geheel losgemaakt van dit oorlogsverhaal, maar ze heeft wel meer afstand van de emotionele beladenheid hieromtrent kunnen nemen.

Naarmate zij meer te weten is gekomen over de daden en de impact van het familiale ouderschap, is het voor MM echter wel steeds ingewikkelder geworden om zich te verhouden tot de wijze waarop haar familie tot op heden deze beladen geschiedenis tracht te ontwijken en te bagatelliseren. In een van haar blogs heeft zij de metafoer van de olifant in de kamer in een andere variant gebruikt om deze houding te omschrijven: “Ik zie een olifant, maar in mijn familie praten we alsof de olifant een mug is.”³¹⁹ Vanuit dit opzicht is het proces van *reparative remembering* van deze familiegeschiedenis binnen de familieherinnering nog niet afgerond. Daarnaast vindt zij het als professioneel historicus lastig dat dergelijke individuele dadergeschiedenissen nog steeds nauwelijks deel uitmaken van de culturele en collectieve herinnering aan de Tweede Wereldoorlog.³²⁰ Vandaar dat zij niet alleen de noodzaak voelt om haar onderzoek voort te zetten maar ook om haar verhaal hieromtrent te blijven doorvertellen in haar blogs en andere representatievormen. In hoofdstuk vijf wordt de betekenis van haar historische configuraties nader besproken.

4.6. Conclusie

Als derde en laatste casus is in dit hoofdstuk een analyse gemaakt van de betekenis van de familiale oorlogsgeschiedenis op het leven van MM als derde generatie.

---

³¹⁸ Rosenthal, *The Holocaust in Three Generations*, 18; Schindler, “A Nazi in the Family Closet?,” 167-168.

³¹⁹ MM, “Olifant en mug,” *Mijn Familiegeschiedenis* (blog), geraadpleegd op 10-6-2022,

<https://marjonnemaan.nl/mijn-familiegeschiedenis/6-olifant-en-mug/>

³²⁰ MM, interview, 53.

Het is allereerst opvallend dat het familiale oorlogsverleden ook voor MM als derde generatie al tijdens haar jeugd aanwezig is geweest als 'iets' met de oorlog. Zij heeft dit 'iets' net als MR en RS middels het optisch onbewuste, beladen stilte(s) en een gemengde vorm van *silencing* en *being silenced* in haar sociale omgeving opgemerkt en als herinnering opgeslagen. Daarnaast kenmerken de schaarse anekdotes in haar familie over de familiale oorlogservaringen zich door eenzelfde gebrek aan tekst en historische context zoals dit ook in de families van MR en RS het geval is geweest. Desalniettemin kan geconcludeerd worden dat het familiale oorlogsverleden niet in dezelfde ernstige mate als *haunting legacy* aan haar is overgedragen als aan MR en RS, die deel uitmaken van de tweede generatie. Deels is dit te verklaren vanuit de grotere emotionele afstand die MM als derde generatie tot dit verleden heeft. Daarnaast heeft de openheid van haar moeder over het 'foute' verleden van haar schoonfamilie hier aan bijgedragen. Als eerste en enige in de familie heeft zij wel al tijdens haar kindertijd een fascinatie ontwikkeld voor dit familiale oorlogsverhaal en de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, die kenmerkend is voor *postmemory*. Uiteindelijk heeft deze interesse haar ook tot de keuze voor de studie geschiedenis gebracht.

Net als MR heeft zij lang gearzeld met haar zoektocht vanuit een zekere huiver voor dat wat zij zou kunnen aantreffen. Daarnaast heeft de polemiek rond de publicatie van *Grijs Verleden* van Van der Heijden haar lang doen aarzelen om als professioneel historicus haar eigen familiegeschiedenis te gaan onderzoeken.

Als eerste stap heeft zij begin 2000 de CABR dossiers van haar familie opgevraagd en ingezien. Ook voor haar als derde generatie is dit een zeer confronterende ervaring geweest, aangezien hieruit is gebleken dat het daderschap van haar opa en familie ernstiger en omvangrijker is geweest dan binnen de familie tot dan toe bekend was. In 2017 heeft zij ontdekt dat andere historici interesse begonnen te krijgen in haar familiale oorlogsgeschiedenis. Vanuit eenzelfde verantwoordelijkheidsgevoel voor haar familie zoals dit bij MR het geval is geweest, heeft zij toen haar zoektocht opgepakt om het eigenaarschap over het familiale oorlogsverhaal te waarborgen. Vanuit deze drijfveer heeft zij toen ook besloten om haar onderzoeksbevindingen via een website en blogs direct in het publieke domein te delen, zoals RS dit ook heeft gedaan. In deze historische configuraties combineert zij haar persoonlijke ervaring en beleving met haar professionele expertise als historicus. Vanuit haar *postmemory* probeert zij in haar onderzoek niet alleen het feitelijke verhaal te achterhalen maar ook meer inzicht te verkrijgen in de drijfveren en beleving van met name

haar opa als dader. In haar onderzoek vanuit haar *postmemory* is hierdoor regelmatig sprake van een spanningsveld tussen enerzijds haar professionele nieuwsgierigheid en bevlogenheid om zoveel mogelijk van deze ongemakkelijke geschiedenis aan het licht te brengen en anderzijds haar neiging als medefamilieelid om zich vanuit een moreel-emotioneel kader zoveel mogelijk te distantieëren van dit familiale daderschap. Hiermee geeft zij een andere invulling aan de heen en weer gaande beweging die volgende generaties maken tijdens hun zoektocht naar de familiale oorlogsgeschiedenis, zoals deze tot nu toe naar voren is gekomen uit de studies van Hirsch naar *postmemory*.

Hoewel haar onderzoek tot op heden voortduurt, heeft MM inmiddels de familiale oorlogsgeschiedenis grotendeels tot een coherent feitelijk geheel weten te configureren. Hierbij maakt zij gebruik van een emplotment waarin haar opa samen met zijn familie in een poging om hun sociaaleconomische omstandigheden te verbeteren gekozen hebben voor de idealen en ideologie van de NSB, waarmee hun 'tragische ondergang' is ingezet. Daarnaast positioneert zij de keuzes die haar opa hierin gemaakt vanuit een emplotment van kwaad tot erger, welke vergelijkbaar is met de wijze waarop RS dit ten aanzien van de keuzes van zijn vader heeft gedaan. Hiermee leggen zij ook als het ware een verantwoording af voor de keuzes van hun (groot-)vader die vergelijkbaar is met een aantal narratieven van volgende generaties uit het onderzoek van Schindler.

Uit de betekenis van een aantal familiefoto's in haar historische configuraties kan geconcludeerd worden dat de *postmemory* van MM gelaagd gevormd is door de oorlogservaringen van zowel haar opa als haar eigen vader. In die zin kan zij zowel tweede als derde generatie genoemd worden en wijkt haar narratief daarin af van de narratieven van MR en RS.

Door haar ontdekking van de ideologische bevlogenheid van haar grootouders in hun daderschap is bij MR als derde generatie een plaatsvervangend gevoel van verantwoordelijkheid gegroeid. Haar eigen politieke bevlogenheid kan zij dan ook niet meer als onschuldig beschouwen. Hierin komt haar verhaal overeen met de narratieven van MR en RS als tweede generatie. Daarnaast is het voor MM vanuit haar voorlopige onderzoeksbevindingen steeds lastiger geworden om de familiedynamiek van zwijgen en wegstijgen te accepteren. Hoewel zij inmiddels zelf meer agency heeft verkregen over haar eigen positie ten opzichte van de familiale oorlogsgeschiedenis, is het proces van *reparative remembering* dat zij met haar zoektocht heeft ingezet zeker nog niet afgerond.

Hoofdstuk 5: Doorvertellen

In dit hoofdstuk wordt onderzocht op welke manier de respondenten hun narratief over de familiale oorlogsgeschiedenis doorvertellen zowel binnen de familiale kring als in het publieke domein. Dit wordt gedaan aan de hand van een vergelijkende analyse van de drie in de voorgaande hoofdstukken besproken casussen.

Als eerste wordt belicht in welke vormen van historische configuraties zij hun verhaal doorvertellen en waarom zij voor deze representatievorm hebben gekozen. Vervolgens wordt de betekenis van deze configuraties in de familieherinnering, het publieke domein en binnen de nationale collectieve herinnering rond de Tweede Wereldoorlog geanalyseerd. Op basis van deze bevindingen wordt als laatste een voorlopige conclusie geformuleerd.

5.1. Historische configuratie(-s)

5.1.1. Schriftelijke representaties

De respondenten hebben alle drie hun narratief in schriftelijke vorm vastgelegd. MR heeft een boek geschreven, RS heeft een dichtbundel en later nog diverse meer beschouwende artikelen geschreven. MM schrijft tot op heden een blog. Dit schriftelijk vastleggen van hun verhaal had voor alle drie een ietwat andere functie en vond ook plaats op verschillende momenten van hun zoektocht.

MR schreef zijn boek als afronding van zijn zoektocht. Hierin maakte hij een feitelijke reconstructie van het levensverhaal van zijn vader en familie en de betekenis van de oorlog in hun levens. Daarnaast maakte hij gebruik van meer fictieve passages om de belevingswereld van zijn vader en familie voor, tijdens en na de oorlog dichterbij te halen en invoelbaar te maken voor de lezer. Daarnaast zette hij fictieve elementen in om zijn zoektocht naar dit familiale oorlogsverleden en de impact hiervan op zijn eigen leven te verduidelijken. Over het schrijfproces vertelde MR:

Het is alsof de schuld die ik voel, die mijn vader heeft gevoeld alsof die bij een druk op zo'n toetsenbordje of dat iets lichter wordt.³²¹

---

³²¹ MR, interview, 50.

Bovenstaande reflectie van MR op het schrijfproces en het effect hiervan op zijn eigen identiteit, sluit aan op de bevinding van Schwab dat het vinden van een eigen stem, schriftelijk of mondeling, cruciaal is voor de volgende generaties om greep te krijgen op de transgenerationeel aan hen overgedragen oorlogservaringen.³²² Binnen deze context koos MR bewust voor een boek vanwege het blijvende karakter van deze historische configuratie. Hij schreef dit boek in de eerste plaats voor zijn kinderen, familie en ook voor zichzelf als definitieve vastlegging van deze familiale geschiedenis maar ook van zijn *postmemory*, of zoals hij het zelf zei: “Zo was het.”³²³

RS schreef zijn eerste reeks gedichten juist als begin van zijn zoektocht. In vergelijking met MR plaatste hij zijn verhaal nadrukkelijk binnen de historische en morele discursieve context van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust door zijn gebruik van hieraan gerelateerde topoi en stereotyperingen als ‘De Joden’, ‘De Russen’, ‘Het Duizendjarig Rijk’ en het ‘Hitlersnorretje.’ In deze gedichten vertelde hij niet alleen over de oorlogsbelevissen van zijn vader maar verbeeldde hij ook op vrij indringende wijze over zijn eigen jeugdherinneringen hieraan. In die zin fungeerde deze eerste reeks van gedichten met name als een getuigenis van zijn *postmemory*. Deze eerste reeks gedichten heeft RS in eerste instantie gepubliceerd op zijn website *Bunkerslaap* (1999), die in korte tijd veel publiciteit genereerde. Hierdoor hebben deze gedichten ook gefungeerd als een soort vliegwiel voor zijn verdere onderzoek naar het oorlogsverleden van zijn vader.³²⁴ Zijn latere gedichten en essays dienden veel meer als reflectie op de betekenis van het ouderschap in zijn eigen leven als volwassene en in de nationale collectieve herinnering rond de Tweede Wereldoorlog.³²⁵

Bij MM vormt het schrijven van haar blogs tot op heden een belangrijk onderdeel van haar onderzoek. Doordat zij deze blogs op haar website publiceert en soms ook op Twitter deelt, speelt haar zoektocht zich net als bij RS deels in het publieke domein af. Enerzijds schrijft zij vanuit haar ervaring en deskundigheid als historicus, anderzijds als ervaringsdeskundige vanuit haar persoonlijke achtergrond. Stapsgewijs gaat ze in deze blogs telkens een stukje verder in haar reconstructie van de oorlogsgeschiedenis van haar

---

³²² Schwab, *Haunting Legacies*, 80-81.

³²³ MR, interview, 48-49.

³²⁴ Zie ook paragraaf 3.3.2.

³²⁵ RS, “Geen toekomst in Alkmaar.”; RS, “Een onverwacht verhaal over WOII.”

(over-)grootvader, vader en familie. Haar blogs kunnen hierdoor beschouwd worden als een verslaglegging van *postmemory* en daaraan gerelateerde zoektocht.³²⁶ MM maakt hierbij gebruik van historisch archiefmateriaal, historische en familiefoto's en relevante (semi-)wetenschappelijke literatuur. Als uitingsvorm van haar *postmemory* tonen haar blogs duidelijk de wisselwerking tussen de meer individuele familieherinnering en het bredere culturele en collectieve geheugen.³²⁷

Als historische configuraties wijken deze schriftelijke narratieven van deze respondenten sterk af van de egodocumenten van eerdere Nederlandse tweede generaties van 'foute' ouders, die in het onderzoek van Bolle worden besproken. Deze schrijvers waren net voor of tijdens de oorlog geboren. In hun narratieven staan met name de naoorlogse sociale uitsluiting van hun ouders als collaborateurs die voor henzelf zeer traumatiserend is geweest en de miskennis van hun eigen slachtofferschap centraal.³²⁸

5.1.2. Andere vormen van historische configuratie

Alle drie vertellen de respondenten hun verhaal ook in andere representatievormen in het publiek domein. Naar aanleiding van de publicatie van zijn boek wordt MR nog enige regelmaat gevraagd om over zijn familiale oorlogsgeschiedenis te vertellen in de media.³²⁹ Daarnaast "sijpelt de oorlog altijd door" in zijn werk als journalist en onderzoeker, zoals hij dit zelf omschreef. Momenteel is hij bijvoorbeeld betrokken bij het onderzoek voor een regionaal Stolpersteine-project en bij de ontwikkeling van een podcast over de razzia van Putten.³³⁰ Als docent op een MBO opleiding probeert hij in zijn lessen studenten verder te leren kijken dan het eerste en vaak harde oordeel over anderen.³³¹ Vanuit zijn *postmemory* voelt MR de urgentie om met behulp van zijn historische configuraties aandacht te vragen

---

³²⁶ Hirsch, "Surviving Images," 5.

³²⁷ Hirsch, "Works in Progress," 143.

³²⁸ Bolle, *Kinderen van NSB'ers*, 154.

³²⁹ Bijvoorbeeld bij RTL Nieuws in het programma Van Liempt Live, mei 2016 en "Foute ouders in de oorlog: 'Misschien had ik wel hetzelfde gedaan,' RTL Nieuws, laatst gewijzigd op 10-5-2016, geraadpleegd op 7-5-2022, <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/590476/foute-ouders-de-oorlog-misschien-had-ik-wel-hetzelfde-gedaan>; Tongerloo, "Een ongemakkelijke historische parallel: deze kinderen hadden foute ouders,"

³³⁰ MR, interview, 61.

Stolpersteine zijn messing herdenkingsteentjes voor de slachtoffers van het nationaalsocialisme rond en tijdens de Tweede Wereldoorlog. Deze steentjes worden geplaatst in de stoep voor de laatste vrij gekozen woning van het betreffende slachtoffer. Zie ook www.stichtingStolpersteine.nl, geraadpleegd 9-8-22, <https://stichting-stolpersteine.nl/wat-zijn-stolpersteine-1/>

³³¹ MR, interview, 46.

voor familie en de omstandigheden waardoor iemand wordt wie hij of zij is geworden. Zelf noemt hij dit een onderzoek naar 'een soort eeuwige zachtheid,' waarmee hij tegenwicht wil bieden tegen het huidige harde en snelle oordelen en opkomende populisme.³³² Als vervolg op zijn website is RS destijds mede-initiatiefnemer geweest van de verhalenwebsite het Open Archief, waar volgende generatie(s) hun oorlogsverhaal en ervaringen konden delen.³³³ Daarnaast raakte hij hierdoor betrokken bij diverse historisch-wetenschappelijke onderzoeken en publicaties en was hij in 2006 mede organisator van de tentoonstelling 'Getekend geboren' in Museum Markt 12 over kinderen van 'foute ouders.'

Sinds 2015 geeft hij via het Landelijk Steunpunt Gast sprekers WOII-heden gastlessen in het basis- en middelbaar onderwijs en op lerarenopleidingen.³³⁴ Kern van zijn verhaal hierbij is de plotstructuur van kwaad tot erger aan de hand waarvan hij de keuzes van zijn vader tijdens de oorlog toelicht. Daarnaast benadrukt hij de eigen verantwoordelijkheid van zijn vader voor die keuzes: "mijn vader had zich kunnen bedenken, maar dat heeft hij niet gedaan." In zijn historische configuraties verbindt RS net als MR zijn eigen familieverhaal thematisch met andere geschiedenissen van oorlog, geweld, slachtoffers en daders en collectief trauma.³³⁵ Daarin heeft RS een bijzondere samenwerking met zijn vrouw. Zo geven zij sinds 2016 lezingen in Nederland en Duitsland onder de titel 'Oorlog van twee kanten,' waarin zij beiden vertellen over hun familiale oorlogsgeschiedenis, de doorwerking hiervan op hun eigen leven en de betekenis van deze verhalen voor het herdenken en herinneren.³³⁶

Ook MM wordt naar aanleiding van haar blogs soms uitgenodigd om een lezing te geven over haar familiegeschiedenis. Daarnaast is MM vrij actief op Twitter, waarbij zij zich onder andere regelmatig mengt in discussies over actuele sociaal-maatschappelijke en politieke kwesties. Zij doet dit vooral vanuit haar professionele deskundigheid als historicus, maar zet hier ook haar perspectief als ervaringsdeskundige van haar familiegeschiedenis wel voor in.

Zowel in hun uiteenlopende vormen van historische configuratie als inhoudelijk wijken de narratieven van deze respondenten ook af van de narratieven van volgende generaties uit de onderzoeken van Welzer, Bar-On en Rosenthal. Hierin werd vaak meer

---

³³² MR, interview, 51

³³³ In 2006 is het Open Archief opgenomen in het Verhalenarchief van het Nationaal Archief.

³³⁴ RS, interview, 42.

³³⁵ Hirsch, *The Generation of Postmemory*, 21.

³³⁶ RS, interview, 41.

vastgehouden aan het oorlogsverhaal zoals dit door de eerste generatie was gecreëerd en/of was het veel lastiger om de emotionele beladenheid van dit narratief los te kunnen laten.

Opvallend in deze andere historische configuraties van alle drie de respondenten is namelijk dat het emotionele gewicht van het familiale oorlogsverhaal niet geheel en al is verdwenen, maar het narratief niet langer overheerst. In die zin is sprake van een geslaagd proces van *repair and redress*.³³⁷ Bij de betrokken respondenten komt dit met name tot uitdrukking in de wijze waarop zij hun familieverhaal plaatsen in een bredere context van onderling met elkaar verbonden geschiedenissen van oorlog, geweld, trauma en de doorwerking hiervan op volgende generaties en de samenleving.³³⁸

5.2. Betekenis van hun historische configuraties

5.2.1 Familie

Het boek van MR is destijds door zijn familie positief ontvangen. Nadat zijn moeder het had gelezen, zei ze: "Oe weet meer van Kurt dan ik."³³⁹ Een van zijn oudere familieleden is na het lezen van het boek alsnog met haar kinderen, de tweede generatie, gaan praten over haar eigen oorlogsverhaal waar ze tot dan toe altijd over had gezwegen.³⁴⁰ Uit deze reacties blijkt dat MR met deze historische configuratie niet alleen voor zichzelf maar ook voor deze familieleden dit oorlogsverhaal van zijn emotionele beladenheid heeft kunnen ontdoen.³⁴¹ In paragraaf 5.2.2. wordt dieper ingegaan op de wijze waarop dit verhaal voor zijn kinderen betekenis heeft gekregen.

In de familie van RS werd minder positief gereageerd op zijn historische configuraties. Zijn ouders en zussen waren niet blij met het openbaar maken van hun familieverhaal via zijn website, publicaties en andere activiteiten. Inhoudelijk hielden zij vast aan de slachtoffermythe van hun vader. Nadat hij een anonieme doodsbedreiging had ontvangen, heeft RS destijds zijn website na vijf weken alweer uit de lucht gehaald. In de jaren daarna is het contact met zijn familie echter stroef gebleven, omdat RS in zijn latere activiteiten is

---

³³⁷ Marianne Hirsch, "Connective Histories in Vulnerable Times," *PMLA* 129, no.3 (2014): 339.

³³⁸ Thakkar, "Reparative Remembering," 140.

³³⁹ MR, interview, 52.

³⁴⁰ "Schrijven over vader die voor Waffen-SS vocht als therapie," *Nieuwscafé Doetinchem*, YouTube, 14-4-2013, Geraadpleegd op 6-5-2022, <https://www.youtube.com/watch?v=Tm0JTD4eH9o>

³⁴¹ Hirsch, *The Generation of Postmemory*, 5-6.

blijven vasthouden aan zijn narratief waarin het ouderschap van zijn vader centraal stond.³⁴² In paragraaf 5.2.2 wordt nader belicht in hoeverre dit ook nog opgaat voor zijn eigen kinderen als derde generatie.

Zoals al is genoemd in hoofdstuk vier stond MM in de eerste periode van haar onderzoek naar de familiale oorlogsgeschiedenis ook redelijk alleen binnen haar familie. Haar ouders, broers en zussen stonden wel achter haar, maar wilden haar hierin niet daadwerkelijk ondersteunen. Uiteindelijk vond zij een bondgenoot in een van haar neven, waardoor het gesprek in de familie enigszins op gang kwam. Tot op heden hebben haar historische configuraties er echter nog niet toe geleid dat de beladenheid en ongemakkelijkheid rond dit deel van de familieherinnering geheel en al zijn verdwenen.³⁴³

5.2.2. De volgende generatie

Zowel MR als RS hebben hun verhaal over de oorlogsgeschiedenis van hun vaders en familie inmiddels al doorverteld aan hun eigen kinderen. De zoon (22) en dochter (18) van MR hebben hun opa niet meer gekend maar wel hun oma. Zij hadden een heel goede band met haar.³⁴⁴ De zoon (30) en dochter (33) van RS hebben zowel hun opa als oma nog een deel van hun jeugd gekend, maar ze hadden niet veel contact met hen.

5.2.2.1. Aanwezigheid van het familiale oorlogsverleden in hun jeugd.

De kinderen van MR hadden ‘de oorlog’ nooit als een beladen onderwerp ervaren tijdens hun jeugd. Geleidelijk aan begrepen zij uit het narratief van hun ouders dat hun opa in de oorlog aan de ‘foute’ kant had gevochten. Uit hun omschrijving hiervan kwam de visie van hun vader op de familiegeschiedenis naar voren; iemand kan verkeerde keuzes maken en foute dingen doen, maar daarmee is die persoon niet volledig ‘slecht’. De openheid en het gemak waarmee dit narratief aan hen was verteld, liet zien dat de emotionele beladenheid van deze geschiedenis in de transgenerationale overdracht aan hen als derde generatie grotendeels was verdwenen. De zoon van MR omschreef dit als volgt: “Als het allemaal gewoon open is, is het ook geen probleem voor jou.”³⁴⁵

---

³⁴² RS, interview, 32.

³⁴³ MM, interview, 52-53.

³⁴⁴ Kinderen van MR, geïnterviewd door Denise Schreuder, locatie bekend bij auteur, transcriptie KMR, November 2021.

³⁴⁵ Kinderen van MR, interview.

De zoon en dochter van RS benoemden de presentatie van de website *Bunkerslaap* (1999) als een ijkpunt in hun herinnering. In de aanloop hiernaartoe hadden hun ouders hen voor het eerst over het collaboratieverleden van hun grootvader verteld. Hun vader had hen toen een uitgeprinte versie van zijn gedichten gegeven en hier samen met hun moeder een toelichting op gegeven. Van deze uitleg was hen als boodschap vooral bijgebleven dat er in de oorlog ook mensen waren geweest die de kant van de bezetter hadden gekozen en dat hun opa binnen die context kampbewaker in Westerbork was geweest.³⁴⁶ In de jaren daarna had hun vader hen gaandeweg en parallel aan het verhaal over het oorlogsverleden van hun opa meer verteld over zijn eigen jeugd. Beiden benoemden als belangrijke elementen in dit narratief: de geheimzinnigheid en het isolement tijdens de jeugd van hun vader, de drank- en gokverslaving van hun opa en het geweld naar hun oma toe. Zijn dochter vertelde: “Mijn vader heeft zich daaraan willen onttrekken en er zich zoveel mogelijk van willen distantiëren. Hij heeft uiteindelijk een heel ander leven op weten te bouwen buiten de leefwereld van dat gezin.”³⁴⁷

Interessant was het contrast dat beiden benoemden tussen de belastende aanwezigheid van de oorlog in de jeugd van hun vader en hun eigen jeugd met twee liefdevolle ouders die altijd open en eerlijk met hen hebben gesproken over dit familieverhaal. Zij spraken beiden hun bewondering uit voor de wijze waarop hun vader zich uiteindelijk tot deze oorlogsgeschiedenis en de impact hiervan op zijn jeugd had weten te verhouden. Uit dit alles blijkt dat het oorlogsverleden van hun opa door deze derde generatie weliswaar als een *haunting legacy* voor hun vader was opgemerkt en ervaren maar niet meer als zodanig aan hen was overgedragen.

5.2.2.2. Het narratief over de oorlogsgeschiedenis van hun opa en familie

De kinderen van MR kennen de familiale oorlogsgeschiedenis vooral op hoofdlijnen uit de verhalen van hun ouders en andere familieleden. Het boek van hun vader hadden zij beiden (deels) gelezen. Tijdens ons gesprek vatte zijn zoon de geschiedenis als volgt samen:

---

³⁴⁶ Kinderen van RS, geïnterviewd door Denise Schreuder, Amsterdam en online, transcriptie KRS, November 2021/ December 2021.

³⁴⁷ Kinderen van RS, interview.

*Zoon: "De vader van mijn opa zat bij de NSB, ze woonden in de Achterhoek, dat heel Duits georiënteerd was, Opa is wel een stapje verder gegaan door bij de SS te gaan, ging naar het Oostfront. Daar heeft hij meegevochten, is gewond geraakt en teruggegaan naar Duitsland. Daarmee heeft hij geluk gehad, want anders was hij waarschijnlijk door de Russen gepakt of vermoord."*³⁴⁸

Uit dit fragment kwam duidelijk naar voren dat de stilte(s) rond het ouderschap van de vorige generaties in de familieherinnering waren verdwenen; zowel het ouderschap van zijn overgrootvader als grootvader werden door de zoon van MR concreet benoemd. Binnen een historisch-morele context van goed en fout werd het ouderschap van zijn opa daarbij zelfs door hem als iets ernstiger aangemerkt.

Het narratief van beide kinderen van RS kwam feitelijk inhoudelijk en moreel-emotioneel grotendeels overeen met het narratief van hun vader. Beiden beschouwen hun opa als een vader en zeker niet als slachtoffer, zoals hun grootvader dit zelf had gedaan. De dochter van RS gaf wel een opvallend verschil aan tussen haar herinnering aan dit verhaal uit haar jeugd en het narratief zoals zij dit nu kent. Tijdens haar jeugd associeerde zij het verhaal over het ouderschap van haar opa meer met stereotyperingen zoals 'fout in de oorlog', 'de Nazi's' en 'de slechte Duitsers.' Vanuit de beelden uit het cultureel geheugen waren de concentratiekampen voor haar geworden tot een heftig visueel en narratief beeld van de oorlog; de mensen die daarheen moesten, kwamen vaak niet meer terug. Door de wisselwerking tussen het verhaal wat zij thuis hoorde en deze verhalen en beelden vanuit het culturele geheugen was het ouderschap van haar opa als kampbewaker geworden tot iets dat 'echt slecht' was. Tegenwoordig keek zij weliswaar meer genuanceerd tegen deze geschiedenis aan, maar tegelijkertijd had het verhaal van haar opa daardoor ook een grotere morele complexiteit voor haar verkregen, bijvoorbeeld over het feit dat haar opa bij executies aanwezig was geweest.³⁴⁹

Hun bekendheid met de verhalen en beelden over de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust vanuit het cultureel en collectief geheugen had er toe geleid dat zij het ouderschap van opa sterk moreel afkeurden. Beiden voegden zij hieraan toe dat hun opa in

---

³⁴⁸ Kinderen van MR, interview.

³⁴⁹ Kinderen van RS, interview.

hun beleving altijd een heel nare man was geweest, wat het toch enigszins voor hen had vergemakkelijkt om hem als dader te beschouwen.³⁵⁰

In vergelijking met hun vaders hebben zowel de kinderen van MR als van RS moreel- emotioneel meer distantie van het oorlogsverleden van de eerste generatie. In hun narratief over deze familiale oorlogsgeschiedenis zwakken zij de betekenis van dit ouderschap historisch-feitelijk gezien niet af, maar zij voelen als derde generatie geen plaatsvervangende gevoelens van schuld, schaamte of verantwoordelijkheid meer hiervoor. In hun narratief over deze dadergeschiedenis was ook geen sprake van een vorm van *cumulative heroization*, zoals dit bij de derde generatie in het onderzoek van Welzer wel het geval was. Voor MM als derde generatie ligt dit iets anders. Zij is de eerste in haar familie die de stilte rond het familiale oorlogsverleden tracht te doorbreken. In haar narratief als derde generatie is dan ook geenszins sprake van *cumulative heroization*, maar is eerder het omgekeerde aan de hand. Zij tracht het ouderschap van haar opa en familie met haar historische configuraties juist aan het licht te brengen in de hoop daarmee deze familiegeschiedenis uiteindelijk van zijn emotionele last te kunnen ontdoen.³⁵¹

5.2.2.3. Herdenken en herinneren van de oorlog

Voor de kinderen van MR was de fascinatie van hun vader voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in het algemeen en zijn zoektocht naar zijn familiegeschiedenis in het bijzonder een vanzelfsprekende aanwezigheid tijdens hun jeugd. Als gezin gingen ze regelmatig naar belangrijke herdenkings- en herinneringsplekken in binnen- en buitenland, bijvoorbeeld in Berlijn. Zijn zoon lichtte dit als volgt toe: “In Berlijn is de oorlog best groot aanwezig. Dat wij daar zo vaak kwamen en nog steeds komen, heeft ook niet niks met de obsessie van mijn vader met de oorlog te maken.”³⁵² Voor hen beiden had deze fascinatie van hun vader echter nooit als belastend gevoeld. Zo gaat zijn zoon op vier mei nog altijd met zijn vader mee naar de dodenherdenking:

---

³⁵⁰ Kinderen van MR, interview.

³⁵¹ MM, interview, 53.

³⁵² Kinderen van MR, interview.

*Zoon van MR: Ik beleef dat niet heel anders dan andere Nederlanders. Misschien iets bewuster, omdat ik weet hoeveel impact de oorlog heeft gehad op iedereen. Ook op mijn opa. Hoewel het daar niet officieel over mag gaan, denk ik daar altijd wel aan.*³⁵³

Opvallend was dat hij als derde generatie in deze passage zo duidelijk het uitsluiten van ouders in het nationale herdenken benoemd.³⁵⁴ Met enige liefdevolle bezorgdheid naar hun vader toe vertelden zowel zijn zoon als dochter dat naar hun idee de zoektocht van hun vader nog altijd voortduurt.³⁵⁵

Ook de kinderen van RS hadden vanaf hun jeugd al “bovengemiddeld gehoord en meegekregen” over de oorlog gerelateerd aan de zoektocht van zijn vader maar ook aan het werk van hun moeder als kinderboekenschrijfster en haar familiale oorlogsgeschiedenis.³⁵⁶ Hun ouders zijn tot op de dag van vandaag vrij actief betrokken bij het herdenken en herinneren van dergelijke verhalen uit de Tweede Wereldoorlog. Zijn zoon en dochter hebben hier beiden veel waardering voor. Tegelijkertijd toonde zijn zoon zich enigszins bezorgd: “Soms zou ik het fijn vinden als hij die bagage niet had meegekregen en daardoor minder drang voelde om hier iets mee te doen. (..) Ik zou hem gunnen dat die bagage minder zwaar was.”³⁵⁷ Hieruit blijkt zijn liefdevolle empathie én inzicht in het doorwerken van de *postmemory* bij zijn vader tot op heden. In die zin is de zoektocht van zijn vader nooit af. De zoon van RS kon zich wel voorstellen dat zijn vader de keuze maakt om niet verder te zoeken: “Er is ook een grens bij mijn vader (..). Zelf zoeken levert ook extra pijn.”³⁵⁸

5.2.2.4. Doorvertellen van deze familiegeschiedenis

Opvallend was dat zij alle vier aangaven op school nauwelijks iets geleerd te hebben over collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog en in die zin ook wel het gevoel hadden dat in hun familieverhaal ontbrak in het nationaal historisch narratief over de oorlog.

Desalniettemin hadden zij zowel op school als in hun vriendenkring altijd zonder enige schaamte over hun familiegeschiedenis durven vertellen. Ook hadden zij geen van allen hier

---

³⁵³ Kinderen van MR, interview.

³⁵⁴ Kinderen van MR, interview.

³⁵⁵ Kinderen van MR, interview.

³⁵⁶ Kinderen van RS, interview.

³⁵⁷ Kinderen van RS, interview.

³⁵⁸ Kinderen van RS, interview.

ooit een vreemde reactie op gehad vanuit hun sociale omgeving. De zoon van MR benoemde wel dat hij in gesprekken met zijn huidige studievrienden soms wel de noodzaak voelt om iets meer uitleg te geven. Voor hem hing dit samen met een opmerkelijk verschil in reactie tussen mensen afkomstig uit het oosten van het land en mensen afkomstig uit families uit het westen. Zijn verklaring hiervoor was dat mensen afkomstig uit de Achterhoek zelf ook familiair van oudsher meer verbonden zijn met Duitsland en vaak ook een of meerdere familieleden hadden gehad die aan de Duitse kant hadden meegevochten. Voor mensen afkomstig uit het Westen was de afstand tot Duitsland letterlijk verder weg. Bovendien was hier de tijd van de bezetting geheel anders verlopen, waardoor zij dergelijk ouderschap sneller als verraad betitelden.³⁵⁹

De kinderen van RS benoemden de emotionele afstand die door hun ouders was gecreëerd tot het oorlogsverhaal van hun grootvader hierin ook als heel positief. Zijn dochter verwoordde dit zo: “Ik heb nooit behoefte gevoeld om mijn opa te verdedigen of geheimzinnig te doen over dit verhaal. Ik identificeer me er niet mee, maar schaam me er ook niet over.”³⁶⁰ Uit de openheid en lichtheid waarmee deze derde generatie het familiale oorlogsverhaal op hun beurt weer durven doorvertellen, komt wederom de waarde van het *reparative remembering* naar voren, zoals zowel MR en RS als tweede generatie dit vanuit hun *postmemory* in hun historische configuraties hebben gedaan.

Vanuit hun familiale oorlogsverleden gaven zij alle vier aan het van belang te vinden dat dergelijke geschiedenissen over ouders en hun ouderschap ook worden doorverteld binnen de collectieve herinnering aan de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust. Beide dochters benadrukten hierbij het belang van aandacht voor en nuancering in dergelijke persoonlijke daderverhalen. De dochter van MR lichtte dit als volgt toe: “Mensen zien zichzelf niet snel aan de verkeerde kant van de geschiedenis staan. Maar iedereen zou hierin terecht kunnen komen.”³⁶¹ In die zin boden deze verhalen volgens hen een mogelijkheid tot zelfreflectie en kennis, die ook binnen de hedendaagse samenleving waardevol kan zijn.

Ook de zoon van MR benadrukte de overstijgende en vergelijkende waarde van verhalen zoals dat van zijn opa en hun familie. Volgens de zoon van MR leerden verhalen zoals de geschiedenis van zijn opa en familie dat mensen altijd keuzes maken vanuit de

---

³⁵⁹ Kinderen van MR, interview.

³⁶⁰ Kinderen van RS, interview.

³⁶¹ Kinderen van RS, interview.

samenleving en de tijd waarin ze leven zonder dat ze precies weten hoe het verder zal gaan. Hij vergeleek deze liminaliteit met de huidige samenleving en de tijd van de Corona pandemie, waarin mensen ook vanuit het ongewisse keuzes moeten maken. Een dergelijk vergelijkend perspectief door de derde generatie tussen tijden en samenlevingen kwam ook naar voren uit de verhalen van de Nederlandse derde generatie in het transnationale generationele onderzoek van Welzer naar de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog.³⁶²

Opvallend was daarnaast dat alle vier in hun narratief overeenkomsten zagen tussen hun familiale geschiedenis van daders, de geschiedenis van het kolonialisme, de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog en de doorwerking hiervan op volgende generaties. Hierin sluiten hun verhalen niet aan op het perspectief van hun vaders als tweede generatie maar ook op dat van MM als derde generatie en de wijze waarop zij de familiere oorlogsgeschiedenis in hun historische configuraties in een dergelijk breder kader hebben geplaatst.

5.3. Betekenis van hun historische configuraties in het publiek domein

5.3.1. Betekenis in het publiek domein

In zijn mediaoptredens neemt MR net als in zijn boek afstand van de keuzes en daden van zijn vader en familie binnen een historisch-moreel discursieve context. Tegelijkertijd toont hij echter zijn verbondenheid met hen als medefamilieelid en pleit als ‘bottom-up’ deskundige en ervaringsdeskundige voor een wat minder snel en gemakkelijk oordelen vanuit een hedendaags moreel perspectief van deze daders en hun daden. Hij sluit daarmee aan op het idee van Tames om de bezetting meer te beschouwen als een liminale periode, waarin mensen hebben getracht zich een weg te zoeken zonder te weten wat de afloop zou zijn. Daarnaast spreekt hij zich uit voor meer (zelf-)reflectie en onderkenning van het ongemakkelijke idee dat niemand ondubbelzinnig tot de goeden of slechten behoort.³⁶³ Zelf omschrijft hij dit zo: “Mochten we in een oorlog terecht komen, kan ik je geen enkele garantie geven dat ik achteraf gezien aan de goede kant sta. Jij wel?”³⁶⁴

---

³⁶² Hans Marks en Friederike Pfannkuche, “Die Toleranz der Generationen. Wie Gut und Böse in den Niederlanden unterschieden werden,” in *Der Krieg der Erinnerung*, Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis, red. Harald Welzer (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2007), 144-145.

³⁶³ Tames, “Over Grenzen,” 7.

³⁶⁴ “Een ongemakkelijke historische parallel: deze kinderen hadden foute ouders.”

Ook MM wijst in haar historische configuraties regelmatig op dit ‘ongemakkelijke’ perspectief. Zij schrijft bijvoorbeeld:

*“Het is niet zo moeilijk om je in te leven in mijn opa als je ervan uitgaat dat hij een heel normaal mens was, zoals jij en ik, die in zijn politieke keuze een oprechte bevlogenheid voelde en dacht de wereld beter te kunnen maken. Hij is niet het Kwaad zelf, niet de daden waar hij uiteindelijk verantwoordelijk voor was, niet het etiket dat we nu op hem plakken. Een mens die je in de ogen kunt kijken, en in zijn ogen kun je dan jezelf gereflecteerd zien. Of je dat nu leuk vindt of niet.”*³⁶⁵

Door in dit fragment een beeld van haar opa te schetsen als gewoon mens en zijn daden te beschouwen vanuit een liminaal perspectief, maakt MM zijn denken en handelen meer invoelbaar en voorstelbaar voor de hedendaagse lezer. Een van de belangrijkste drijfveren van MM voor haar onderzoek en haar blogs komt voort uit haar behoefte om dergelijke zaken te benoemen en te bespreken, ook al zijn ze ingewikkeld of ongemakkelijk. Vanuit haar *postmemory* weet zij immers wat het met een familie doet wanneer dit niet gebeurt.³⁶⁶

Binnen de context van het representeren van collaboratie in erfgoed pleit historicus Erik Schumacher ook voor het gebruik maken van de ervaring van het ‘ongemak.’ Individuele portretten, foto’s en materiële artefacten gerelateerd aan het dagelijks leven van overtuigde nazi’s en collaborateurs laten bezoekers zien dat het hier om ‘gewone’ mensen ging. Dit maakt de confrontatie met dit beladen verleden des te indringender, aldus Schumacher.³⁶⁷

In het verlengde hiervan vindt MM het van belang om het ouderschap van haar opa niet af te zwakken of te vergoelijken, maar te benoemen zoals het is zowel in de familie als in het publiek domein.

Eenzelfde thematiek staat centraal in de lezingen die RS met zijn vrouw geeft en ook in zijn eigen gastlessen. Leidraad hierbij is voor hem de vaak geciteerde uitspraak van de Joodse advocaat en schrijver Abel Herzberg dat het erom gaat hoe we kunnen voorkomen

---

³⁶⁵ MM, “Het oordeel,” Mijn Familiageschiedenis (blog), geraadpleegd op 22-6-2022, <https://marjonnemaan.nl/mijn-familiageschiedenis/16-het-oordeel/>

³⁶⁶ MM, interview, 53.

³⁶⁷ Erik Schumacher, “Oog in oog met de collaborateur: NSB’ers in het museum,” *WO2 Onderzoek Uitgelicht* (Mei 2022): 66-71.

dat onze kinderen beulen worden.³⁶⁸ Hij vertelde hierover: “En dan is het niet mijn ambitie om voor dergelijk ouderschap begrip te krijgen of te hebben. Maar ik denk dat je voorbij je oordeel moet, om te kijken wat maakt dan dat mensen dat doen.”³⁶⁹

Tijdens zijn gastlessen reageren kinderen reageren opvallend open en direct op zijn verhaal en stellen hem vragen als “was u bang voor uw vader of voelt u zich schuldig over wat uw vader heeft gedaan?” Met een zekere emotionele kwetsbaarheid geeft RS hier eerlijke antwoorden op, waardoor hij het zware en problematische van zijn familiale oorlogsgeschiedenis en de doorwerking hiervan bij hemzelf als *haunting legacy* glashelder maakt zonder al te veel zwaarte voor de kinderen. Opmerkelijk is dat de betrokken leerkrachten bij de lessen die ik heb bijgewoond, vertelden zelf weinig af te weten van de geschiedenis van ouders en ouderschap uit de Tweede Wereldoorlog. Zij waardeerden de les echter zeer met name ook vanwege de verbinding tussen het historisch narratief, de huidige samenleving en de leef- en belevingswereld van de kinderen zelf.³⁷⁰ Breder gezien sluiten deze ervaringen aan bij de resultaten van een recent onderzoek dat in opdracht van het Landelijk Steunpunt Gastprekers WOII-heden is uitgevoerd naar de relevantie en waardering binnen het onderwijs voor de gastlessen over de Tweede Wereldoorlog.³⁷¹

Met deze visie sluiten de respondenten in hun historische configuraties aan op de 4 mei lezingen van de afgelopen drie jaar, waarin door Arnon Grunberg, Roxane Van Iperen en Hans Goedkoop vanuit verschillend perspectief werd aangedrongen op meer aandacht voor een dergelijk ‘ongemakkelijk’ perspectief en de meerstemmigheid en gelaagdheid in de individuele verhalen van slachtoffers en ouders van de Tweede Wereldoorlog.³⁷²

5.3.2. Testimonial agency

De betrokken respondenten bij dit onderzoek hebben door het doorbreken van de stilte(s) en het zwijgen rond het oorlogsverleden van hun (groot-)vaders in de familie de plek van dit

---

³⁶⁸ RS, interview, 45.

³⁶⁹ RS, interview, 45.

³⁷⁰ Denise Schreuder, aantekeningen bij lessen van RS op een middelbare school, 1-4-2021 en op een basisschool op 28-5-2021, die ik online heb bijgewoond.

³⁷¹ Gregor Waltz en Auke Witkamp, *Waarachtige verhalen over de oorlog: Onderzoek voor het Landelijk Steunpunt Gastprekers WO2-Heden*, (Den Haag: Verwonderzoek, 2021), 19 en 29-30.

³⁷² Arnon Grunberg, “Nee,” geraadpleegd op 20-6-2022, <https://www.4en5mei.nl/archieven/inspiratie/nee>; Roxane van Iperen, “Stemmen uit het diepe,” geraadpleegd op 20-6-2022, <https://www.4en5mei.nl/archieven/inspiratie/stemmen-uit-het-diepe>; Hans Goedkoop, “Wat niet mag,” geraadpleegd op 20-6-2022, <https://www.4en5mei.nl/archieven/inspiratie/wat-niet-mag>

verhaal binnen hun familieherinnering gewijzigd. In het publieke domein profileren zij zich alle drie als ervaringsdeskundige vanuit hun *postmemory* maar ook als ‘bottom-up’ deskundige vanuit de bevindingen uit hun zoektocht en in het geval van MM ook als professioneel historicus. Zij hebben de transgenerationeel aan hen overgedragen last van het oorlogsverleden van hun (groot-)vader en familie omgezet naar een maatschappelijke opdracht, die tot uitdrukking komt in hun historische configuraties over deze familiegeschiedenis. In die zin kunnen de betrokken respondenten als *testimonial agents* worden beschouwd.

Dit concept is voor het eerst geformuleerd door de Amerikaanse historicus Michael J. Horswell. Hij gebruikt deze term in relatie tot het *Museo travesti*, dat door kunst uit de Peruaanse travestie-gemeenschap te plaatsten in een traditionele museale setting, meer conservatieve museumbezoekers en nieuwe museumbezoekers afkomstig uit verschillende subaltern groepen zich tot elkaar liet verhouden. Het *Museo travesti* profileert zich hiermee volgens Horswell tot een *testimonial agent*, die een nieuwe performatieve discursieve ruimte creëert, waarin zowel kunst uit de subaltern travestie als meer traditionele kunst gezamenlijk transformeren tot een nieuwe meer inclusieve museale context.³⁷³

Binnen de context van dit onderzoek kan deze term als volgt gedefinieerd worden in relatie tot relatie tot de betrokken respondenten en hun historische configuraties. De respondenten beschouwen alle drie individuele verhalen zoals die van (groot-)ouders, familie en henzelf als een noodzakelijke aanvulling op de gelaagdheid en meerstemmigheid in de collectieve en culturele herinnering aan de Tweede Wereldoorlog en de doorwerking hiervan op volgende generaties maar ook breder gezien op de herinnering aan andere geschiedenissen van oorlog, geweld en collectief trauma. Met hun historische configuraties tonen zij zich daarnaast pleitbezorgers voor meer aandacht voor en reflectie op ongemakkelijke thema’s als schuld, schaamte en verantwoordelijkheid binnen de historische cultuur. Daarmee creëren de respondenten met hun verhalen als het ware een nieuwe performatieve ruimte, die kan leiden tot een meer gelaagde en inclusieve kijk op de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en andere soortgelijke geschiedenissen van oorlog, geweld en trauma in het publieke domein en de herdenkings- en

---

³⁷³ Michael J. Horswell, “The museum cross-dressed as a museum: Neo-Baroque language and peripheral activist aesthetics in El museo travesti del Peru,” *Journal of Language & Sexuality*, Volume 5, nr.2 (2016): 222-249.

herinneringscultuur. In aanvulling op de functie van de historische configuraties van volgende generaties die door Hirsch zijn omschreven, beschouwen de betrokken respondenten hun historische configuraties ook als een noodzakelijk tegenwicht het historisch moreel denken en Goed en Kwaad en als waarschuwing tegen het groeiend nationalisme en het opkomend populisme in de hedendaagse maatschappij.

5.4. Conclusie

In dit hoofdstuk is een vergelijkende analyse gemaakt van de verschillende representatievormen waarin de drie betrokken respondenten hun familiale oorlogsgeschiedenis hebben doorverteld en de betekenis hiervan voor hun familieherinnering en in het publiek domein. Op basis van deze bevindingen kan het volgende geconcludeerd worden.

Alle drie hebben zij allereerst hun reconfiguratie van hun familiale oorlogsgeschiedenis in een schriftelijke vorm vastgelegd. Door dit schrijfproces hebben zij (meer) greep gekregen op de transgenerationeel aan hen overgedragen oorlogservaringen, ofwel hun eigen stem gevonden om dit familieverhaal door te vertellen, zoals Schwab dit heeft benoemd. Naast deze schriftelijke configuraties hebben de betrokken respondenten alle drie inmiddels hun verhaal ook in diverse andere vormen van representatie gedeeld zoals het geven van gastlessen, lezingen en interviews. Daarnaast is dit familiale oorlogsverhaal thematisch van betekenis in hun andere professionele werkzaamheden. Opvallend is dat het emotionele gewicht van deze oorlogsgeschiedenis niet geheel en al uit hun verhaal is verdwenen, maar dit niet langer overheerst. Alle drie plaatsen zij in deze andere historische configuraties hun familiale oorlogsgeschiedenis en de betekenis hiervan voor hun eigen leven nadrukkelijk in een bredere context van onderling met elkaar verbonden geschiedenissen van oorlog, geweld en trauma. Hieruit kan geconcludeerd worden dat bij alle drie in hun uiteindelijke historische configuraties sprake is van een (grotendeels) geslaagd proces van *repair and redress*. Daarin wijken hun narratieven ook af van de verhalen van volgende generaties uit de onderzoeken van Welzer, Bar-On en Rosenthal.

Inmiddels hebben MR en RS hun verhaal over het familiale oorlogsverleden doorverteld aan hun kinderen als derde generatie. Opvallend is dat het verhaal bij deze volgende generatie zijn emotionele last geheel en al heeft verloren. Alle vier onderkennen en herkennen zij de erfelijke last van deze geschiedenis voor hun vaders als tweede generatie, maar zij hebben zelf een veel grotere emotionele distantie tot dit daderverhaal.

Vanuit de collectieve en culturele herinnering aan de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust waarmee zij zijn opgegroeid, benoemen zij hun grootvaders als daders, onderkennen de ernst van zijn ouderschap en keuren dit sterk af. In tegenstelling tot de derde generatie uit het onderzoek van Welzer is in hun narratief geen sprake van *cumulative heroization*. Opmerkelijk is dat zij aangeven op school nooit iets over daders en ouderschap geleerd te hebben, waardoor zij wel een kloof hebben gevoeld tussen hun eigen verhaal en het collectieve verhaal van herdenken en herinneren van de Tweede Wereldoorlog. Hierin sluit hun verhaal aan op het narratief van MM als 'oudere' derde generatie die ook een dergelijke kloof had ervaren tussen haar familieverhaal en het officiële verhaal.

Alle vier toonden zij veel waardering voor de wijze waarop hun vaders het belaste familiale oorlogsverleden hadden weten om te zetten naar historische configuraties die betekenisvol zijn voor hen als volgende generatie maar ook in bredere zin binnen het publiek domein. Evenals hun ouders onderkennen zij het belang om dergelijke individuele dadergeschiedenissen door te vertellen als onderdeel van de culturele en collectieve herinnering aan de Tweede Wereldoorlog maar ook in een bredere context van geschiedenissen van geweld, oorlog en trauma en de doorwerking hiervan op volgende generaties. Evenals Tames beschouwen zij deze verhalen ook als waardevolle bronnen voor kennis en reflectie op hedendaagse problemen.

Uit dit alles kan geconcludeerd worden dat de drie respondenten zich met hun historische configuraties profileren als *testimonial agents* binnen hun eigen familieherinnering maar ook daarbuiten in het publiek domein. Individuele geschiedenissen van daders en ouderschap zoals de verhalen van deze respondenten bieden een belangrijke aanvulling op de meerstemmigheid en gelaagdheid van de culturele en collectieve herinnering aan de Tweede Wereldoorlog maar ook aan andere geschiedenissen van geweld en collectief trauma. Met hun historische configuraties doorbreken ze niet alleen hun eigen familiere stilte maar ook de sociaal-maatschappelijke en historische stilte die nog steeds rond dergelijke ongemakkelijke verhalen overheerst. Als *testimonial agents* pleiten zij evenals Grunberg, Van Iperen en Goedkoop ervoor om dergelijke historische verhalen van schaamte en schande in ogenschouw te nemen en zo van te leren. Vanuit hun *postmemory* voelen zij daarnaast de urgentie om met hun historische configuraties te waarschuwen tegen hedendaagse tendens als de groeiende polarisering en het opkomend populisme in de samenleving.

Hoofdstuk 6: Conclusie

In deze scriptie is onderzoek gedaan naar de verhalen van (klein-)kinderen van Nederlandse SS'ers en hun relatie tot het oorlogsverleden van hun (groot-)vader. Deze narratieven kunnen beschouwd worden als onderdeel van de historische cultuur van de hedendaagse samenleving. De centrale onderzoeksvraag hierbij is: *Hoe verhouden (klein-)kinderen zich tot het oorlogsverleden van hun (groot-)vader als Nederlandse SS'er en op welke wijze komt dit tot uiting via hun pogingen tot historische configuratie van deze familiegeschiedenis?*

Onder historische configuraties versta ik hierbij de uiteenlopende narratieve vormen waarin de betrokken respondenten hun familiale oorlogsgeschiedenis hebben geconstrueerd en doorverteld.

Om deze onderzoeksvraag te beantwoorden, heb ik allereerst drie *oral history* interviews afgenomen met de drie betrokken respondenten; twee zonen en een kleindochter van Nederlandse SS'ers. Deze interviews heb ik vervolgens als basis gebruikt voor een kwalitatief-inhoudelijk vergelijkende narratieve analyse van deze casussen. De respondenten hebben alle drie een zoektocht ondernomen naar hun familiale oorlogsverleden. Aan de hand van de verschillende deelvragen is onderzocht hoe zij tot deze zoektocht zijn gekomen, waaruit deze bestond, wat het resultaat hiervan was en hoe dit tot uitdrukking kwam in hun historische configuraties. Daarnaast is gekeken naar de betekenis van deze historische configuraties voor hun familieherinnering en breder gezien als onderdeel van de historische cultuur in de hedendaagse samenleving.

In dit hoofdstuk worden de belangrijkste onderzoeksbevindingen uit de verschillende casussen met elkaar vergeleken. Uiteindelijk wordt hiermee de hoofdvraag beantwoord. Tot slot zal kort worden gereflecteerd op dit onderzoek en worden enkele aanbevelingen gedaan voor vervolgonderzoek.

6.1. Betekenis van het familiale oorlogsverleden tijdens hun jeugd

Uit de onderzoeksbevindingen komt als eerste naar voren dat het familiale oorlogsverleden bij elk van de drie respondenten al vanaf hun jeugd van betekenis is geweest. In hun narratief hebben zij deze ervaring zelf omschreven als een onbestemd 'iets' met de oorlog. In hun families en directe sociale omgeving werd destijds grotendeels gezwegen over de familiale oorlogsgeschiedenis. In de familieherinnering van MR en MM werden weliswaar

enkele gefragmenteerde en omfloerste anekdotes doorgegeven, maar daarin werden vooral thema's als avontuur en heldendom benadrukt. Hun (groot-)vaders vertelden zelf slechts zelden en dan heel summier over hun oorlogservaringen verteld. Hoewel uit de onderzoeksbevindingen van deze twee casussen het anekdotische weliswaar zichtbaar naar voren komt, is daarnaast zeker ook sprake van meer gelaagdheid in hun ervaring van het 'iets' met de oorlog.

De vader van RS heeft zijn zoon daarentegen vanaf zijn dertiende regelmatig tamelijk schokkende gefragmenteerde anekdotes over zijn oorlogservaringen verteld. In de families van elk van de respondenten werden deze gefragmenteerde en omfloerste anekdotes vrijwel geheel losgekoppeld van de historisch-feitelijke en moreel-discursieve context van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust en thema's als schuld, schaamte en verantwoordelijkheid voor het daderschap. Een dergelijke verhullende strategie, die vergelijkbaar is met de strategie van een deel van de Duitse eerste generatie uit de studies van Welzer, Bar-On en Rosenthal en Schwab werd door deze eerste generatie ingezet om hun gevoelens van angst, schaamte en schuld over het familiale oorlogsverleden te dempen. Tegelijkertijd werd deze strategie ook ingezet om hun daderschap binnen de familieherinnering te verhullen en in het geval van de vader van RS ook om dit te bagatelliseren.

MR en MM zijn opgegroeid in een dorpsgemeenschap, waar hun familie al enkele generaties deel van uitmaakte. Beiden merkten het 'iets' rond de oorlog hier ook op via de reacties van dorpsgenoten op hun familienaam. In deze hechte en kleine gemeenschappen was iedereen op de hoogte van het collaboratieverleden van hun familie, maar hier werd niet openlijk met hen over gesproken. Tegelijkertijd hebben zowel MR als MM nooit de ervaring gehad dat ze vijandig werden bejegend. Hierin wijkt hun verhaal af van de ervaringen van de eerdere tweede generatie zoals deze onder meer zijn besproken in de studies van Bolle, Tames en Kromhout.

De ervaring van het 'iets' met de oorlog tijdens hun jeugd is bij elk van de respondenten te relateren aan een codering van *silencing* en *being silenced* in hun directe sociale omgeving. Deze codering sluit aan bij het destijds nog overheersende nationale discours over de Tweede Wereldoorlog waarin over daders en daderschap het liefst werd gezwegen. Via de hieraan gerelateerde beladen stiltes en het optisch onbewuste heeft het zwijgen van hun (groot-)vaders en familie in combinatie met hun onderliggende gevoelens

van angst, pijn, schaamte en verdriet op elk van de respondenten als kind en stille getuige een grote indruk gemaakt. Hierdoor zijn bij MR en RS als leden van de tweede generatie de oorlogservaringen van hun vaders en familie transgenerationeel als *haunting legacy* overgedragen en als zodanig tot *postmemory* geworden. Dit heeft bij beiden onder meer geresulteerd in tamelijk ernstige psychische klachten, in het bijzonder in de tijd dat zij zich als jongvolwassenen losmaakten van hun ouders. Bij RS speelde hierbij ook mee dat hij in die periode tot het inzicht kwam dat zijn vader dader en geen slachtoffer was geweest tijdens de oorlog.

Voor MM als derde generatie is de emotionele afstand tot haar grootvader en het familiale oorlogsverleden groter. Daarnaast is haar moeder altijd open geweest over het feit dat haar opa 'fout' was geweest tijdens de oorlog. Hierdoor zijn deze familiale oorlogservaringen niet als *haunting legacy* maar door hun impact op haar gezin en familie wel als *postmemory* aan haar overgedragen. Dit is beïnvloed en versterkt door haar emotionele betrokkenheid bij haar vader en zijn ervaringen als kind van een collaborateur. In dit kader is het opmerkelijk dat zij als enige en als nakomeling in de familie al als kind een grote betrokkenheid bij het familiale oorlogsverhaal voelde. Daarnaast was zij destijds ook al gefascineerd door de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust. Een dergelijke betrokkenheid en fascinatie worden door Hirsch als kenmerkend beschouwd voor *postmemory*.

6.2. Aanleiding voor hun zoektocht

Voor zowel MR als MM gold de overdracht van het CABR archief naar het Nationaal Archief in Den Haag als een belangrijk vertrekpunt van hun zoektocht. Het inzien van de CABR dossiers van hun (groot-)vaders en familie was voor beiden een van de meest schokkende ervaringen uit hun gehele zoektocht, aangezien zij hierdoor feitelijk niet alleen geconfronteerd werden met het daderschap van hun familieleden maar ook met de ernst van hun collaboratie. Voor MR was dit daderschap tot dan toe slechts een bang vermoeden geweest. Voor MM was met name de ernst van het daderschap van haar (groot-)vader tot dan toe onbekend. Beiden hebben hun zoektocht na deze confrontatie aanvankelijk geruime tijd weer laten rusten.

Bij alle drie de respondenten is de zoektocht pas echt op gang gekomen onder invloed van een derde persoon en ook vanuit een verantwoordelijkheidsgevoel naar

familieleden toe. Directe aanleiding voor MR was het moment waarop zijn negenjarige zoon dezelfde angstklachten begon te ontwikkelen, die hemzelf al sinds zijn negentiende parten hadden gespeeld. Aangezien hij al langer het vermoeden had dat er sprake zou kunnen zijn van een correlatie tussen deze klachten, de onverklaarbare clusterhoofdpijn van zijn broer en de transgeneratieel aan hen overgedragen oorlogstrauma's van zijn vader en familie, besloot hij toen om het feitelijke verhaal van dit familiale oorlogsverleden zoveel mogelijk te gaan achterhalen. Daarmee hoopte hij dit narratief van zijn emotionele beladenheid te kunnen ontdoen binnen de familieherinnering.

Toen RS rond zijn vijfendertigste medisch onverklaarbare fysieke klachten kreeg, begon hij op aanraden van zijn therapeut zijn herinneringen aan de oorlogsverhalen van zijn vader op te schrijven. Daardoor ontdekte hij hoeveel impact deze verhalen nog steeds op zijn leven hadden. Op basis daarvan besloot hij tot een verdere zoektocht naar dit oorlogsverleden. Zijn vrouw heeft hem daarbij op een bijzondere wijze vanuit haar eigen tegenovergestelde familiale oorlogsachtergrond en haar achtergrond als kinderboekenschrijfster geïnspireerd en geholpen.

MM heeft haar onderzoek in 2017 hervat, na haar ontdekking dat andere historici niet alleen interesse hadden in haar familiale oorlogsgeschiedenis, maar ook gebruik hadden gemaakt van informatie uit de CABR dossiers van haar familie voor hun eigen publicaties. Met de voortzetting van haar zoektocht die tot op heden voortduurt, beoogt zij het eigenaarschap over haar familiale oorlogsverhaal terug te krijgen.

Alle respondenten zijn hun zoektocht gestart om het 'iets' met de oorlog om te zetten naar een coherent feitelijk verhaal in de hoop daarmee hun familiale oorlogsverleden van zijn emotionele beladenheid te kunnen ontdoen. Met hun besluit tot een dergelijke grondige zoektocht onderscheiden deze drie respondenten zich van veel nazaten uit de Duitse daderfamilies, die vaak de voorkeur gaven aan het consolideren, bagatelliseren of blokkeren van het oorlogsnarratief van hun (groot-)vaders om de familieverhoudingen te consolideren of om zich te kunnen distantiëren van het familiale oorlogsverleden. Daarnaast hebben de betrokken respondenten vanuit hun *postmemory* met inzet van hun verbeelding, inleving en projectie getracht om de leef- en belevingswereld van hun (groot-)vaders en familie als daders zo dicht mogelijk te naderen en als zodanig meer van hun ouderschap te kunnen begrijpen. Op dezelfde manier hebben ze geprobeerd om de betekenis van dit ouderschap voor hun eigen leven en identiteit te kunnen duiden.

Een opvallende overeenkomst in hun zoektocht is dat zij alle drie in tegenstelling tot de eerdere Nederlandse generaties hun (groot-)vaders niet simpelweg alleen als ‘fout’ en als daders beschouwen, maar met name ook op zoek zijn gegaan naar een antwoord op de vraag hoe hun (groot-)vaders als mens tot hun keuzes voor het ouderschap en hun handelen als vader zijn gekomen en waarom ze na de oorlog altijd hebben gezwegen. Hierin klinkt de benadering van Hofman en het meer recente historisch-wetenschappelijk onderzoek naar collaboratie door, waarin de focus meer ligt op de persoonlijke en sociaalmaatschappelijke omstandigheden en het systeem waarbinnen mensen tot hun daden zijn gekomen.

6.3. Zoektocht

Tijdens hun zoektocht hebben de betrokken respondenten alle drie gebruik gemaakt van uiteenlopende bronnen waaronder oorlogsarchieven, interviews met betrokkenen en deskundigen, historisch beeldmateriaal, films en documentaires die aan de oorlog zijn gerelateerd en (semi-)wetenschappelijke literatuur over de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust. Vanuit hun uitgebreide en gedetailleerde onderzoek hebben zij zich hierdoor niet alleen tot ervaringsdeskundige van hun familiale oorlogsgeschiedenis ontwikkeld maar in het geval van RS en MR ook tot ‘bottom-up’- deskundige. MM heeft zich vanuit haar professie als historicus en als docent op bijzondere wijze verder ontwikkeld als deskundige op het gebied van dergelijke persoonlijke geschiedenissen van daders en hun ouderschap.

Uit de onderzoeksbevindingen komt ook naar voren dat zowel voor MR als RS door hun zoektocht een beladen plek gerelateerd aan de oorlogservaringen van hun vader van betekenis is veranderd. Door de oorlogstocht van zijn vader als SS-soldaat deels na te reizen, heeft MR een deel van de emotionele lading van zijn *postmemory* die sterk verbonden was met dit deel van het oorlogsnarratief van zijn vader, kunnen loslaten. Door terug te keren naar Westerbork heeft RS de schuldige betekenis van deze plek in zijn *postmemory* weten te transformeren tot een meer onschuldige plek waar hij tegenwoordig met enige regelmaat getuigt over het ouderschap van zijn vader tijdens lezingen en lessen. Deze onderzoeksbevindingen leveren een aanvulling op de studie naar *postmemory*, waarin dergelijke ervaringen van nazaten van daders in relatie tot locaties nog niet zijn besproken.

Omgekeerd zijn voor RS enkele onschuldige foto’s en objecten uit zijn kinderjaren juist getransformeerd tot ‘schuldige’ artefacten, die voorgoed verbonden zijn met zijn opgedane kennis over het ouderschap van zijn vader. Voor MR en MM hebben met name de

foto's van hun (groot-)vader in SS-uniform tot een breukervaring in hun *postmemory* geleid, aangezien hiermee hun ouderschap visueel feitelijk onontkoombaar is geworden. Daarnaast hebben de teruggevonden familiefoto's de kracht en de impact van de afgebeelde collaboratiegeschiedenis van hun (groot-)vaders niet alleen zichtbaar maar ook voelbaar voor hen gemaakt, als vensters op het verleden. Tegelijkertijd zijn zowel MR als MM zich door deze foto's (meer) bewust geworden dat de 'waarheid' over de leef- en belevingswereld van hun (groot-)vaders en familie als ouders voorgoed net buiten het kader is gelegen.

In hun uiteindelijke configuratie van de familiale oorlogsgeschiedenis hebben zowel MR als MM gebruik gemaakt van een plotlijn van afkomst en herkomst om de liefdevolle en sterke verbondenheid in hun familie onderling maar ook met hun dorpsgenoten te schetsen. Tegen de achtergrond hiervan kenmerkt hun *emplotment* zich als een tragische plot waarbij de familie vanuit een in beginsel nobel streven naar (economische) lotsverbetering verkeerde keuzes heeft gemaakt voor, tijdens en na de oorlog, waardoor hun oorlogservaringen uiteindelijk tot een *haunting legacy* zijn geworden voor henzelf en de volgende generaties in de familie.

Hierbinnen positioneert MM de reeks van keuzes die haar grootvader waarschijnlijk vanuit zijn ideologische bevlogenheid gemaakt heeft in zijn ouderschap als een persoonlijke neerwaartse plotlijn van verval. In de emplotment van RS vormt deze neerwaartse plot van kwaad tot erger op basis van de keuzes die zijn vader heeft gemaakt het centrale thema van zijn verhaal over deze oorlogsgeschiedenis.

6.4. Reflectie op hun zoektocht

Alle betrokken respondenten hebben door hun zoektocht de oorlogsgeschiedenis van hun (groot-)vaders en familie tot een coherent geheel weten samen te brengen en daarmee dit verhaal (deels) van zijn geheimzinnigheid weten te ontdoen binnen de familieherinnering. In hun configuraties plaatsen zij dit narratief nadrukkelijk binnen de historisch-feitelijke en morele context van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust. Geconstateerd kan worden dat zij hierdoor meer *agency* hebben verkregen over hun eigen positie binnen de familieherinnering en daarbuiten in het publiek domein.

De magere en eenmalige verantwoording van hun (groot-)vaders voor hun ouderschap hebben het voor MR als zoon en voor MM als kleindochter lang lastig gemaakt

om zich tot deze ‘erfelijke last’ te verhouden. Voor MR voelt zijn fanatisme bij het voetballen niet meer onschuldig sinds hij heeft ontdekt waar eenzelfde potentiële woede en agressie bij zijn vader toe heeft geleid. Voor MM heeft de ontdekking van de ideologische bevlogenheid van haar grootouders geleid tot een erfelijk belast gevoel van verantwoordelijkheid voor haar eigen politieke bevlogenheid. Voor RS is het volstrekte gebrek aan een gevoel van verantwoordelijkheid bij zijn vader voor zijn daderschap en het onverholven antisemitisme dat in diens narratief doorklinkt tot op heden lastig om zich toe te verhouden. Als zoon voelt RS zich echter ook nog steeds schuldig dat hij het slachtofferschap van zijn vader door zijn historische configuraties heeft ontmythologiseerd en zijn daderschap hiermee aan het licht heeft gebracht.

RS en MR hebben hun zoektocht inmiddels grotendeels afgerond. MM zit hier nog middenin. Door de stilte(s) en het zwijgen te doorbreken in hun familie hebben zij dit deel van de familiegeschiedenis inmiddels (deels) van haar emotionele beladenheid kunnen ontdoen. In die zin kan hun zoektocht beschouwd worden als een noodzakelijk rouwproces waarmee zij alle drie het familiale oorlogsverleden op een toekomstgerichte manier in het heden een plek hebben gegeven in hun eigen leven en (deels) ook binnen hun familieherinnering.

6.5. Doorvertellen

In de familie en directe sociale omgeving van MR hebben zijn historische configuraties ertoe geleid dat de geheimzinnigheid en de beladenheid van het familiale oorlogsverleden is verdwenen. MM heeft met haar historische configuraties inmiddels een deel van het zwijgen en weggijken in haar familie kunnen doorbreken. Wel is in haar familie nog sprake van een vorm van bagatelliseren van de ernst van het familiale daderschap en de daaraan gerelateerde emotionele beladenheid. In de familie van RS hebben zijn historische configuraties tot een verwijdering in de familie geleid, aangezien zijn ouders en zussen altijd hebben vastgehouden aan het door zijn vader gecreëerde slachtofferperspectief.

Zowel de kinderen van MR als RS onderkennen de complexiteit van het familiale oorlogsverleden voor hun vaders maar voelen zelf een veel grotere afstand hiertoe. Zij hebben grote waardering voor de openheid en eerlijkheid waarmee hun ouders hen dit verhaal hebben verteld, waardoor zij zelf nooit enig gevoel van schaamte of schuld hierover hebben gevoeld. Tegelijkertijd bagatelliseren zij het daderschap van hun (groot-) vader en

familie geenszins en keuren dit binnen een historisch-feitelijk en moreel discours af. Zelf hebben altijd zonder enige schroom over dit oorlogsverhaal van hun familie op school en aan vrienden verteld.

Verder kan uit hun verhalen opgemaakt worden dat zij net als MM als derde generatie een kloof opmerken tussen hun eigen familiegeschiedenis van daders en daderschap en de collectieve en culturele herinnering aan de Tweede Wereldoorlog waar zij mee zijn opgegroeid. Van enige vorm van *cumulative heroization*, zoals dit naar voren kwam bij de derde generatie in het onderzoek van Welzer, is in hun verhalen geen sprake. Integendeel zelfs, zij onderkennen net als hun vaders de ernst van het daderschap en de daden van hun grootvaders en benadrukken de urgentie om van deze individuele dadergeschiedenissen te leren binnen de bredere context van geschiedenissen van oorlog, geweld en collectief trauma. Daarnaast beschouwen zij deze verhalen juist door hun individuele karakter als een belangrijke bron van reflectie voor dilemma's en uitdagingen waar mensen in de hedendaagse samenleving voor komen te staan. Uit de narratieven van de kinderen van MR en RS kan geconcludeerd worden dat MR en RS door hun zoektocht en historische configuraties hun familiale oorlogsgeschiedenis van de transgenerationeel overgedragen last hebben weten te ontdoen. In die zin hebben zij als *testimonial agents* dit verhaal tot een waardevolle herinnering voor de volgende generaties in de familieherinnering gemaakt.

In het publieke domein profileren RS en MR zich in hun historische configuraties niet alleen als ervaringsdeskundigen vanuit hun familiegeschiedenis maar ook als 'bottom-up' deskundige en in het geval van MM als professioneel historicus op basis van hun uitgebreide en langdurige onderzoek naar deze geschiedenissen van daders en daderschap. Hierin zit een opvallend verschil met Nederlandse eerdere tweede generaties die zich in hun historische configuraties vooral focusten op hun erkenning als slachtoffers en positionering als slachtoffergroep in de samenleving. De respondenten in dit onderzoek erkennen in hun historische configuraties het daderschap van hun vaders en familie, keuren dit nadrukkelijk af en distantiëren zich hier van. Als *testimonial agents* pleiten zij met hun historische configuraties voor meer ruimte en aandacht voor de individuele geschiedenissen van daders en daderschap binnen de collectieve en culturele herinnering aan de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en andere soortgelijke geschiedenissen van oorlog, geweld en collectief trauma. Zij beschouwen een dergelijke meerstemmigheid als een noodzakelijke

aanvulling op de nog steeds overheersende historisch-morele paradigma's van goed en kwaad, trots versus schaamte en schande in de kijk op het verleden. Daarnaast beschouwen zij deze ook als een belangrijk tegenwicht tegen het groeiende populisme en nationalisme en de toenemende polarisering in de huidige samenleving. Bovendien bieden dergelijke meer gehumaniseerde dadergeschiedenissen volgens hen de mogelijkheid om te leren van en te reflecteren op de ongemakkelijke en ingewikkelde keuzes waar mensen in de samenleving van nu voor staan.

Samengevat kan gezegd worden dat de drie betrokken respondenten de aanwezigheid van het familiale oorlogsverleden in hun eigen leven door hun zoektocht hebben weten te transformeren van het onbestemde 'iets' met de oorlog tot een betekenisvolle historische configuratie over hun (groot-)vaders als daders en hun ouderschap binnen hun eigen familie maar ook breder gezien als onderdeel van de meerstemmigheid in de historische cultuur en de hedendaagse samenleving.

6.6. Reflectie en aanbevelingen voor verder onderzoek

In deze scriptie is een kwalitatieve *case study* gedaan vanuit de invalshoek van de *oral history*, *memory studies* en cultuurgeschiedenis. Door de beperking in tijd en omvang van deze scriptie zijn slechts drie casussen bestudeerd. De gekozen aanpak en deze beperking in bronnen maken het lastig om de onderzoeksresultaten te veralgemenen. Persoonlijke herinneringen en verhalen zijn immers per definitief subjectief van aard. Tegelijkertijd is juist deze subjectiviteit een belangrijk middel om de wisselwerking tussen de verschillende vormen van *memory* te analyseren, die de ervaring en beleving van de betrokken respondenten over het familiale oorlogsverleden hebben gevormd. Daarnaast bieden *oral histories* door hun individuele karakter een aanvulling op het dominante historisch narratief. De narratief vergelijkende analyse van deze *oral histories* heeft dan ook rijke, kwalitatieve data opgeleverd. Enerzijds heeft de gekozen aanpak een licht geworpen op stille en ongemakkelijke persoonlijke geschiedenissen van daders en ouderschap, die een relevante aanvulling bieden op het bestaande onderzoek naar de collectieve en culturele herinnering aan de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Tegelijkertijd laat dit onderzoek een gelaagd en gedifferentieerd beeld zien van de impact van dergelijke familiale oorlogsgeschiedenissen op de levens van de betrokken respondenten en de wijze waarop zij

zich met hun historische configuraties binnen hun familieherinnering en de bredere historische cultuur positioneren.

Daarmee levert dit onderzoek allereerst een bijdrage aan het Nederlands historisch wetenschappelijk onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog in het algemeen, aangezien hierin tot op heden vrij weinig onderzoek is gedaan naar de verhalen van de nazaten van collaborateurs. Meer in het bijzonder levert dit onderzoek zowel door de centrale invalshoek, de gekozen methodologie en de gedifferentieerde doelgroep een aanvulling op de onderzoeken van Bolle, Tames en Enning. In deze studies is vanuit een bredere focus een beeld geschetst van de sociaalmaatschappelijke dynamiek en diverse krachtenvelden die in de eerste decennia na de oorlog in de samenleving van invloed zijn geweest op de positionering en profilering van de brede groep van nazaten van collaborateurs.

Het onderzoek in deze scriptie vertrekt nadrukkelijk vanuit het begrip *postmemory*, een kernconcept binnen de *memory studies*. Daarbij zijn de onderzoeksbevindingen deels vergeleken met Duitse studies naar de betekenis en overdracht van dergelijke daderverhalen van de eerste generatie aan volgende generaties binnen de familieherinnering. Hoewel er grote verschillen zijn in de positie van beide landen voor, tijdens en na de oorlog en de ontwikkeling van de herinnerings- en herdenkingscultuur achteraf, tonen de onderzoeksresultaten in deze studie toch enkele opmerkelijke overeenkomsten. Zo blijkt dat de Nederlandse eerste generatie vaak op vergelijkbare wijze met de eerste generatie van Duitse ouders door middel van middels een narratieve herstelstrategie hun oorlogservaringen hebben getracht te verzwijgen of af te zwakken voor de volgende generaties van hun familie. Daarnaast toont dit onderzoek aan dat indien het noodzakelijke rouwproces wordt overgeslagen door de eerste generatie hun oorlogservaringen op vergelijkbare wijze als bij de Duitse vaderfamilies transgenerationeel worden overgedragen als *haunting legacy* voor de tweede generatie en tot *postmemory* verworpen voor zowel de tweede als de derde generaties. De onderzoeksresultaten in deze studie laten echter ook zien dat de betrokken respondenten in tegenstelling tot veel nazaten van Duitse ouders niet alleen besluiten om hun familiale oorlogsgeschiedenis uit te zoeken maar in hun uiteindelijke configuratie hiervan ook blijf geven van een omgekeerde vorm van *cumulative heroization* door het ouderschap van de eerste generatie hierin nadrukkelijk te benoemen binnen een historisch feitelijke en moreel discursieve context van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust.

Dit onderzoek biedt door de methodologische aanpak en *oral-history* benadering een perspectief van binnenuit op de wijze waarop deze nazaten van collaborateurs tegen het oorlogsverleden van hun (groot-)vaders als Nederlandse SS'ers aankijken. Uit hun genuanceerde, aarzelende formuleringen, hun langdurige en zorgvuldige onderzoeken naar het ouderschap van de eerste generatie en de wijze waarop zij zich uiteindelijk in hun historische configuraties tot hun familiale oorlogsgeschiedenis verhouden, blijkt dat hierbij geenszins sprake is van nivellering van dit ouderschap. In tegendeel zelfs; zij zijn zich zeer bewust van de ernst van het ouderschap van hun (groot-)vaders als Nederlandse SS'ers en positioneren dit ook als zodanig binnen de historisch feitelijke en morele discursieve context van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust. Door de beperkte omvang van het onderzoek is niet duidelijk in hoeverre dit ook opgaat voor de gehele doelgroep van nazaten van Nederlandse SS'ers. De betrokken respondenten hebben elk een specifieke achtergrond en hebben zelf actief ingestemd om mee te werken aan dit onderzoek. Andere (klein-)kinderen hebben dit bewust niet gedaan, wat kan impliceren dat zij zich anders positioneren. Het verdient zeker aanbeveling om hier verder onderzoek naar te doen ook in vergelijking met de wijze waarop nazaten van andere groepen van collaborators tegen het ouderschap van hun (groot-)vaders aankijken.

Zowel Hirsch als Schwab hebben in hun onderzoek de noodzaak van een dergelijke zoektocht en configuratie van de familiale oorlogsgeschiedenis als een noodzakelijk rouwproces benoemd. De verhalen van de betrokken respondenten maar ook van de kinderen van MR en RS bevestigen deze noodzakelijkheid. Tegelijkertijd is het ook hier relevant om het onderzoek bij een bredere groep respondenten te herhalen. Daarnaast bevestigen de onderzoeksbevindingen rond de zoektocht van de betrokken respondenten de stelling van der Laarse dat bij nazaten van collaborators sprake is van een omgekeerde vorm van *postmemory*. Door een gecombineerde vorm van *silencing en being silenced* was het familiale oorlogsverleden grotendeels met een emotionele geheimzinnigheid omgeven in hun directe sociale omgeving tijdens hun jeugd en latere leven. Binnen archieven en erfgoedinstellingen is dergelijk beladen erfgoed lang slecht zeer beperkt toegankelijk geweest. De betrokken respondenten hebben dan ook langdurig en uitvoerig onderzoek moeten doen om hun familiale oorlogsgeschiedenis aan het licht te kunnen brengen. Daarnaast hebben zowel MM als de kinderen van MR en RS aangegeven dat zij een kloof hebben ervaren tussen hun persoonlijke en familiere herinnering aan de daderverhalen van

de eerste generatie en dat wat zij hierover hebben geleerd via de nationale culturele en collectieve herinnering aan de Tweede Wereldoorlog en de bezetting.

In de studies naar *postmemory* van Hirsch zijn de zoektochten en uiteindelijke historische configuraties van volgende generaties van ouders nog enigszins onderbelicht. Ondanks de beperkte omvang van dit onderzoek biedt deze studie enkele aanvullingen hierop zoals de constatering dat de betrokken respondenten hun zoektocht zijn gestart vanuit hun relatie met en verantwoordelijkheidsgevoel voor andere familieleden. Ook het concept *testimonial agents* dat in dit onderzoek is ontwikkeld om de positie te duiden die de betrokken respondenten met hun historische configuraties innemen binnen hun familie en het publieke domein is een waardevolle toevoeging aan de conceptualisering van *postmemory* en meer in het bijzonder op de functies van *reparative remembering* en *repair and redress*. Hierbij verdient het ook zeker aanbeveling om de conceptualisering van *testimonial agency* in relatie tot de *postmemory* van de volgende generatie van zowel slachtoffers als ouders van geschiedenissen van oorlog en geweld verder te onderzoeken.

Vanuit hun *postmemory* leveren de betrokken respondenten met hun historische configuraties niet alleen een waardevolle bijdrage aan de meerstemmigheid van dergelijke dadergeschiedenissen binnen educatie en erfgoedinstellingen, maar vormen deze ook een waarschuwing tegen hedendaagse tendensen in de samenleving als de toenemende polarisering en het groeiend populisme. In die zin levert dit onderzoek niet alleen waardevolle aanknopingspunten op voor verder historisch-wetenschappelijk onderzoek maar ook voor de wijze waarop dergelijke dadergeschiedenissen meer aandacht en ruimte kunnen krijgen binnen educatie en erfgoedinstellingen. Zo kan bijvoorbeeld in de tentoonstelling van het Verzetsmuseum over de Nederlandse SS via de verhalen van de volgende generaties het verband gelegd worden tussen de dadergeschiedenissen van toen en de implicaties hiervan op volgende generaties van nu. Een ander relevant aanknopingspunt is het liminale perspectief vanuit de ouderskant. Met name MR en MM benadrukken in de emplotment van hun uiteindelijke narratief de sociaaleconomische omstandigheden en de familiedynamiek waarbinnen hun (groot-)vaders tot hun besluit zijn gekomen om zich aan te sluiten bij de NSB en later bij de SS. De humanisering en individualisering van het ouderschap die hieruit volgt is weliswaar 'ongemakkelijk', maar biedt ook een interessante insteek voor educatie en erfgoedinstellingen om leerlingen en

bezoekers inzicht te bieden in dergelijke geschiedenissen vanuit de vraag; wat zou jij doen in zo'n onzekere tijd?

Als laatste laten de onderzoeksbevindingen in deze studie zien dat het aanbeveling verdient om vanuit het perspectief van de *connective histories* verder onderzoek te doen naar de (trans-)nationale overeenkomsten en verschillen tussen de diverse geschiedenissen van oorlog en geweld en de implicaties van dergelijk collectief trauma op het verleden, het heden en de toekomst van de volgende generaties. Het onderzoek in deze scriptie vormt hiertoe een mooie opstap om tot een preciezer begrip van het concept *postmemory* te komen, wat uiteindelijk mede tot een grotere meerstemmigheid en gedifferentieerdheid van de (trans-)nationale historische cultuur kan leiden.

Bibliografie

Foto voorblad: Charles Breijer/NFA, collectie Nederlands fotomuseum.

Het Geheugen, Delpher. Geraadpleegd op 22-7-2022,

<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:NFA03:chb-3-3>

Overig beeldmateriaal: websites en privé-archieven betrokken respondenten.

Primaire bronnen:

Interviews

Marcel Rözer, Amsterdam. Maart 2021.

Rinke Smedinga, Amsterdam. Februari 2021.

Marjonne Maan, Amsterdam. April 2021.

Kinderen Marcel Rözer, November 2021.

Kinderen Rinke Smedinga, November/December 2021.

Aantekeningen

Denise Schreuder. Aantekeningen telefoongesprekken, mailwisseling met respondenten periode februari 2021- december 2021.

Denise Schreuder. Aantekeningen bij jubileum congres Stichting Werkgroep Herkenning. Den Haag. 20 -11-21.

Publicaties respondenten

Rözer, Marcel. *Zo Vader, een keuze voor de Waffen-SS die generaties lang nadreunt.*

Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2013.

Smedinga, Rinke. *Bunkerslaap.* Houwerzijl: Uitgeverij Vliedorp, 2014.

Smedinga, Rinke. "Geen toekomst in Alkmaar." Inzending Joost Zwagerman Essayprijs, 2020.

Smedinga, Rinke. "Een onverwacht verhaal over WOII." *Argus*, 30-4-2019.

Marjonne Maan. "Mijn familiegeschiedenis." Geraadpleegd op 27-6-2022.

<https://marjonnemaan.nl/thema/mijn-familiegeschiedenis>

Secundaire bronnen:

- Assman, Aleida. "Memory, Individual and Collective." In *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, redactie door Robert. E. Goodin en Charles Tilly, 1-15. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Geraadpleegd op 21-11-2021. <https://eur.on.worldcat.org/oclc/901151924>.
- Assman, Aleida. "Reframing memory. Between individual and collective forms of constructing the past." In *Performing the Past, Memory, History and Identity in Modern Europe*, redactie door Karin Tilmans, Frank van Vree en Jay Winter, 35-50. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010.
- Assman, Aleida. "Four Formats of Memory." In *Cultural memory and Historical Consciousness in the German speaking World Since 1500*, redactie door Christian Emden and David R. Midgley, 19-37. Berlin: Peter Lang AG, 2004.
- Assman, Aleida. *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: Beck, 2006.
- Bar-On, Dan. *Die Last des Schweigens. Gespräche mit Kindern von Nazi-Tätern*. Hamburg: Körber Stiftung, 1993.
- Bar-On, Dan. *Tell Your Life Story: Creating Dialogue Among Jews and Germans, Israelis and Palestinians*. Budapest: Central European University Press, 2006.
- Bar-On, Dan. "Transgenerational Aftereffects of the Holocaust in Israel: Three Generations." In *Breaking Crystal: Writing and Memory after Auschwitz*, redactie door Efraim Sicher, Urbana: University of Illinois Press, 1998.
- Blom, Hans. *In de ban van goed en fout: wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*. Amsterdam: Boom uitgevers, 2007.
- Blom, Hans. *Een kwart eeuw later. Nog altijd in de ban van goed en fout?* Afscheidsrede Universiteit van Amsterdam. 2007.
- Bolle, Lenie. *Kinderen van NSB'ers, de opkomst en problematiek van een slachtoffergroep geplaatst binnen het algemene denken over de psychische gevolgen van de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Jonge Historici Schrijven Geschiedenis, publicatienummer 76, 2013.
- Demant, Froukje. "Beladen Archief. Verwerking." *Tweede Wereldoorlog.nl. onderzoek uitgelicht*. Geraadpleegd op 25-1-2021.

- <https://www.tweedewereldoorlog.nl/onderzoekuitgelicht/rituelen-en-verwerking/beladen-archief/>
- Enning, Bram. *Spoken over fout; hoe kinderen van collaborateurs het zwijgen verbraken, 1975-2000*. Amsterdam: Balans, 2014.
- Erll, Astrid. "Locating Family in Cultural memory Studies." *Journal of Comparative Family Studies*, 42, nr.3. (May/June 2011): 303-318.
- Fivush, Robin. "Speaking Silence: The social construction of silence in autobiographical and cultural narratives." *Memory* 18, no.2. (2009): 88-98.
- Gans, Evelien. "Iedereen een beetje slachtoffer, iedereen een beetje dader." *De Groene Amsterdammer*, 27-10-2010. Geraadpleegd op 25-3-2022, <https://www.groene.nl/artikel/iedereen-een-beetje-slachtoffer-iedereen-een-beetje-dader>.
- Goedkoop, Hans. "Wat niet mag." Nationaal Comité 4 en 5 mei. Geraadpleegd op 20-6-2022, <https://www.4en5mei.nl/archieven/inspiratie/wat-niet-mag>
- Grever Maria and Robbert-Jan Adriaansen. "Historical Culture: A Concept Revisited." In *Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education*, redactie door Mario Carretero, Stefan Berger, and Maria Grever, 73-84. London: Palgrave Macmillan UK, 2017.
- Grever, Maria. "Visualisering en collectieve herinneringen. Volendams meisje als icoon van Nederlandse identiteit." In *Onontkoombaar Verleden. Reflecties op een veranderende historische cultuur*, Maria Grever, 13-34. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2020.
- Grunberg, Arnon. "Nee." Nationaal Comité 4 en 5 Mei. Geraadpleegd op 20-6-2022, <https://www.4en5mei.nl/archieven/inspiratie/nee>
- Heijden, van der, Chris. *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Boom, 2001/2020.
- Heijden, van der, Chris. *Dat nooit meer: de nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* Amsterdam: Contact, 2011.
- Van der Heijden, Chris. "Contramine: Grijs verleden," *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 124, nr. 2 (2011): 238-238.
- Hirsch, Marianne. *The Generation of Postmemory. Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press, 2012.

- Hirsch, Marjanne, *Family Frames. Photography, narrative and postmemory*. Cambridge: Harvard University Press, 1997.
- Hirsch, Marianne. "Works in Progress: Sketches, Prolegomena, Afterthoughts," *Woman's Studies Quarterly* 48, nr.1 &2 (Spring/Summer 2020): 141-145. Project MUSE.
- Hirsch, Marianne. "Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory." *The Yale Journal of Criticism*, 14, nr.1. (Voorjaar 2001): 5-37.
- Hirsch, Marianne. "Connective Histories in Vulnerable Times." *PMLA* 129, nr. 3 (2014): 330 -348. Geraadpleegd op 7-1-2021.
<https://eur.on.worldcat.org/oclc/5693622137>
- Horsdal, Marianne. *Telling Lives. Exploring dimensions of narratives*. New York: Routledge, 2012.
- Horst, van der, Liesbeth. *De Nederlandse SS. Projectplan tentoonstelling Nederlandse SS'ers*. Amsterdam: Verzetsmuseum, 22-12-2021.
- Horswell, Michael J. "The museum cross-dressed as a museum: Neo-Baroque language and periphal activist aesthetics in El museo travesti del Peru," *Journal of Language & Sexuality* 5, nr.2 (2016): 222-249.
- Iperen, van, Roxane. "Stemmen uit het diepe." Nationaal Comité 4 en 5 mei. Geraadpleegd op 20-6-2022, <https://www.4en5mei.nl/archieven/inspiratie/stemmen-uit-het-diepe>;
- Kaaij, van der, Meindert. "Verdriet over een foute vader. *Trouw*, 4 mei 2013. Geraadpleegd op 3-6-2022, https://www.trouw.nl/nieuws/verdriet-over-een-foute-vader~bc5f5fdb/?utm_campaign=shared_earned&utm_medium=social&utm_source=email
- Kamp, van der, Maartje. "Afgeschermd geheugen. Een onderzoek naar de inzageregimes van de archieven van de naoorlogse berechting van collaborateurs in België en Nederland en de invloed van deze regimes op het narratief van collaboratie en berechting." Masterscriptie Archiefwetenschap, Universiteit van Amsterdam, 2015-2016.
- Kromhout, Bas. *Fout Geboren. Het verhaal van kinderen van foute ouders*. Amsterdam: Contact, 2004.
- Kyungah Hong, Caroline. "Postmemory and the Imaginative Work of Those Who Come After." *Women's Quarterly*, 48, nr. 1&2 (Spring/Summer 2020): 129-132, Project MUSE.

- Laarse, van der, Rob. "Herdenken van pijnlijk erfgoed." Lezing ter gelegenheid van het veertigjarig jubileumcongres Stichting Werkgroep Herkenning, 20-11 -2-21.
- Leydesdorff, Selma. "'Shadows of War, A Social History of Silence in the Twentieth Century.'" Review of *Shadows of War, A Social History of Silence in the Twentieth Century*, redactie door Efrat Ben-Ze'ev, Ruth Ginio en Jay Winter. *Memory Studies* 5, nr 1. (Januari 2012): 107–8. Geraadpleegd op 12-6-2022.
<https://doi.org/10.1177/1750698011424035e>.
- Leydesdorff, Selma. *Oral History. De mensen en de verhalen*. Amsterdam: Prometheus, 2021.
- Leydesdorff, Selma. *De mensen en de woorden, geschiedenis op basis van verhalen*. Amsterdam: Meulenhoff, 2004.
- Macdonald, Sharon. *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today*. London and New York: Routledge, 2013.
- Netwerk Oorlogsbronnen. "Projectvoorstel. Collaborateurs online. Erfgoedinstellingen, internet en beladen persoonsgegevens." Geraadpleegd op 1-3-2022,
<https://www.oorlogsbronnen.nl/sites/default/files/collaborateursonline>
- Posner, Gerard.L. *Belastet. Meine Eltern im Dritten Reich: Gespräche mit den Kindern von Tätern*. Augsburg: Bechtermünz, 1994.
- Roekel, van, Evertjan. *Veldgraauw, Nederlanders in de Waffen-SS*. Amsterdam: Spectrum, 2020.
- Rosenthal, Gabriele. *The Holocaust in Three Generations. Families of Victims and Perpetrators of the Nazi Regime*. Opladen & Farmington Hills: Barbara Budrich Publishers, 2010.
- Scheffel-Baars, Gonda, Cuny Holthuis-Buve, Paul Mantel en Teun van der Vaart. *Compendium 1981-2021: Ervaringen Van Kinderen En Kleinkinderen Van 'Foute' Ouders*. Zwolle. Stichting Werkgroep Herkenning, 2021.
- Schindler, Hans. "Kinderliebe, Moral und die Suche nach Bedeutung-Kinder aus Nazi-Täterfamilien." *Systema* 1, nr. 16. (2002): 20-26.
- Schindler, Hans. "A Nazi in the Family Closet?" *ANZIFT* 26, nr. 4 (2005): 165-168.
- Schreuder, Denise. *Rapportages*. Verzetsmuseum Amsterdam, oktober 2021.
- Schwab, Gabriele. *Haunting Legacies. Violent Histories and transgenerational trauma*. New York: Columbia University Press, 2010.

- Schwarz, Géraldine. *De Geheugenlozen. De herinnering als wapen tegen populisme*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas Contact, 2019.
- Schumacher, Erik. "Oog in oog met de collaborateur: NSB'ers in het museum." *WO2 Onderzoek Uitgelicht*, Mei 2022.
- Tames, Ismee. *Besmette Jeugd, de kinderen van NSB'ers na de oorlog*. Amsterdam; Balans, 2009.
- Tames, Ismee. *Doorn in het Vlees, Foute Nederlanders in de jaren vijftig en zestig*. Amsterdam, Balans 2013.
- Tames, Ismee. "Over Grenzen: Liminaliteit en de Ervaring van Verzet." Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar 'Geschiedenis en betekenis van verzet tegen onderdrukking en vervolging' in de faculteit Geesteswetenschappen aan de Universiteit Utrecht, op 17 mei 2016). Geraadpleegd op 16-1-2021. <https://www.niod.nl/nl/publicaties/oratie>.
- Thakkar, Sunali. "Reparative Remembering," *Women's Studies Quarterly Inheritance* 48, nr.1&2 (Spring/Summer 2020): 137-139, Project MUSE.
- Waltz, Gregor en Auke Witkamp. *Waarachtige verhalen over de oorlog: Onderzoek voor het Landelijk Steunpunt Gast sprekers WO2-Heden*. Den Haag: Verwonderzoek, 2021.
- Vree, van, Frank en Rob van der Laarse, red. *De Dynamiek van de Herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2009.
- Welzer, Harald, Sabine Moller und Karoline Tschuggnall. *Opa war kein Nazi, Nazionalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2002.
- Welzer, Harald. "Family Memories of World War II and the Holocaust in Europe." In *Cultural Memories. The Geographical Point of View*, redactie door Peter Meusbürger, Michael Heffernan en Edgar Wunder, 171-188. Dordrecht: Springer, 2011.
- Harald Welzer, *Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis* Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 2007.
- Welzer, Harald. "Re-narrations: How pasts change in conversational remembering." *Memory Studies* 3, nr. 10. (2010): 5-17.

Wiel, van der, Reina. "Haunting Legacies: Violent Histories and Transgenerational Trauma.

By Gabriele Schwab," *The European Legacy*, 17, nr. 6. (2012): 856-857.

Geraadpleegd op 11-5-2021, <https://www-tandfonline-com.eur.idm.oclc.org/doi/full/10.1080/10848770.2012.715866>.

Winter, Jay. "The Generation of Memory: Reflections on the "Memory Boom."

Contemporary Historical Studies. Canadian Military History, 10, nr. 3 (2001): 57-66.

Geraadpleegd op 12-6-2022. <https://scholars.wlu.ca/cmh/vol10/iss3/5/>

Withuis, Jolande. *Erkenning*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2002.

Zerubavel, Eviatar. *Time Maps. Collective Memory and the Social Shape of the Past*. Chicago. The University of Chicago Press. 2003.

Online Bronnen:

Nieuwscafé Doetinchem. "Schrijven over vader die voor Waffen-SS vocht." *YouTube*,

14-4-2013. Geraadpleegd op 6-5-2022,

<https://www.youtube.com/watch?v=Tm0JTD4eH9o>

Tongerloo, van Roos. "Een ongemakkelijke historische parallel: deze kinderen hadden foute ouders." *Brandpuntplus* 30-1-2018. Geraadpleegd op 6-5-2022,

<https://www.npo3.nl/brandpuntplus/kinderen-nsb>

"Hayden White, the story of history." *YouTube*. The Philosophy of the Humanities, Leiden University -Faculty of Humanities. Geraadpleegd op 27-6-2022,

<https://www.youtube.com/watch?v=pT-OgRCkuUY>

Appendix I: Analysemodel voor de gebruikte primaire bronnen.

Bij elke casus wordt onderscheid gemaakt in de volgende sub-onderwerpen.

1. De betekenis van de oorlogsgeschiedenis van de betreffende (groot-)vader in de jeugd en het verdere leven van de betrokken respondent.
2. De zoektocht van de respondent naar deze oorlogsgeschiedenis.
3. De belangrijkste elementen van deze oorlogsgeschiedenis in het narratief van de betrokken respondent
4. Reflectie op de zoektocht door de respondent.
5. Doorvertellen van hun verhaal binnen de familie en in het publiek domein.

Aandachtspunten bij alle sub-onderwerpen:

A. Feitelijk:

1. Wat is er gebeurd?
2. Wanneer?
3. Wie waren daarbij betrokken?
4. Waar heeft een en ander plaatsgevonden?

B. Constructie van het narratief:

1. Performativiteit
2. Elementen van emplotment; plotlijnen, stereotyperingen, topoi, familiemythen.
3. Positionering en identiteit; eventuele aanwezigheid van (sub-)dominante historische en maatschappelijke discoursen rond de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en meer specifiek rond daders en daderschap.
4. In hoeverre is sprake van *mnemonic bridging*, *cumulative heroization*?

Specifieke vragen per sub-onderwerp:

Ad 1: Betekenis van de oorlogsgeschiedenis tijdens de jeugd en leven van de respondenten

- Wat heeft de (groot-)vader zelf verteld over deze geschiedenis?
- Welke verhalen werden door andere leden van de familie of mensen uit de directe omgeving van de respondent hierover al dan niet verteld?
- Welke herinnering en beleving heeft de betrokken respondent hieraan?

- In hoeverre was sprake van stiltes, hiaten of geheimhouding rond deze verhalen in de familie en/of omgeving van de betrokken respondent? Zo ja, hoe kwam dit tot uiting?

Ad 2: Zoektocht

- Wat was de directe aanleiding en motivatie van de respondent voor de zoektocht
- Welke stappen zijn ondernomen; waar, wanneer, waarom en resultaat.
- Welke foto's en/of artefacten zijn van betekenis en waarom?

Ad 3: Narratief van de respondent rond het oorlogsverleden van de (groot-)vader geconstrueerd op basis van zijn zoektocht

- Wat zijn de belangrijkste elementen in dit narratief van de betrokken respondent en waarom?
- Wat zijn opvallende elementen in de constructie van het betreffende narratief?

Ad 4: Reflectie op de zoektocht

- Wat heeft de zoektocht hen voor hun eigen identiteit opgeleverd?
- In hoeverre is hierdoor hun verhouding tot de (groot-)vader en zijn oorlogsgeschiedenis veranderd?

Ad 5: Doorvertellen van deze geschiedenis

- In welke vormen vertellen de respondenten hun verhaal verder in de familie en daarbuiten in het publiek domein?
- Waarom hebben zij voor deze vorm-(en) gekozen?
- Waarom vinden zij het van belang om hun verhaal door te vertellen?
- Welke betekenis heeft het door hen geconstrueerde narratief in hun familieherinnering en daarbuiten binnen de bredere *collective memory* rond de Nederlandse geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, daders en daderschap?

Appendix II: Aandachtspunten narratieve analyse (*postmemory*)

Onderstaand schema laat zien op welke wijze *postmemory* en de verschillende aspecten hiervan gerelateerd zijn aan andere begrippen uit het historiografisch en methodologisch kader.

1. Aanwezigheid van *postmemory/haunting legacy* bij volgende generaties gebaseerd op:
  - Verhalen, beelden en gedrag van de eerste generatie.
  - Somatische herinneringen van de eerste generatie, opgemerkt door volgende generaties via het optisch onbewuste en stilte(s).
  - Het 'iets' met de oorlog tijdens de jeugd van de volgende generaties

2. Vormen van stilte(s) en zwijgen:
  - **Silencing**: met wederzijdse instemming zwijgen.
  - **Being silenced**: maatschappelijk sociaal of door de familie afgedwongen zwijgen.
  - Hiermee samenhangend: **narratieve herstel strategie** van de eerste generatie over zijn oorlogsverleden. Al dan niet door hem opgelegd aan de volgende generatie(s) middels afgedwongen zwijgen.
  - **Double wall phenomenon**: zowel eerste als volgende generatie(s) durven/kunnen het gesprek niet meer aangaan over het familiale oorlogsverleden.

3. **Memory shot through with holes**; de gefragmenteerde herinneringen die de volgende generatie uiteindelijk heeft aan het oorlogsverleden van de eerste generatie.

4. Symptomen en kenmerken bij de volgende generatie(s):
  - Schaamte, schuld, plaatsvervangende verantwoordelijkheid; fantoompijn en/of erfzonde.

- Psychische en/of lichamelijke klachten: angsten, depressie en dergelijke.

5. *Postmemory*: zoektocht en historische configuraties

- Projectie, inleving en verbeelding.
- Spanningsveld tussen afstand en nabijheid, breuk en continuïteit, solidariteit en distantiëring.
- **Reparative remembering**; reconfiguratie van dit deel van het familieverleden waardoor de emotionele beladenheid verdwijnt. Eigen identiteit kunnen losmaken van dit oorlogsverleden.

6. (Door-)vertellen waar eerder over gezwegen is; **testimonial agents**

- **Repair and redress**: oorlogsverhaal verkrijgt een nieuwe positie in de familieherinnering, in het publieke domein en de nationale collectieve herinnering.

Appendix III: Thema's en aandachtspunten voor de interviews met betrokken respondenten

1. Achtergrond van uw/jouw vader

- Uit wat voor gezin was hij afkomstig? (Sociaaleconomische achtergrond)
- Hoe stond de familie tegenover de Duitse bezetting?
- Waar zat hij op school, wat waren zijn toekomstplannen en dromen?
- Hoe oud was hij toen hij dienst nam?
- Wat was hiervoor de aanleiding, wat waren zijn beweegredenen?
- Hoe reageerde zijn familie hierop?

2. Oorlogsperiode

- Wat is er bekend over zijn oorlogstijd als SS'er?
- Heeft hij dit zelf verteld, zo ja, op welke wijze en wanneer?

3. Naoorlogse periode

- Hoe is het uw/jouw vader vergaan direct na de oorlog? Heeft hij in de gevangenis gezeten en/of in een interneringskamp?
- Hoe is hij hierna door zijn familie ontvangen?
- In hoeverre werd in de familie en in de buitenwereld daarna gezwegen over zijn oorlogsverleden?
- Hoe is het hem verder maatschappelijk en sociaal vergaan?

4. Uw/ Jouw verhaal

- Hoe kwam u/jij achter het oorlogsverleden van jouw vader?
- Wanneer ben je/bent u begonnen met uw/jouw zoektocht naar meer informatie?
- Waarom ben je/bent u dit gaan doen?
- Waar was je/u naar op zoek?
- Welke archieven en andere plekken heb je/heeft u bezocht om meer informatie te vinden? Zijn er nog foto's of andere objecten die een speciale betekenis hebben/herinneren aan het verhaal over het oorlogsverleden van jouw/uw vader?

- Hoe kijk je/kijkt u op deze zoektocht terug? Wat heeft het opgeleverd en/of wat is nog steeds onduidelijk?

5. Doorvertellen van het verhaal, de herinnering

- Praten jullie binnen de familie over deze geschiedenis van uw/jouw vader?
- Hoe staan andere leden van de familie tegenover deze geschiedenis?
- In hoeverre praat u/je over dit verhaal met mensen buiten de familie?
- Waarom vindt u/vind je het van belang om dit verhaal door te vertellen, mee te werken aan dit onderzoek en de tentoonstelling?

Appendix IV: Thema's en aandachtspunten voor de interviews met de derde generatie

1. Hun achtergrond:

- Leeftijd, studie/werk, woonplaats, plaats in de familie.

2. Hun relatie tot Opa:

- Heb je hem nog gekend?
- Zo ja, wat kan je je nog van hem herinneren?
- Hoe werd er over hem gepraat thuis en in de familie?

3. Oorlogsverhaal:

- Wat is het verhaal over de oorlog van Opa dat jij kent?
- Van wie heb je dit gehoord?
- Hoe ging dat?
- Hoe oud was je toen?
- Hoe vond je dit?
- Was dit eenmalig of hebben jullie het binnen het gezin/ de familie vaker over zijn oorlogsverleden gehad?
- Zo ja, hoe, waar en ter gelegenheid waarvan? (Context)

4. Hun kennismaking met daders en daderschap in educatie over WO2, musea en herinneringsplekken.

- Wat heb je over deze daders en daderschap geleerd op school?
- Ben je hier weleens dingen over tegengekomen bij bezoek aan musea of herdenkingen, herinneringsplekken?
- Hoe was dat?
- Heb je bij zo'n gelegenheid weleens over Opa en zijn geschiedenis verteld?
- Heb je zelf wel eens aan vrienden e.d. verteld over Opa en zijn geschiedenis?

5. Verhouding tot daderschap van Opa

- Hoe kijk je nu zelf aan tegen dit deel van de familiegeschiedenis?

- Wat vind je van het ouderschap van Opa?
6. Verhouding tot de zoektocht en activiteiten van hun ouder(s) in relatie tot het ouderschap van Opa
- Hoe kijk je aan tegen de zoektocht van je vader?
  - Hoe kijk je aan tegen de activiteiten van je vader/ouders over dit onderdeel van de familiegeschiedenis?
  - Wat heeft je hierin het meest geraakt?
  - Wat vond/vind je lastig of ingewikkeld?
  - Heb je zelf weleens dingen uitgezocht over de familiegeschiedenis?
7. Welke plek moeten deze verhalen van jullie krijgen in educatie en musea en waarom?

Appendix V: Samenvatting

Binnen de nationale collectieve herinnering worden geschiedenissen van triomf en overwinning vaak gekoesterd, maar verhalen over schaamte en schande bij voorkeur uitgewist of zoveel mogelijk verzwegen. Het ontwikkelen van een collectieve herinnering rond daders is complex en ligt gevoelig. (Nationale) trots en schaamte botsen hierbij immers, wat het onderkennen van schuld lastig maakt.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog dienden ongeveer 25.000 Nederlanders vrijwillig in de Waffen-SS. Circa tienduizend van hen kwamen na de Duitse capitulatie in Nederlandse interneringskampen terecht en werden uiteindelijk veroordeeld tot een gevangenisstraf of tewerkstelling. In het naoorlogse Nederland werden Nederlandse SS'ers gezien als landverraders van de ergste soort; degenen die medeplichtig waren aan de nazimisdaden. De meeste oud-SS'ers hebben de rest van hun leven dan ook grotendeels gezwegen over hun oorlogsverleden binnen hun familie en daarbuiten in het publieke domein. Nog altijd zwijgen veel families het liefst over deze 'foute' kant van hun familiegeschiedenis. Toch besluiten steeds meer nakomelingen om deze stilte te doorbreken en op zoek te gaan naar meer informatie. Zij komen vaak tot dit besluit, omdat zij in hun eigen leven de impact van dit familiale oorlogsverleden ervaren.

In het licht van meerdere maatschappelijke crises en in het bijzonder door de recentelijk uitgebroken oorlog in Oekraïne is recentelijk de aandacht gegroeid voor de wijze waarop dergelijk collectief trauma van invloed kan zijn op de levens van volgende generatie(-s). Daarnaast is sprake van een groeiende belangstelling in het publiek domein voor de zoektocht die volgende generaties ondernemen naar de verzwegen of 'stille' geschiedenis van hun voorvaderen en de impact van dit familiale verleden op hun eigen leven. Historisch wetenschappelijk roept dit de vraag op wat de mogelijke waarde en bijdrage kan zijn van de zoektocht en verhalen van deze latere generatie(-s) aan de publieke herinnering rond dergelijke verzwegen of verheimelijkte geschiedenissen van slachtoffers, daders, schuld, schaamte en verantwoordelijkheid?

In deze scriptie is hiertoe vanuit een cultuurhistorisch perspectief op basis van *oral history* interviews onderzoek gedaan naar de verhalen van de (klein-)kinderen van voormalige Nederlandse SS'ers, die in de laatste decennia onderzoek hebben gedaan naar hun familiale oorlogsgeschiedenis. Uit de onderzoeksbevindingen blijkt dat de betrokken respondenten door hun zoektocht de aanwezigheid van het familiale oorlogsverleden in hun

eigen leven hebben weten te transformeren van een onbestemd 'iets' met de oorlog tijdens hun jeugd tot een betekenisvolle historische configuratie over hun (groot-)vaders als daders en hun daderschap binnen hun eigen familieherinnering maar ook breder gezien als onderdeel van de meerstemmigheid in de historische cultuur en de hedendaagse samenleving.

Trefwoorden: *oral history*, *postmemory*, *haunting legacy*, verzwegen geschiedenissen, daders, daderschap, historische configuraties, meerstemmigheid, Tweede Wereldoorlog.